

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія «Політичні науки»

Випуск 3

«ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ В УКРАЇНІ: ПІДСУМКИ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ЦИКЛУ 2004-2007 РР.»

Острог – 2008

УДК 32(082)
ББК 66
Н 34

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол №11, від 26 червня 2008 р.)*

*Це видання здійснено за підтримки Відділу преси,
освіти та культури Посольства США в Україні.
Точка зору, відображена у даному виданні,
може не збігатися з офіційною позицією уряду США*

Рецензенти:

А.Ф. Колодій, доктор філософських наук, професор кафедри політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України.

О.Г. Старіш, доктор політичних наук, в.о. професора Кримського інституту бізнесу.

О.І. Крюков, доктор політичних наук, професор кафедри політології та філософії Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України.

Редакційна колегія:

І.Д. Пасічник, доктор психологічних наук, професор (головний редактор);

П.М. Кралюк, доктор філософських наук, професор (головний редактор);

Р.В. Каламаж, кандидат психологічних наук, (відповідальний редактор);

В.В. Трофимович, доктор історичних наук, професор;

В.І. Бортніков, доктор політичних наук, професор;

Ю.І. Калоух, доктор технічних наук, професор;

Ю.В. Мацієвський, кандидат політичних наук, доцент;

Р.С. Мартинюк, кандидат політичних наук, доцент;

А.І. Рибак, кандидат політичних наук, ст. викладач.

Наукові записки. Серія “Політичні науки”. “Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007 рр.”. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”. – Випуск 3. – 2008. – 266 с.

Зміст

“ПОДІЇ ЛИСТОПАДА-ГРУДНЯ 2004. В УКРАЇНІ: “ПОМАРАНЧЕВА (Р)ЕВОЛЮЦІЯ?”

Антоніна Колодій

ТРАНЗИТОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА СУСПІЛЬНИХ ЗМІН
У СВІТЛІ ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....7

Віктор Пасісниченко

ЧОМУ ТЪМНЯЮТЬ “КОЛЬОРОВІ РЕВОЛЮЦІЇ”?
ПАРАДОКСИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ.....25

Валерій Рубцов

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МАЙДАН ЯК ВІХА
У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....37

Сергій Адамович

ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ: РОЗКОЛ СУСПІЛЬСТВА
ЧИ ПОШУК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ.....44

Едуард Ключенко

ПОДІЇ “ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ”: СУТНІСТЬ І ВПЛИВИ
В УЯВЛЕННЯХ ГРОМАДЯН (на прикладі м. Кіровограда).....49

Віра Ярошенко

“ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ” 2004 Р. В УКРАЇНІ
ЯК ФАКТ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ.....63

Włodzimierz Rańków

UKRAINA 2004: JEŚLI NIE REWOLUCJA, TO CO?.....75

“ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ “ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ”

Геннадій Шипунов

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ГІБРИДНИХ
ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ.....89

Геннадій Коржов

ОЛІГАРХІЧНА ПРИРОДА СУЧАСНОГО
ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ.....103

Сергій Шуляк
ПОЛІТИКО-РЕЖИМНИЙ РОЗВИТОК “ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНОЇ”
УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ НЕОПАТРИМОНІАЛІЗМУ...118

Юрій Калюх
ЕВОЛЮЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
У ПОСТКУЧМІВСЬКИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНІ (2005-2008).....128

Мирослава Лендьєл
СТАН МІСЦЕВОЇ ДЕМОКРАТІЇ В КРАЇНАХ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЯК ЧИННИК
КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ.....134

“ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ ТА КРИЗИ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЙ”

Юрій Мацієвський
ПОЛІТИЧНА КРИЗА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....146

Наталія Степанова
ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТНІСТЬ І КРИЗОВІСТЬ
У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....162

Андрій Рибак
ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ
У “ПОСТПОМАРАНЧЕВИЙ ПЕРІОД” В УКРАЇНІ.....171

“УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕХІД У ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ”

Олександр Радченко
ЛАТИНСЬКА УКРАЇНА:
НЕСКІНЧЕННІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ?.....183

Валерій Бортніков, Анна Куницька
ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ
ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ УКРАЇНИ.....194

Олександр Старіш
НАЦІОНАЛІЗМ І ДЕМОКРАТІЯ
ЯК ПОСТТОТАЛІТАРНІ СИНДРОМИ УКРАЇНИ.....205

“ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ ПІСЛЯ «ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

Роман Мартинюк

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗМІШАНОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ.....218

Кирило Гольцман

“БАГАТОЛИКА” ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ
СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ.....227

Ігор Доцяк

ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
В УКРАЇНІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....243

Ольга Піддубчак

АКТУАЛЬНІСТЬ СТВОРЕННЯ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ
МОЛОДОГО ПОЛІТИКА В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ
ДО ПРОПОРЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ВИБОРІВ
ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ.....251

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....263

**“ПОДІЇ
ЛИСТОПАДА-ГРУДНЯ 2004.
В УКРАЇНІ:
“ПОМАРАНЧЕВА (Р)ЕВОЛЮЦІЯ?”**

Антоніна Колодій

ТРАНЗИТОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА СУСПІЛЬНИХ ЗМІН У СВІТЛІ ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті розглядається концепція переходу і більш широко – транзитологічна парадигма суспільних змін як теоретичне знаряддя політичного аналізу в посткомуністичних країнах. У ній ставляться під питання твердження щодо застарілості та оманливості транзитологічного підходу. На погляд автора, творчо застосована транзитологічна парадигма є унікальним інструментом пояснення того специфічного типу напівреволюційних змін, які набули значного розповсюдження наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. У статті показано, що в багатьох аспектах Помаранчева революція в Україні підтвердила і збагатила концепцію переходу. А з іншого боку, цей тип мирних, „оксамитових” революцій можна належним чином зрозуміти і пояснити тільки в контексті демократичного переходу.

The paper deals with the concept of transition and more broadly – with transitional paradigm of social change as a theoretical means of political analysis in post-communist countries. It calls in question claims that transitional approach is outdated and misleading. According to authors view, inventively applied, transitional paradigm is a unique device for explaining that specific type of half-revolutionary social change which acquired sizeable spread in the late ХХ – early ХХІ centuries. The paper shows that in many aspects Orange revolution in Ukraine has confirmed and enriched the concept of transition. On the other hand, this kind of peaceful, ‘velvet’ revolutions can be understood and explained properly only in the context of transition to democracy.

Одним із найважливіших напрямів політичної науки є вивчення причин, механізмів та результатів суспільних, у тому числі й політичних трансформацій – переходів політичного і загалом суспільного ладу з одного якісного стану в інший. Упродовж двох останніх століть у дослідженнях такого роду домінувала революційна парадигма. Вона, як показує Ф. Гайек, живилася філософією раціонального конструктивізму, започаткованого ще Рене Декартом. Незважаючи на багаторазові саморозвінчування на практиці і

грунтовну теоретичну критику (від Едмунда Берка до Миколи Бердяєва), саме ця парадигма залишалась найбільш впливовою – аж до останньої чверті ХХ ст., коли розвалилася створена у згоді з її постулатами комуністична система.

Крах комунізму припав на період „третьої хвилі” глобального процесу демократизації, одним із теоретичних продуктів якої стала *концепція „переходу”*. В основних рисах вона сформувалась уже на середину 80-х років ХХ ст., запропонувавши теоретичне узагальнення досвіду демократичної трансформації в країнах Південної Європи та Латинської Америки. Після 1989 р. – року демократичних зрушень у Центрально-Східній Європі і менш глибоких змін у суспільно-політичному ладі тогочасного СРСР (які, втім, поглибилися у 90-ті роки) – концепція „переходу” отримала новий імпульс. З’явилась низка переважно англomовних монографій та статей, авторами яких були вихідці із Центрально-Східної Європи та їхні західні колеги, а об’єктом дослідження – процеси посткомуністичної трансформації в цьому регіоні.

Щорічні публікації „Дому Свободи” під назвою „Нації на переході”, які конкретизують концепцію переходу матеріалами щорічного моніторингу 27 посткомуністичних суспільств¹, довели її значну продуктивність принаймні стосовно цієї групи країн, створивши фактологічну базу для вивчення послідовності змін та з’ясування тенденцій. А як зазначав покійний професор Києво-Могилянської академії Джеймс Мейс, будь-яка концепція за своєю природою не може бути правильною або неправильною. Вона може бути лиш корисною або некорисною для пояснення певних речей. Це означає, що до концепцій треба ставитись як до інструментів аналізу: якщо вони працюють, допомагаючи нам досягнути поставлених цілей дослідження, то ми їх використовуємо, якщо ж ні, то відмовляємося від них і шукаємо інших засобів аналітичної роботи.

Під цим кутом зору, концепція переходу отримала неоднозначні оцінки. З одного боку, завдяки розширенню локусу її застосування вона перетворилась із концепції, що пояснювала рух окремих країн від авторитаризму до демократії, на широку концептуальну схему аналізу політичних та суспільних змін взагалі, спричинилася до виникнення транзитології як окремого напрямку порівняльної політології і, зрештою, до появи поняття „*транзитологічна парадигма суспільних змін*”. З іншого боку, надмірне розширення концепції, намагання підвести під неї мало не всі суспільства, які не належать

¹ Див.: Nations on Transit. – Wash.: Freedom House. 2008. // <http://www.freedomhouse.org>

до стійких демократій, знівельовало специфіку поняття „переходу” і призвело до заперечення його евристичної цінності.

Зокрема, в 2002 р. „Journal of Democracy” опублікував статтю віце-президента Фонду Карнегі для мирного розвитку Томаса Каротерса, у якій стверджується, що настав час переглянути парадигму переходу, яка не відповідає дійсності більшості тих країн, до яких її застосовують. Апелюючи до урядових кіл США та донорських організацій, автор закликає їх відмовитись від ілюзій і стереотипів, заснованих на надмірному оптимізмі щодо торжества демократії у світі, переглянути своє ставлення до майже 100 наче-то перехідних суспільств, які такими не є². Насправді, пише Т. Каротерс, ці країни стабільно не є ні демократіями, ні автократіями, а належать до своєїрідної „Сірої зони” (чомусь з великої букви)³.

На відміну від більшості інших статей у цьому періодичному виданні стаття дотепер залишається у безоплатному доступі в Інтернет, що є непрямим свідченням того, що її мета – вплинути не лише на політику допомоги „перехідним” країнам з боку американського уряду, а й переорієнтувати широке коло дослідників, які вивчають трансформації політичних режимів, на нову парадигму змін. Але на яку? Автор радить просто „відкинути” транзитологічну парадигму, як продукт свого часу (початку третьої хвили демократизації), і виробити нові концепції⁴.

Стаття Т. Каротерса безумовно належить до розряду провокуючих думку (thought-provoking), а тому не дивно, що вона мала значний резонанс у наукових колах. У цьому я мала нагоду переконались, перебуваючи в інтернаціональному науковому середовищі дослідницького Центру ім. Вудро Вільсона у Вашингтоні восени/взимку 2003-2004 рр. Під час дискусій з проблем демократичного переходу у деяких учасників виникали запитання: доки, упродовж якого періоду доречно говорити про „перехід”? скільки потрібно часу, щоб новий режим, який утвердився в тій чи іншій країні, можна було вважати усталеним? А одна моя співвітчизниця, песимістично налаштована щодо української дійсності, запитала: „А куди ми, власне, переходимо?”. Те ж саме можна було почути й в Україні.

² Carothers Thomas. The end of transition Paradigm // Journal of Democracy. 2002. Vol. 13. No. 1. P. 6-7, 9. (Скороч. рос. перекл.: Диалог. 28.09.2004. – <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/1/1749>)

³ Ibid. P. 9.

⁴ Ibid. P. 20.

З огляду на політику тодішньої кучмівської влади такі запитання могли здаватися слухними. Вони, однак, вимагали з'ясування, а хто ж такі „ми” в українському варіанті: ми – це кучмісти, чи ми – це опозиція. Від цієї самоідентифікації безпосередньо залежала відповідь на питання про те, чого ми хочемо й куди йдемо. І така роздвоєність ситуації – зосередженість в одному суспільстві двох перспектив – була, на мій погляд, найпереконливішим свідченням перехідного характеру українського суспільства⁵, яке заперечував Т. Каротерс, і яке, як я спробую показати, підтвердила Помаранчева революція.

Революція внесла істотні корективи в уявлення про місце України серед держав, що зазнають інституційних змін у політичній та економічній царинах суспільного життя, а також стимулювала теоретичний пошук, привернувши увагу політологів в Україні й за її межами до здавалось уже неактуальних проблем революції та еволюції, реформ та переходів. Події листопада-грудня 2004 р., з одного боку, підсилили загальний, у тому числі й мій інтерес до теми демократичної трансформації та інструментів її аналізу, а з іншого боку, дали новий матеріал для того, щоб розвинути деякі міркування, які раніше не здавалися такими актуальними або не були достатньо переконливими.

У статті я спробую зіставити нову концепцію „сірої зони” з її „старою” транзитологічною попередницею та показати, в яких моментах українська революція підтверджує або збагачує теорію демократичного переходу і яким чином поняття „переходу” допомагає зрозуміти сутність Помаранчевої революції. Вихідним пунктом для мене є погляд на концепцію переходу як на відгук політичної науки на потребу теоретичного осмислення напівреволюційних процесів, що стали в останній чверті ХХ ст. нормою політичного життя, а не як на відповідь політичних аналітиків і консультантів на замовлення тих чи інших геополітичних стратегів чи як узагальнення конкретної практики конкретних країн. Тобто, я вважаю, що саме транзитологічна парадигма адекватно пояснює той *специфічний тип напівреволюційних змін*, які набули значного розповсюдження під кінець ХХ ст., прийшовши на зміну всеосяжним соціальним революціям того типу, який переважав з кінця ХVІІІ до першої чверті ХХ ст.

⁵ Свій тогочасний погляд на неї я виклала в інтерв'ю інтернет-виданню „Диалоги”. Див.:/ Колодій А. Україна все ще залишається в стані перехідної невідзначеності. Інтерв'ю, опубліковане в лютому 2004 року в мережевому ресурсі «Диалог» // http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=8&op_id=214#214

Особливості концепції переходу та її (не)використання на пострадянському просторі

Головна категорія транзитології – „перехід” (transition, transit) відображає особливості таких суспільних перетворень, які перебувають на межі революції та радикального реформування. Вони зачіпають базові суспільні інституції, трансформуючи їх на протилежні, і в цьому сенсі є революційними. Водночас, їх ініціатори та прихильники не ставлять за мету „будувати” нові відносини на руїнах старого ладу і не відкидають правових основ попереднього режиму, змінюючи їх поступово. В цьому плані вони є ближчими до еволюційних змін або реформ. Крім того, „перехід” є тривалішим за революцію. Йому більшою мірою притаманна політична діяльність, спрямована на досягнення компромісів, укладання угод, порозуміння сторін, ніж насильницькі дії, спрямовані на раптову й швидку зміну режиму. Та все ж, як напівреволюційний спосіб запровадження суспільних змін, він значною мірою спирається на філософію конструктивістського раціоналізму, припускаючи, що люди здатні творити інституції за своїми „проектами”. Проекти у цьому випадку – це, зазвичай, перевірені запозичення з практики інших держав або навіть своєї країни, а не абстрактно сконструйовані ідеологічні схеми на зразок деяких революційних ідеологій. Їх застосування намагаються узгодити з місцевою традицією, дотримуючись принципів поступовості і ненасильства. Приблизно так інтерпретували перехід Ендрю Арато та Олександр Мотиль, запропонувавши матриці, що наочно показують місце переходу серед інших типів суспільних змін (див. додатки 1 і 2).

З’ясовуючи питання про те, до яких країн доцільно застосовувати поняття переходу і пов’язану з ним транзитологічну парадигму, хочу зауважити, що модне нині слово „парадигма”, можливо, тут занадто сильне. Що маємо напевне, так це *напрям порівняльних політологічних досліджень – транзитологію*, який виділяємо за об’єктом дослідження. До цього об’єкта застосовуємо *поняття переходу*, яким позначаємо певний тип суспільної трансформації. Внаслідок цього застосування виявляються певні закономірності процесу саме такої трансформації, а отже, з’являється *концепція переходу*. Яким саме країнам, „від коли і до коли” та чому притаманні риси „перехідних суспільств” – це вже питання конкретних досліджень. Для одних країн ця концепція підходить більше, для інших менше, а для багатьох і зовсім не підходить. Водночас, під впливом нових фактів (у тому числі й таких, що свідчать про її незастосовність до тих чи інших країн), а також нових методів дослідження

того, що ми називаємо перехідними процесами, сама концепція має розвиватись. Тим більше, що вона не лише допускає, але й вимагає застосування *різноманітних підходів і методів дослідження* політичних процесів у країнах, які гіпотетично здійснюють перехід: порівняльного, генетичного, інституційного, мережевого та інших. Саме тому, що транзитологічна парадигма жодним чином не обмежує їх використання (хоч деякі дослідники пов'язують її з якимось одним, найчастіше з генетичним), можна припустити, що доцільніше говорити про дослідницький напрям, що може бути дуже плюралістичним і творчим, а не про парадигму, яка встановлює певні методологічні рамки чи накладає обмеження.

Виявлення самого факту переходу (його наявності або відсутності), на мій погляд, вимагає комплексного аналізу динаміки, спрямованості та змісту суспільних змін у кожній країні, взятих у ретроспективі і перспективі, а не лише швидкості перетворень та становища країни у певний конкретний момент. Причому, до уваги варто брати не будь-які країни з невизначеним ладом (у цьому я цілком згодна з Т. Каротерсом), а лише ті, в яких правлячою елітою або контрелітою поставлена мета покінчити з існуючим ладом методами, які підпадають під концепцію переходу (див. вище), та створити інший, новий, більш „прогресивний” лад – при усій відносності цього означення.

Часові рамки досягнення цієї мети (програмовані і реально можливі) та цивілізаційні рамки, в яких можна очікувати успішного демократичного переходу, також вимагають хоча б приблизного окреслення. Щодо часових вимірів переходу, то я б скептично поставилась до намагань узагальнено, відразу для всіх країн розв'язати питання про кількість років, необхідних для переходу. Адже те, що одна країна здійснить за 5-10 років, інша може зробити за 15-30. Але й цей період не є занадто великий, якщо дивитися на події в історичній ретроспективі, а не з позицій поточного моменту. Знаємо, що згідно з концепцією Гантінгтона, перша хвиля демократизації, розпочавшись у 20-ті роки XIX ст., протривала майже сто років. Франція і США майже одночасно записали в своїх конституційних документах положення про права людини і громадянина, але яким різним був їхній шлях до демократії у XIX ст.!

У XX та XXI ст. політичні процеси відбуваються значно швидше. Але й тепер питання про тривалість *переходу як напівреволюційного типу трансформації суспільної системи* не можна розглядати тільки в короткотерміновій перспективі. Фази посткомуністичного переходу та їх можливі часові рамки на початку 90-х років були

приблизно окреслені Збігневом Бжезінським. Вони коливались у таких межах: I фаза – 1-5 років, II фаза – 3-10 років, III фаза – 5-15 років⁶. Прогнозуючи розвиток певних груп країн, З. Бжезінський вказував на чинники, які прискорюють або сповільнюють перехід, і робив прогнози щодо поправок, які, можливо, треба буде додатково зробити в недалекому майбутньому щодо швидкості змін та позицій країн у процесі переходу. Отже, той шлях, що його донині пройшли посткомуністичні країни, ще не занадто довгий, навіть якщо керуватись попередніми, доволі оптимістичними прогнозами.

Що ж стосується цивілізаційних рамок переходу, то хочу звернути увагу на дві групи країн, дійсність яких найкраще описує концепт демократичного переходу, – це пост-авторитарні латиноамериканські країни та посткомуністичні європейські і євразійські держави. І ті, й інші належать до країн другого ешелону модернізації. Вони об’єктивно вступили в ту стадію розвитку, коли відбувається формування соціальних і політичних передумов демократії, а частина з них – уже мали демократичні інститути в минулому, але втратили їх за певних несприятливих обставин. Проблема переходу останніх до демократії значно полегшувалась тим, що насправді це було *повернення*. А саме вони й стали тим визнаним Т. Каротерсом успішним варіантом демократизації, на який у нього, як і в інших аналітиків, вистачило терпцю. Проте „*перехід*” до демократії і „*відновлення*” демократії – речі не тотожні. І в першому випадку 1,5-2,5 десяти років – час не лише виправданий, а можливо й мінімальний, якщо врахувати масштаби і багатоаспектність змін. В Україні, наприклад, Помаранчева революція показала, що лише після того, як була подолана крайня бідність періоду загального „краху” усіх старих інституцій і зв’язків, як сформувався (хоча б подекуди) середній клас, з’явилися передумови для радикальних зрушень у свідомості, насамперед – у вимогах до владної еліти та у бажанні й умінні ці вимоги з гідністю відстояти. Тому навряд чи доречно без докладного вивчення соціального становища та політичного процесу в кожній країні говорити про якусь „зону” від Камчатки до Кіліманджаро, у якій 100 країн нічого не роблять, щоб стати демократичними. До більшості африканських країн південніше Сахари концепція переходу, на мій погляд, може застосовуватись тільки з дуже великими застереженнями і обов’язково у поєднанні з концепціями розвитку, модернізації та іншими, які більш відповідні до ситуації несформованості об’єктивних пере-

⁶ Бжезінський Збігнев. Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – №3. – С. 7.

думов демократії, а іноді й самої державності у її європейському розумінні.

Особливістю застосування транзитологічної парадигми до пострадянських країн мало б стати врахування процесу “комуністичної модернізації”, який відбився (і не тільки негативно) на рівні підготовленості передумов для демократизації, та аналіз своєрідності політичних еліт, які намагались продовжити цю модернізацію відомими їм методами в нових умовах. З процесуального кута зору, ці країни є унікальним прикладом, де „перехід” розпочався *без зміни еліт*. Влада опинилась у руках поміркованих контрреволюціонерів, які мали здійснити *інституційну революцію*, якою, по суті, і є перехід. Насправді ж вони робили все, щоб надати економічним та політичним змінам такої форми, яка найбільше відповідала їхнім корпоративним інтересам, не дбаючи ні про суспільне благо, ні тим більше про ідеологічні цінності, відповідно до яких мала відбуватися заміна одних суспільних інституцій іншими. Посткомуністична номенклатура і не могла, й не хотіла робити якісних реформ, спрямувавши натомість свої зусилля на поєднання влади і власності в своїх руках. А це, як попереджав ще в горбачовський період російський публіцист Ігор Клямкін, був найгірший із можливих шляхів розвитку. Тому, замість поспішних тверджень на зразок „у цих країнах нічого не відбувається”, транзитологи мали б поставити успіх трансформації в пострадянських країнах у залежність від виконання – рано чи пізно – цього завдання першого етапу переходу та виділити у своїх прогнозах певний час на формування і зміцнення суспільної верстви „революціонерів”, здатних перебрати владу і з ідейних міркувань, а не лише з корисливих мотивів, очолити процес суспільно-політичних змін. Те, що цього не було зроблено, а якщо й було, то невиразно, вказує на слабкості, але не стільки транзитологічних підходів як таких, скільки їх застосування саме до цієї групи країн.

Чинник якості і „новизни” правлячих еліт та його вплив на перебіг трансформаційних процесів у пострадянських країнах згадувався транзитологами, але йому, на мій погляд, не було надано достатньої ваги. Затримки реформ та зворотній рух до авторитаризму в країнах пострадянського простору найчастіше пояснювались культурними чинниками – у плані національної традиції та спадщини комуністичного тоталітаризму, яка теж була неоднаковою. Ці пояснення загалом правильні. Але важливим додатком до них могли би стати, але не стали, висновки, отримані від застосування найуживанішого в транзитології генетичного (процесуального)

підходу. Розглядаючи перехід як спосіб трансформації, що знаходиться між революцією і реформою, тобто містить риси обох цих інноваційних процесів, транзитологія „підказує”, що успішним він може бути лише у випадку збалансованості обох його сторін. Якщо ж, як це сталося у пострадянських країнах, від самого початку був відсутній один із найголовніших революційних чинників – зацікавлена в радикальних змінах еліта, то увесь процес переходу ставав неповноцінним.

Тому в принципі (при достатній науковій сміливості, а головне – доброму знанні ситуації та недогматичному застосуванні транзитологічної парадигми) можна було передбачити, що хитання та скочування в авторитаризм можуть припинитися тут не інакше, як через „коригуючі революції” (вислів історика Станіслава Кульчицького), метою яких стане заміна старої номенклатурної еліти, яка завдяки проведеним нею реформам трансформувалась у кланово-олігархічну, новою, прокапіталістично- й продемократично налаштованою елітою. Саме за таке недопрацювання і слід, на мій погляд, критикувати транзитологію на пострадянських теренах. Однак воно з’явилося не стільки через неадекватність самої концепції переходу, скільки через її незастосування або, щонайменше, несміливе застосування в Україні та інших пострадянських країнах, де назагал транзитологічна парадигма не користувалась особливою популярністю. Частина політологів у цих країнах претендувала на творення своєрідного „третього шляху” в політичній науці⁷, який так і не вдалося вибудувати. Інша частина просто не звертала уваги на методологічний інструментарій транзитології, а говорила лише про її висновки, відкидаючи їх на тій підставі, що вони, звісно ж, не могли бути прямо накладені на посткомуністичну дійсність. Водночас те, що було запропоноване як заміник теорії демократичного переходу, може бути поставлене під сумнів з погляду його науковості”⁸.

Помаранчева революція в Україні „випрямила” шлях суспільства до ринку й демократії, який був сильно викривлений в останній період кучмівського володарювання, і передала кермо в руки опозиції – порівняно нової політичної еліти, яка сформувалася вже після початку переходу. Вона мала певну причетність до тодішньої влади, але це нормально для періоду „кристалізації” самого

⁷ В Україні подібна заявка була зроблена в книзі “Політологія посткомунізму”. – К.: Політична думка. – 1995. – 364 с.

⁸ Див.: Кутуєв П. Спільнота ритуалу модернізації: від логосу до культу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2007. № 3 (липень – вересень). – С. 106-126.

інституту політичної опозиції. Важливим було те, що її опозиційність сформувалась у період і під впливом усе більшого сповзання владної еліти в авторитаризм, чого опозиція прагнула не допустити. Вона не мала чіткої ідеологічної бази, але лиш у тому сенсі, що до її складу входили різнорідні групи (і в цьому була її слабкість, яка повною мірою виявилась після здобуття влади). Опозиція об'єднала людей з давньої націонал-демократичної опозиційної еліти (за радянських часів – контреліти) з представниками новонароджених прошарків середнього класу (бізнесменів та „білих комірців”) і усього громадянського суспільства, яке раптово відчуло себе нацією. Вимушено був укладений союз з „лівими”, принаймні більш поміркованою їх частиною. Така широка коаліція здолала стару владну еліту і здійснила те, на що нетерплячі аналітики вже зовсім не розраховували. Вона надала процесові переходу нових імпульсів і наповнила людські серця надією⁹.

Дослідник перехідних процесів у посткомуністичних країнах Адріан Каратницький у 2005 зазначав, що „українська революція була лиш найпізнішою в серії перемог „народної влади”, які у Польщі, Угорщині та Чехословаччині сталися ще наприкінці 80-х років, а не так давно – в Сербії та Грузії”¹⁰. Як і „перехід”, такого типу революції – специфічне явище кінця ХХ-поч. ХХІ ст., хоча їх провідницею можна вважати Славну революцію в Англії 1688 року, а теоретично можливості та цінність таких революцій була проаналізована у 60-х роках минулого століття Ханною Арендт¹¹.

„Демократичний перехід” і „оксамитові революції”

Показово, що саме в період „третьої хвилі демократизації” і появи транзитології як галузі політичної науки відбулося остаточне розмивання революційної парадигми в її класичному варіанті. Не лише теоретики, але й суспільна свідомість у цілому, принаймні в індустріально розвинених країнах з освіченим населенням, перестали покладатися на революції як „локомотиви прогресу”. Соціальна революція як докорінний та відносно швидкий (завдяки

⁹ Глибоке розчарування, що настало з розпадом коаліції революціонерів менше ніж через рік після революції і розвіяло цю надію, яким би прикрим воно не було для українських громадян, є звичайним постреволюційним синдромом, що супроводжує майже кожен революцію. Втім, це тема для окремої розмови.

¹⁰ Adrian Karatnycky. Ukraine's Orange Revolution // Foreign affairs. – Vol. 84. – No. 2. – March / April 2005. – P. 35.

¹¹ Див.: Arendt Hannah. On Revolution. – New York: Penguin, 1987. – 350 p.

застосуванню насильства) спосіб заміни одного суспільного ладу іншим перестала розглядатись як бажане чи навіть неминуче явище; більше уваги, ніж раніше, стали надавати присутнім у ній елементам деструкції та антигуманності. До цього додалося і глибше усвідомлення обмеженості можливостей „соціальної інженерії” та несприйняття насильства. З прагматичного кута зору революції також почали викликати застереження, оскільки досвід показав, що вони ведуть, з одного боку, до інерції революціонізму (учасників революції важко спинити в їх бажанні „перемагати” і спрямувати на конструктивну працю), а з іншого боку, – до неминучого відкоту (термідора) і необхідності починати іноді навіть з нижчих позицій, ніж ті, що безпосередньо передували революції.

Отже, революційна діяльність, спрямована на здобуття влади силою і з залученням широких верств народу задля тотального переоблаштування суспільства, перестала бути привабливою. Під кінець ХХ ст. – „віку екстремізму” (Е. Гобсбаум) „великі”, „соціальні” або „ідеологічні” революції почали розглядатися як історична категорія, що відійшла в минуле. Проте саме поняття революції не зникло. Більше того, воно стало популярним у багатьох країнах з ліберально-демократичними режимами. Як зазначає Брюс Акерман, саме в цей період США та інші країни Заходу, які довгий час з острахом поглядали на Схід в очікуванні можливих революційних потрясінь, уперше почали чекати зі Сходу (Центрально-східної Європи, насамперед) „добрих новин” про тамтешні революції¹².

Революційні дії і революційні слова стали знову популярними у Центральній та Східній Європі і на теренах колишнього СРСР (Михайло Горбачов дуже хотів, щоб до слова „перебудова” додавали означення „революційна”), проте масштаб і спрямованість революцій зазнали змін. Як влучно зауважив Е. Гобсбаум, їх особливістю стали дві характерні риси: „атрофія усталеної революційної традиції й відродження мас”¹³. Масові політичні акції, спрямовані проти авторитарних і тоталітарних правителів, були названі „оксамитовими”, тобто м’якими, ненасильницькими, безкровними революціями. Вони „не скидали самі по собі режимів та й не могли їх скидати. Їх можна навіть було зупиняти примусом і кулями, от як зупинено масову мобілізацію за демократію в Китаї, у 1989,

¹² Ackerman Bruce. We the People. 1. Foundations. Cambridge (Ma); London (England): The Belknap Press of the Harvard University Press. – 1995. – P. 203.

¹³ Гобсбаум Ерік. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. Перекл. з англ. – Київ: Альтернативи, 2001. – С. 412.

на площі Тянаньмень у Пекіні”¹⁴. Але в *ланцюгу інших подій* вони забезпечували перехід влади від правлячих авторитарних еліт до демократично налаштованих контреліт, які у перспективі мали забезпечити заміну політичних, а у випадку тоталітаризму – і економічних інституцій, перехід до демократії і ринкових відносин.

Тобто, „оксамитові революції” були *вплетені в канву переходу* і тільки в контексті переходу набували значення і сили. Кількасоттисячні акції громадянського протесту доводили нелегітимність старих режимів. А далі все залежало від прагматизму, політичної і загальної культури тих, що були при владі, їх здатності враховувати нові обставини та інтереси суспільства, а також від стійкості та винахідливості протестуючих. У низці випадків таких протестів вистачало, щоб авторитарні правителі здавалися, відкриваючи шлях ліберально-демократичним змінам.

Тут варто зазначити, що і в попередню епоху паралельно існували уявлення про „соціальну революцію” як всеохопне руйнування старого і творення нового суспільного ладу (першість у його обґрунтуванні безумовно належить марксизму) та уявлення про політичну „ліберальну революцію” як радикальну зміну політичного ладу за участю мас і зі зміною їхньої політичної свідомості. Однак другу точку зору розвивали лише деякі теоретики, серед яких почесне місце належить Ханні Арендт. Вона інтерпретувала революції як втілення фундаментальної потенційної здатності людини творити політичні зміни, а їхній успіх пов’язала з інституціалізацією свободи, але не в негативному значенні „звільнення від” (що позначається англійським словом *liberation*), а в позитивному сенсі інституціалізації цієї здатності через політичну участь (тоді це буде *freedom*)¹⁵. Порівнюючи у своїй книзі французьку (1789 р.), американську (1775 р.) та російську (1917 р.) революції, Х. Арендт стверджувала, що найуспішнішою серед них була американська, бо до кінця зберегла відданість ідеалові свободи (хоча й не реалізувала його в позитивному сенсі), тоді як інші підмінили цей ідеал прагненням рівності і фактично завели на манівці.

Один із послідовників Х. Арендт, Брюс Акерман, наголошує, що ліберальні політичні революції цінні тим, що спонукають людей „вкладати свою енергію і самосвідомість у колективний процес політичного переоблаштування (*redefinition*)”. Акерман стверджує, що недоречно наполягати, щоб революцією називались лише ті події, які ведуть „до абсолютної зміни існуючих засад”. На його

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див.: Arendt Hannah. On Revolution. – P. 21-29.

думку, революцією слід вважати „увінчані успіхом зусилля, оперті на колективній і свідомій мобілізації, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя”. „Якщо велика кількість людей з глибокою серйозністю беруться за здійснення революційної політики, то така трансформація політичної свідомості є виразною ознакою революційної дійсності, незалежно від здатності політичної системи трансформувати той чи інший вид соціальних відносин”¹⁶.

Близький до цього зміст у поняття революції вкладають дослідники, що пишуть про політичні, ліберальні, „оксамитові” революції в Південній та Центральносхідній Європі кінця ХХ – початку ХХІ ст. Їх мета – здобуття свободи та створення можливостей залучення мас до політичної участі. „Оксамитові” революції кінця ХХ – поч. ХХІ ст. дають потужний імпульс наступним суспільним змінам, які досягаються через втілення радикальних реформ в усіх царинах суспільного життя, у процесі демократичного переходу.

Особливості Помаранчевої революції в Україні та її уроки для транзитології

Особливістю Помаранчевої революції був насамперед час її здійснення. Вона відбулася не напередодні, а в процесі переходу, і поставила завдання завершити недороблене на початку 90-х років. Ідеться про виконання головного завдання першої фази переходу – перебрання влади новою, демократично налаштованою, відданою національним інтересам політичною елітою і проведення реформ в інтересах народу. Саме такими були очікування громадян України, усвідомлені на той час лідерами революції, які обіцяли їх втілити в життя. (Інша річ, наскільки вони були здатні здійснити обіцяне на практиці).

Внаслідок подій листопада-грудня 2004 р. відбулося *примусове, за участю широких верств народу* повалення недемократичного, хоч ще й не зовсім усталеного режиму, і до влади прийшла загартована перебуванням в опозиції еліта, спочатку об’єднана революційним поривом та підтримкою народу і готова змінити як методи ведення політики, так і політичний курс. Як зазначила Н. Бусова: “народ цілком усвідомлено захищав свої права суверена, єдиного джерела влади, а не просто виступав за хорошого правителя й про-

¹⁶ Ackerman B. We the People. – P. 203.

ти продовження панування поганого”¹⁷. Майже всі аналітики відзначають глибокі зрушення в свідомості народу, перетворення його на суб’єкта політики, здатного впливати на владу. Завдяки цьому трансформаційні процеси набули нового дихання, позбувшись патогенних впливів, які на них справляв страх, що його наганяла спочатку комуністична, а потім олігархічна номенклатура.

Ще однією особливістю Помаранчевої революції була її надзвичайна миролюбність, добризичливість, позитивно заряджена аура Майдану, який не піддавався жодним синдромам, пов’язаним із великою масою людей, притаманним “натовпу”. Революція стверджувала не руйнуючи, домагалася справедливості, не проявляючи жорстокості. І чи не найголовніше – вона захищала, а не відкидала закони й Конституцію.

Найчастіше буває так, що під час динамічних революційних змін люди нехтують законами. Вони це роблять не тільки через своє захоплення „пафосом руйнування” (оскільки у вирі боротьби їм, так би мовити, стає і „море по коліна”), а тому що закони, прийняті під час панування старої еліти, втрачають свою легітимність. Адже легальність і легітимність збігаються лише у тому випадку, коли закони виражають волю народу, відповідають його інтересам. Якщо ж вони приймаються для захисту корпоративних інтересів правлячої верхівки, диктаторів та їхніх клік, то під час революції такі закони перестають визнаватися народом, а розходження легітимності і законності може досягати великих масштабів, несучи загрозу набуття революцією рис некерованості.

Українська помаранчева революція цього уникла не лише через миролюбність її учасників та поміркованість і гуманність провідників (що також була важливим), але й тому, що її завданням була не заміна Конституції і законів, а *їх захист і перетворення з формальних на реальні* (проблема конституційної реформи – дуже специфічна тема і не вкладається в рамки даної статті. Втім, кожен пам’ятає, що наші революціонери були налаштовані швидше проти неї, аніж за). “Це була революція демократична, спрямована на те, щоб зробити владодержців підконтрольними народові”¹⁸ і для цього треба було створити такий уряд і таку ситуацію, коли б наявні правові акти запряцювали. Це й дало змогу Юлії Тимошенко в одному з постреволуційних інтерв’ю заявити: “...Я людина мирна, бо революція, на

¹⁷ Бусова Ніна. Виховання влади або Мораль, як нова цінність української політиці // Українська правда. 31.01.2005 // <http://www.ukrpravda.co.uk/archive/2005/january/31/1.shtml>

¹⁸ Там само.

мою думку, має означати зміни у свідомості, а не насильницькі дії. Помаранчева революція – революція проти насильства”¹⁹.

Попередні “оксамитові” революції робили те саме. Проте вони передували переходу, відкривали шлях для демократичних і ринкових перетворень. Тому їх безпосереднім продовженням і найпершим наслідком був *злам старих суспільних інституцій* (хоча й при певному збереженні, як уже було сказано, правової неперервності), що підтверджувало революційний характер мирних виступів. Їх завданням було привести до влади нових людей, створити нові інституції, а це означало перехід до нового демократичного режиму. Тут революція і початок переходу (зміни режиму) збігалися. У випадку Грузії та України послідовність була іншою. У цих країнах ліберально-демократичні революції запізнилися. Формально нові інституції були створені до того, як вони відбулися. Тому завдання цих революцій було дещо відмінним, а саме: *привести до влади нових людей і надати вже створеним інституціям реального змісту, зробити так, щоб сповзання в авторитаризм припинилося, а ринок і демократія запрацювали*.

На перший погляд, обсяг завдань революцій „другого ешелону” начебто вужчий, але насправді їх виконання вимагає не менших, а часом і більших зусиль як тієї еліти, що приходить через революцію до влади, так і всього суспільства. Адже сила опору старих еліт, які вже жили з новими ринковими умовами й навчилися використовувати їх у своїх приватно-корпоративних інтересах, багатократно збільшилася. На їх боці не тільки „приватизований” адміністративний ресурс, але й величезні приватні капітали, що дозволили їм оволодіти інформаційною сферою і маніпулювати свідомістю певної частини народу. А це є передумовою жорстокої боротьби й у післяреволюційний період.

Важливим наслідком Помаранчевої революції є зміна (випрямлення) вектора перехідного процесу – у напрямі зміцнення демократії, а не авторитаризму. Проте боротьба за продовження реформ перехідного періоду триває, і, несподівано для українців, але цілком передбачувано з історичної ретроспективи, ведеться не тільки між персонажами старого режиму та лідерами революції, але й „поміж своїми” – революціонерами. Чинники культури та інтересу змагаються за вплив на ситуацію в постреволюційній, вже не авторитарній, але ще й не демократичній Україні. Аналіз причин і можливих наслідків цієї боротьби – окреме завдання. Тут же

¹⁹ Анатомія душі Майдану / Тетяна Силіна, Сергій Рахманін, Ольга Дмитрічева // Дзеркало тижня. – 2004. – 11 грудня.

хотілось співвіднести події листопада-грудня 2004 року в Україні з концепцією переходу та показати „вписаність” у цю концепцію таких короточасних, але важливих для демократичного переходу подій, як „оксамитові” („виборчі”, „кольорові”) революції. У свою чергу, вони доводять перспективність застосування транзитологічної концепції суспільних змін до тих країн, які перебувають у стані переходу – на певний час, можливо, „зависаюючи” в ньому, а потім знову роблячи стрибки й прориви в напрямі демократії, створення якої „з чистого аркуша” – непростий і нелінійний процес.

Помаранчева революція дає змогу зробити такі висновки:

Упродовж останнього десятиліття Україна, попри наростання авторитарних методів керівництва, олігархізацію економіки та корупцію, продовжувала залишатись перехідним суспільством. Тип його визначає не лише правляча політична верхівка, а й котреліта (політична опозиція), що шукала підтримки суспільства для зміни політичного режиму конституційними методами і нарешті її отримала.

Транзитологічна парадигма у випадку України пояснює набагато більше, ніж концепція „сірої зони”, а при ближчому розгляді інших країн подібні твердження імовірно могли б бути поширені на багатьох із них.

Тривалість переходу не може бути однаковою для країн з різним рівнем економічного і культурного розвитку, його часові рамки не можуть довільно кимось встановлюватись, а часова „норма” переходу за будь-яких обставин мусить бути не меншою, ніж встановлений конституцією термін перебування глави держави при владі. Тільки після того, як він не піде від влади добровільно, або опозиція не буде спроможною його усунути, можемо говорити про закріплення якогось варіанта недемократичного розвитку.

Намагання відміряти жорстко встановлені, для всіх однакові строки переходу можуть бути привабливими для західних спонсорів, яким набридає чекати „плодів” свого спонсорства, але вони мають мало спільного зі справді науковим підходом.

На щастя, суспільні песимісти помиляються, а суспільні процеси часто з нисхідних перетворюються на висхідні, прикладом чого були події 2004 року в Україні. На зміну їм знову може прийти рух по нисхідній, але не обов’язково надовго. Як показує історичний досвід утвердження демократії у Франції, такі коливання можуть зайняти тривалий проміжок часу. Адже історія, як казав один мудрий чоловік, – не Невський проспект. Зигзаги на її шляху не означають, що варто „закривати” якусь парадигму аналізу, бо вона не відповідає дійсності тих чи інших країн. Неадекватні дослідницьким потребам концепції мають помирати своєю природною смертю.

Додаток 1.

Співвідношення "переходу" та інших видів політичних змін
(Схема Е. Арато)

інституційний злам правова неперервність	+	-
+	перехід	реформа
-	революція	переворот

Додаток 2.

Парадигми суспільних змін (за О. Мотилем)

Тривалий	Стабільність					Еволюція
		Перехід			Трансформація*	
ЧАС						
			реформа		Револуція	
Короткий	Реформа	Радикальна реформа			Револуція	

Малі

Великі

В І Д М І Н Н О С Т І

* О. Мотиль трактує трансформацію як тип глибоких (таких самих як революція), але набагато триваліших (ближче до еволюції) суспільних змін. На відміну від цього, я вживаю термін трансформація як синонім інституційних змін будь-якого типу.

Література:

1. Nations on Transit. – Wash. (D.C.): Freedom House, 2008. // <http://www.freedomhouse.org>
2. Carothers Thomas. The end of transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – No. 1. – P. 5-21. (Сокращенный перевод на русский Андрея Маклакова см.: Диалог. – 28.09.2004. // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/1/1749>)
3. Колодій А. Україна все ще залишається в стані перехідної невизначеності. Інтерв'ю. Мережевий інформаційно-аналітичний ресурс «Диалог» (лютий, 2004) // http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=8&op_id=214#214
4. Бжезинський Збігнев. Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5-15.
5. Політологія посткомунізму. – К.: Політична думка. – 1995. – 364 с.
6. Кутуєв П. Спільнота ритуалу модернізації: від логосу до культу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3 (липень – вересень). – С. 106-126.
7. Adrian Karatnycky. Ukraine's Orange Revolution // Foreign affairs. Volume 84. – No. 2. – March / April 2005. – P. 35-52.
8. Див.: Arendt Hannah. On Revolution. – New York: Penguin, 1987. – 350 p.
9. Ackerman Bruce. We the People. 1. Foundations. Cambridge (Ma); London (England): The Belknap Press of the Harvard University Press. – 1995. – 369 p.
10. Гобсбаум Ерік. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ ст. Перекл. з англ. – Київ: Альтернативи, 2001. – 544 с.
11. Бусова Ніна. Виховання влади, або Мораль як нова цінність в українській політиці // Українська правда. – 31.01.2005 // <http://www.ukrpravda.co.uk/archive/2005/january/31/1.shtml>
12. Силіна Т., Рахманін С., Дмитричева О. Анатомія душі Майдану // Дзеркало тижня. – 2004. – 11 грудня // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/525/48663/>

Віктор Пасісниченко

ЧОМУ ТЪМЯНЮТЬ “КОЛЬОРОВІ РЕВОЛЮЦІЇ”? ПАРАДОКСИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті розглядаються суперечливі проблеми теорії революції, які були засвідчені П.Штомпкою, К.Касторіадісом, Ю.Габермасом та Г.Арендт. Зокрема, аналізується парадокс революційного проекту, який за Габермасом полягає у наріканні на провал революції, від якої, однак, неможливо відмовитися. Осмислення цього парадоксу приводить до усвідомлення того, що

a) від революції неможливо відмовитися через те, що вона уособлює ідеали прямої демократії та народного суверенітету,

b) тоді як поразка революції є наслідком неможливості практичного втілення цих ідеалів, які руйнуються у тому числі через спротив еліт та системи (включаючи ті, що визначаються як ліберальні).

Нарешті, продемонстрована “кольоровими революціями” траєкторія коливань від революційних надій до розчарувань, дозволяє бачити їх подібність до класичних революцій, визнаною моделлю яких була обрана не успішна американська, а драматична Велика французька революція.

The article deals with contradictory subject of a revolution theory presented by such thinkers as P. Sztompka, C. Castoriadis, J. Habermas and H. Arendt. Analysis is focused on the paradox of revolutionary project which Habermas states as mourning over a failure of revolution that nonetheless cannot be relinquished. Consideration of this paradox leads to understanding that

a) the unrelinquishable character of revolution reflects its appeal to ideals of direct democracy and popular sovereignty,

b) while a failure of revolution manifests impossibility of practical implementation of these ideals defeated also by resistant elite and system (including liberal ones).

Finally, recent trajectory of the “color revolutions” from extremes of hopes to disappointment signifies their similarity to classical revolutions which authentic model proved to be not successful American but dramatic French Great Revolution.

Українська “помаранчева революцію” часто розглядається як складова останньої хвилі революцій, які деякі транзитологи називають

вають “електоральними революціями”¹. Частіше щодо них вживається назва “кольорові революції”, і нею ми користуємося надалі.

Безумовно, ці революції відродили увагу до теорій революцій як важливої складової сучасних демократичних студій. Актуальності цій проблематиці додали події останніх років, що посилили відчуття розчарування наслідками нових революцій. У глобальному контексті, за оцінками Freedom House, з 2006 р. спостерігається зворотній рух у процесах демократизації, який охопив 38 країн². Щодо пострадянського простору, то останні парламентські вибори у Киргизії не залишили сумнівів, що “тюльпанова революція” була лише державним переворотом, тоді як президентські вибори у Вірменії хоч і супроводжувались багатотисячними протестами проти фальсифікацій, але не вилились у чергову революцію. Те, що за декілька років “кольорові революції” у суспільному сприйнятті значно потьмянили, особливо добре продемонстрували постреволуційні процеси в Україні та Грузії.

Вони потребують більш глибокого аналізу, який має вийти за межі спрощеного бачення співвідношення революції та демократії. Йдеться, з одного боку, про надмірний оптимізм у розумінні революції як “прориву демократії” з майже телеологічною установкою на її подальшу консолідацію. З іншого боку, з позиції теорії революції як змагання еліт, вражаючи колізії “кольорових революцій” зводяться до аналізу міжелітних стосунків з їх почерговою консолідацією, протистояннями та проявами синдрому “кульгаючої качки”. До того ж, ці міжелітні конфлікти іноді розглядаються виключно у межах циклічних коливань політичного режиму³.

Зважаючи на актуальність та стан дослідженості проблеми, дана стаття ставить на меті: а) акцентувати проблему обмеженості теоретичного осмислення революції, яку засвідчили у своїх роботах П.Штомпка, К.Касторіадіс, Ю.Габермас та Г.Арендт; б) проаналізувати парадокс революційного проекту як усвідомлення кінцевої поразки революції й водночас неможливості повністю відмовитися від неї. Аплікація цих положень до аналізу “кольорових революцій” дозволяє бачити у траєкторії їх розвитку від революційних надій до розчарувань подібність нових революцій до класичних,

¹ Див.: Bunce V., Sharon W. Favorable Conditions and Electoral Revolutions // Journal of Democracy. – 2006. – Vol. 17. – № 4. – P. 5-18.

² Democracy in Retreat. Freedom Marches Backward // Economist January 17th 2008.

³ Див.: Hale H. Regime Cycles. Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia // World Politics. – 2005. – Vol.58. – № 1. – P.134-135.

загально визнаною моделлю яких була обрана не успішна американська революція, а драматична Велика французька революція.

На хвилі революційного піднесення теоретичні акценти було зміщено на питання відмінності “кольорових революцій” від класичних і неадекватності класичної спадщини. Серед інновацій цих революцій крім фактору “вкрадених виборів” називався їх мирний характер всупереч попередньому використанню насильства. Далі йшлося про непередбачуваність цих революцій, тоді як з моменту запозичення цього терміна у Коперника він символізував історичну неминучість революції, яку особливо підкреслював марксизм. Поряд із цим відзначався, за виразом К. Оффе, “атеоретичний” (a-theoretical) характер цих революцій. Таку оцінку німецький політолог дає революціям 1989 року, які “не відповідають якомусь історичному типу і є революціями без революційної теорії”⁴. Замість концепцій, стратегій та класових детермінант ці “революції знизу” є “політичними проектами” створення капіталізму. Цю тему обмеженості теоретичного осмислення революції можна зустріти у багатьох сучасних теоретиків. Як приклад ми розглянемо роботи П.Штомпки, К.Касторіадіса та Ю.Габермаса, а пізніше і Г.Арендт.

Зокрема, П. Штомпка в “Соціології соціальних змін” завершує свій аналіз теорій революції констатацією п’яти парадоксів⁵. До них він відносить складну комбінацію різноманітних чинників виникнення революцій; парадокс революційної мобілізації народних мас; питання впливу спадщини попередніх революцій на наступні. Загадкою він називає й те, чому революції за наслідками так сильно відрізняються від задумів революціонерів, коли демонструють саморуйнівну природу і замість героїчних міфів та надій приносять несправедливість та розчарування. Нарешті, останньою є вже знайома нам проблема непередбачуваності революцій, але, на думку Штомпки, непередбачуваною є будь-яка революція. Це може бути пов’язано і з нашими обмеженими теоретико-методологічними можливостями, і з онтологічним станом хаосу революційних подій. Тому він врешті доходить висновку, який сам називає парадоксальним – теорія революції позбавлена сенсу. Адже якщо вона спроможна передбачати, то передбачення будуть спростовуватись, а якщо неспроможна, тоді це не теорія.

⁴ Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition In East Central Europe // Social Research. – 2004. – Vol. 71. – №3 – P.502.

⁵ Див.:Штомпка П. Социология социальных изменений /Пер, с англ.; Под ред. В.А.Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996.

Для Штомки інтерпретація революційних подій вже є найбільшим інтелектуальним успіхом теорій революції. Зауважимо, що Оффе, навпаки, негативно сприймає подібну описовість, нарікаючи на відсутність аналітичних оцінок та гранд-настанов з боку революційних інтелектуалів. Коли ж, за його словами, “висловлюються соціальні теоретики, якщо це взагалі відбувається, вони роблять це не у формі глобальної інтерпретації подій та їх внутрішньої динаміки, а швидше у вигляді більш стриманих описів окремих аспектів, а то й просто у ролі звичайних громадян та зацікавлених учасників і не виказують жодних переваг свого професійного погляду”⁶. До речі, дослідження “помаранчевої революції” теж страждають такою описовістю⁷.

Питання революції як ідеї та революційного проекту посідають значне місце й у роботі К.Касторіадіса “Уявна інституціоналізація суспільства”. З одного боку, він відзначає, що аналіз історичних процесів зумовлений саме проектом революційних перетворень. З іншого, – ідея революції розглядається ним як жертва ілюзії кінця історії та гегемонії логіки держави в уявленнях про революцію. Остання, замість зосередження на головній проблемі революції – владі, переносить акцент на державу як апарат домінування. У такій спрощеній етатичній схемі революційне перетворення суспільства ототожнюється із захопленням контролю над державою. Найбільш небезпечною ілюзією революції, відповідальною за вади її теоретизування, він вважає “ілюзію ретроспективної раціоналізації”, коли у революційних подіях ми шукаємо “домінуючі тенденції”, “внутрішню логіку” відносин, що мають бути наповнені чітким змістом, щоб потім здивуватися невідповідностям цієї раціональності тим самим подіям⁸. Спираючись на досвід марксизму, Касторіадіс доводить, що наступним кроком після усвідомлення ілюзії раціональності є визнання того, що “сама ідея повної та визначеної теорії є нездійсненою мрією та містифікацією”⁹. Тому в нього революційний проект не підпадає ні під будь-яке раціональне обґрунтування, ні під будь-яку цілісну теорію.

Наголошуючи на неможливості адекватної теорії революції,

⁶ Offe C. Capitalism by Democratic Design?. – P.502.

⁷ Див.: Kuzio T. The Opposition’s Road to Success // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16. – 2. – P. 117-130; Way L. Kuchma’s Failed Authoritarianism // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16. – 2. – P. 131 – 145.

⁸ Castoriadis C. The Imaginary Institution of Society. – Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. – 1998. – P.51.

⁹ Ibid. – P.71.

Касторіадіс пише: “Вимагати, щоб революційний проект спирався на завершену теорію, означає прирівнювати політику до технології та визначати її сферу дій – історію – як можливий об’єкт фінального та вичерпного знання”¹⁰. Політика для нього не технологія і не конкретизація абсолютного знання. Не сприймає він і політику як реалізацію сліпої волі, коли та ж революція стає ірраціональним феноменом – “сліпою волею трансформувати будь-якою ціною те, що ніхто не розуміє (існуюче суспільство. – *В.П.*), у те, на чому розуміється ще менше” (суспільство революційної мрії. – *В.П.*)¹¹. Він бачить політику як сферу особливої дії – *praxis*, і тому пропонує перейти від тем про історичну неминучість революції до практичної площини конкретного суспільства, яке переживає кризу та стоїть перед викликами, сформованими його більшістю.

Касторіадіс прагне продемонструвати необхідність розуміння революції у сенсі проекту трансформації існуючого суспільства у суспільство організоване та орієнтоване на підтримку автономії усіх, коли ця трансформація досягається автономними діями людей. Він наголошує, що питання революційної трансформації суспільства, як його реінституціалізації, актуалізується не реформаторами і не ідеологіями, а масовими колективними рухами людей. Вони демонструють головне – творчість автономної діяльності людей, що є демократичною за своїм характером. Втім, коли реалізується ця головна ідея революції і значна частина суспільства прагне радикальної, але мирної трансформації, вона зустрічає насили з боку вже інституціалізованої влади.

Касторіадіс не обмежується прикладами тоталітарних режимів і взагалі спростовує тезу, що революції насправді породжують тоталітаризм. Більше занепокоєння у нього викликають елементи тоталітаризму, присутні в уяві про капіталізм. Зокрема, його не задовольняють сучасні західні суспільства як “ліберальні олігархічні режими”, хоч він і визнає їх суб’єктивні та політичні переваги над іншими режимами¹². З одного боку, він розглядає їх не як продукти об’єктивних процесів чи волі політичних страт, а як результати дії тих самих революційних соціально-історичних рухів, класичною моделлю яких стала французька революція 1789 року. З іншого боку, ліберальні режими, за оцінкою Касторіадіса, заперечують ключову ідею революції – самоутвердження демократичного, ав-

¹⁰ Ibid. – P.75.

¹¹ Ibid. – P.71-72.

¹² Castoriadis C. Does the Idea of Revolution Still Make Sense? // Thesis Eleven. – 1990. – №26. – P. – P.133.

тономного або вільного суспільства. Позитивні зміни у стилі домінування олігархічного лібералізму, заявляє він, не повинні відволікати нашу увагу від того, що “домінує та править ультратонкий прошарок суспільства”, який у демократичний спосіб може змінюватися на інший, що породжує ситуацію “жахливої порожнечі сучасних політичних дискурсів”¹³. Адже незмінним залишається прагнення ліберальних еліт замінити самоактивність суспільства своєю власною активністю, що означає формальне сприйняття активної участі громадян в управлінні суспільством.

До питань теорії революції звертається і Ю.Габермас, зокрема, у роботі “Між фактами та нормами”. У ній простежується не тільки рефлексія революції 1989 року, але й визнання кризи сучасних ліберальних демократій. Втім, він прагне довести, що революційні ідеали автономії та самореалізації можна зберегти у публічній ліберальній сфері попри те, що остання демонструє все більше антидемократичних ознак. У цьому широкому контексті синтезу лібералізму та “радикальної демократії” як активного залучення громадян до політичної системи Габермас розглядає і суперечності концептуалізації революції. Його цікавить, наскільки релевантною сьогодні є революційна ідея, яку символізує Велика французька революція і яка свого часу породила нову ментальність та поняття легітимності. Шукаючи відповідь, він констатує дуалізм сучасного ставлення до революції – “як і раніше ми апелюємо до готовності діяти та до політико-моральних орієнтирів на майбутнє з позиції тих, хто хоче перебудувати наявний устрій; однак, у той же час, ми втратили впевненість, що наші умови можуть бути змінені шляхом революції”¹⁴. Серед причин дуалізму називається те, що революція перетворилась у певну традицію, яка репрезентує не тільки історію революційної боротьби, але й історію розчарування. Якщо Штомпка залишає відкритим питання, чи є неминучою самодеструктивна логіка революції, то Габермас у цьому не сумнівається. Його вислів, що “Революція відторгає своїх дисидентів, які вже повстають тільки проти самої Революції”¹⁵, виглядає як осучаснена версія класичної тези про революцію, що поглинає своїх дітей.

Суперечливе ставлення до революційного проекту породжує головний парадокс, який Габермас формулює так: “нарікання на про-

¹³ Ibid. – P.134.

¹⁴ Habermas J. *Between Facts and Norms. Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy.* – Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. – 1998. – P.467.

¹⁵ Ibid. – P.468.

вал проекту, від якого, однак, неможливо відмовитися”¹⁶. Прагнучи пояснити, як можуть співіснувати бачення революції як кінцевої поразки і неможливість відмовитися від неї, Габермас повертається до питання обмеженості теоретичного осмислення цього феномену. Він наголошує на тому факті, що “революційний проект виходить за межі самої революції; він не вміщується у власні концепції революції”¹⁷.

Цей теоретичний огляд цінний тим, що дає можливість переосмислити феномен “кольорових революцій”, виправивши відхилення, що утворилося через акцент на їх відмінності від класичних революцій. Важливо також зрозуміти, що поєднує нові революції зі старими. Сьогодні зробити це легше, бо наше відчуття і дискурс розчарування, щонайменше, українською та грузинською революціями одночасно “освіжають” у пам’яті глибоке розчарування, яке свого часу породила “оксамитова революція”. Посилаючись на габермасівське розуміння давньої традиції революцій як поєднання історії революційної боротьби й історії розчарування, можна стверджувати, що нові революції добре вписуються в цю традицію і продовжують її. Отже, подібність “кольорових революцій” до класичних полягає у тому, що вони так само закінчуються і навіть повинні закінчитись розчаруванням. Більш того, це розчарування символізує неминучу поразку революції.

Важливо зрозуміти, що ця поразка не є запереченням, а складовою революції, а точніше, революційного проекту. Не випадково, як ми бачили, у теоретичному аналізі перевага надається використанню цього більш широкого поняття. В іншому випадку аналіз революцій сповнений значних колізій. Коли розглядається етап революційної боротьби, особливо успішної, аналітики сходяться у його визначенні як революції. Коли ж вони аналізують історичний етап розчарування та поразки революції, оцінки “переглядаються” на протилежні. Втім, за Габермасом, парадокс революційного проекту якраз і полягає у тому, що нарікаючи на поразку революції, від неї неможливо відмовитися. Тобто, проблема революції не вирішується її простим запереченням навіть тоді, коли її поразка нібито є для цього усі підстави.

Усвідомлення парадоксального поєднання майже приреченості революції на поразку та її принципової неелімінованості є важливим, але тільки першим кроком переосмислення феномену революції. Далі постають питання: чому так трапляється? З одно-

¹⁶ Habermas J. Between Facts and Norms. – P.471.

¹⁷ Ibid.

го боку, через що революція зазнає поразки? З іншого, що такого містить у собі революція, що, незважаючи на ціну, про її тотальне заперечення не може бути й мови. У пошуках відповіді ми знов-таки будемо спиратися на ідеї вказаних теоретиків. До того ж, зараз, коли нас цікавить не відмінність, а подібність між новими та класичними революціями, є усі підстави додатково залучити один з найкращих класичних зразків дослідження теми революції, що його залишила Г. Арендт у своїй роботі “Про революцію”.

Початком нашого пошуку є положення про те, що революція тісно пов’язана з демократією. Але відразу підкреслимо, що йдеться про потенційну націленість революції на збереження й утвердження демократії у її первинному смислі. Мова йде про *demos*, наділений владою безпосереднього управління. Пізніше ця форма демократії була відображена у класичній формулі “ми народ”, закріпленій у конституціях демократичних держав. Своє теоретичне оформлення така демократія отримала у Руссо в його концепції “народного суверенітету”. Вона розглядає народ як єдиного колективного агента зі спільною волею, що свідомо задає напрям політичного розвитку і визнається вищим джерелом влади. Одночасно проголошується свобода як активність вільних громадян та рівність, навіть між правителями та народом.

З цього кута ідея революції Касторіадіса як творчості автономних людей, що створюють вільне суспільство, демонструє зв’язок з поглядами Руссо. Цих теоретиків поєднує і несприйняття представницьких форм правління, які Касторіадіс називає олігархічним лібералізмом. Ще раніше в руслі ціє традиції продемонструвала своє розуміння революції Арендт. Вона так само атакує західні представницькі демократії. Збігається навіть зміст її заяв про те, що “представницький уряд фактично став олігархічним урядом”¹⁸. Активний захисник ідей суверенної влади народу, безпосередньої участі громадян в управлінні публічними справами і повернення уряду до свого народу, вона не може примиритися з тим, що у ліберальному суспільстві принцип “вся влада належить народу” діє тільки у день виборів. Виходячи з цього, Арендт робить важливий висновок: “У підсумку народ або повинен впасти у “літартію, як передвісник смерті публічної свободи”, або “зберегти дух спротиву” до будь-якого обраного ним уряду, адже єдина влада, яка залишається у людей, – це “резервна влада революції”¹⁹.

¹⁸ Arendt H. On Revolution. – London: Penguin books. – 1990. – P.269.

¹⁹ Ibid. – P.237-238.

Сформульоване з посиланням на Джефферсона, таке бачення революції дає ключ до загадки про те, чому від неї ніколи не зрікаються. Адже революція уособлює апогей прямої демократії як омріяну безпосередню участь народу в управлінні, що обґрунтована концепцією “народного суверенітету”. І ніякий народ не готовий відмовитись від права на реалізацією ідеалу народовладдя, тим більше втратити можливість досягти цієї мети за рахунок радикального засобу, що зберігається у нього на крайній випадок – революції.

У той же час бачення революції як ідеалу демократії та народовладдя приховує у собі коріння іншої загадки – невідвортної поразки революції. Адже ідеал прямої демократії насправді неможливо реалізувати. На практиці правління народу, який водночас є урядом, означає суспільство та політію без всякого правління, тобто хаос, що легко переростає у жахіття революційного руйнування. Одночасно монопольне право апелювати з позицій “ми народ” отримує лише частка народу, розмір якої зменшується, як шагренева шкіра, до привілею правління вузьких еліт або взагалі небагатьох. Тобто, визнаючи утопічність революційної мрії про фундаментальну демократію, ми одночасно виявляємо фатальну слабкість концепції “народного суверенітету”. Під питання ставиться існування народу як єдиного цілого і наявності єдиної народної волі, бо практика позбавляє ці ідеї реального змісту і можливості інституціалізації.

Показовою у цьому відношенні є позиція Габермаса. Поєднуючи ліберальну представницьку демократію з “радикальною демократією”, він тим самим реанімує ідеї Руссо про роль політичної волі та активності громадян. У той же час він фіксує ознаки обмеженості і навіть архаїчності у сучасних умовах концепції “народного суверенітету”. “Народ, який, як вважається, повинен бути джерелом усіх владних повноважень, не являє собою суб’єкта, наділеного волею та свідомістю. Він проявляє себе тільки плюралістично і як народ не спроможний ні приймати рішення, ні діяти у єдине ціле”²⁰. Але у контексті нашого аналізу своєрідний ключ до загадки про поразку революції містить інша теза Габермаса: “У складних суспільствах навіть найбільш щирі спроби політичної самоорганізації розбиваються об спротив непохитної системної логіки ринку та адміністративної влади”²¹. Якщо ж революція є найбільш вираз-

²⁰ Habermas J. Between Facts and Norms. – P.469.

²¹ Ibid.

ним проявом спроб самоорганізації, стає зрозумілим, чому кожна революція неодмінно завершується поразкою.

Нарікання на те, що революційна ідея розбивається об ліберальний ринок та представницьку демократію, не кажучи про авторитаризм, ми вже фіксували у Касторіадіса. Ще більше їх міститься у критиці лібералізму з боку Арендт. “Те, що було поховано у трагедіях революцій ХХ століття, – з сумом констатує вона, – виявилось не менше і не більше, ніж ця надія на трансформацію держави, нову форму уряду, як б дозволила кожному члену модерного егалітарного суспільства стати “учасником” у публічних справах”²². Втім, у Арендт поняття “революції” асоціюється не з успішною американською, а з руйнівною за наслідками французькою революцією. Так само Габермас говорить про велич французької революції, що стала моделлю для самоусвідомлення англійської та американської революцій. Останню він називає скоріше “наслідком подій” і зауважує, що її спадщина може привертати увагу лише тих, хто ще зберігає інтерес до питань інституціалізації принципів рівності²³. Про роль ілюзії рівності в американській революції говорить і Касторіадіс, але, попри її претензії на вираження волі народу, вбачає її коріння у релігійній сфері та відмовляє їй в оригінальності й радикалізмі, притаманним французькій революції. “З цієї точки зору, – підсумовує Касторіадіс, – американська революція насправді може бути тільки ”винятком” у модерній історії, у жодному разі не правилом і тим більше не моделлю”²⁴. Не менш красномовно пояснює свою преференцію Арендт: “Сумна правда цієї ситуації полягає у тому, що французька революція, яка закінчилась трагедією, зробила всесвітню історію, у той час як тріумфально успішна американська революція залишилася подією не більш ніж локального значення”²⁵. Ось чому, на її думку, французька “школа революції” надовго визначила вирішальну роль у революції не людей, а революційних подій. Глибинний їх зміст як великої і невідвротної драми революції – це “спочатку кристалізація найкращих людських сподівань, а потім, у повній мірі, усвідомлення свого розпачу”²⁶. Цей драматичний шлях не оминули ні “помаранчева”, ні інші “кольорові революції”.

²² Arendt H. On Revolution. – P.264-265.

²³ Habermas J. Between Facts and Norms. – P.466.

²⁴ Castoriadis C. The Imaginary Institution of Society. – P.125.

²⁵ Arendt H. On Revolution. – P.56-57.

²⁶ Ibid. – P.57.

Ми звернулися до прикладів теоретичного осмислення революції представниками різних дисциплін, як свідчення того, що різні аналітичні підходи вказують на необхідність усвідомлення обмеженості теоретичних можливостей осмислення феномену революції. Тому загальна проблема пов’язана не стільки з революцією, скільки з її перцепцією, коли наші усталені раціонально-теоретичні конструкції демонструють болюче розходження з реальними (до/пост) революційними подіями. У цьому відношенні прибічники ідеї революції зустрічаються з найбільшими викликами, що має місце й у випадку оцінок феномену “кольорових революцій”. Адже для них революція є не тільки предмет віри, але й раціональна установка на те, що, попри усі жертви, революція є переможним утвердженням фундаментальної демократії, або хоча б необхідним маленьким кроком до неї. З таких позицій особливо парадоксальним видається те, що революційний проект поєднує у собі кінцеву поразку революції та неможливість повністю відмовитись від революції.

Втім, осмислення цього парадоксу, що спирається на спадщину ряду визначних теоретиків, насправді дає можливість глибше зрозуміти складний феномен революції. З одного боку, від революції неможливо відмовитись, бо вона є носієм ідеалу фундаментальної демократії та народовладдя. З іншого, справжня революція повинна закінчитися поразкою, тоді як успішна революція, на кшталт американської, сприймається лише як виняток із цього правила. Ця своєрідна приреченість революції пояснюється тим, що вона неспроможна реалізувати зазначені ідеали на практиці та подолати спротив інституціалізованої влади не тільки автократів, але й ліберальних демократів. Це підтвердив і досвід “кольорових революцій”, починаючи з “оксамитової” і закінчуючи “помаранчевою”. Успішне втілення у цих країнах ліберальної парадигми у формі представницької системи правління та ліберальної ринкової доктрини також сприяло потьмаренню “кольорових революцій” та інституціалізації гегемонії еліт, які не потребують справжньої участі громадян та пошуку консенсусу шляхом ефективної політичної комунікації. Відповідно, в умовах постреволуційного розчарування ідеали народу як єдиного суверену активно експлуатують політики. Іншим потенційним і позитивним гравцем на цьому полі є громадянське суспільство.

Література:

1. Bunce V., Sharon W. Favorable Conditions and Electoral Revolutions // Journal of Democracy. – 2006. – Vol. 17. – № 4. – P. 5-18.

2. Democracy in Retreat. Freedom Marches Backward // *Economist* January 17th 2008
3. Hale H. Regime Cycles. Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia // *World Politics*. – 2005. – Vol.58. – № 1. – P.133-165.
4. Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition In East Central Europe // *Social Research*. – 2004. – Vol. 71. – №3 – P.501-528.
5. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ.; Под ред. В.А.Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
6. Kuzio T. The Opposition's Road to Success // *Journal of Democracy*. – 2005. – Vol. 16. – 2. – P. 117-130.
7. Way L. Kuchma's Failed Authoritarianism // *Journal of Democracy*. – 2005. – Vol. 16. – 2. – P. 131 – 145.
8. Castoriadis C. *The Imaginary Institution of Society*. – Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. – 1998. – 418 p.
9. Castoriadis C. Does the Idea of Revolution Still Make Sense? // *Thesis Eleven*. – 1990. – №26. – P. 121-138.
10. Habermas J. *Between Facts and Norms. Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*. – Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. – 1998. – 631p.
11. Arendt H. *On Revolution*. – London: Penguin books. – 1990. – 350 p.

Валерій Рубцов

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МАЙДАН ЯК ВІХА У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано причини та наслідки “помаранчевої революції”, підкреслено унікальність Майдану, як ознаки якісно нового стрибка у розвитку громадянського суспільства, вказано на основні цілі масових виступів українців у листопаді-грудні 2004 р. та подано авторське бачення їх наслідків для подальшого розвитку України.

The article deals with the causes and consequences of the “Orange revolution”. The author analyzes mass-political protests in the fall of 2004 in Ukraine and its implications for the development of the civil society in Ukraine.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження.

Час, що пройшов після вікопомних подій кінця 2004 р. в Україні, не зменшив, а навіть загострив суспільний інтерес до явища всеукраїнського Майдану. Тут і далі під Майданом ми розуміємо всі масові акції того періоду по всій території України. Майдан став рубіжною подією в новітній історії України, поділив її на “до” і “після” Майдану. Український Майдан ввійшов у скарбницю світового досвіду, став яскравим прикладом до наслідування в усьому світі. Сказане обумовлює необхідність наукового всебічного дослідження і осмислення явища Майдану, з’ясування його причин, наслідків і впливів.

Опис методології та стану дослідження проблеми.

З метою вивчення думок науковців і громадськості щодо проблематики Майдану, як суспільного явища, у Києві було проведено низку комунікаційних заходів (науково-практична конференція, 7 фокусних колоквіумів), присвячених окремим аспектам проблеми, що вивчалась. Учасники добирались шляхом самозаяв на участь у відповідь на анонс заходу в Інтернеті (наприклад, через портал “Громадський простір”). Учасниками заходів стали науковці (філософи, соціологи, політологи), журналісти, громадські активісти, церковні та профспілкові діячі, військові, всього близько 250 осіб

з 30 міст України. Анонси фокусували увагу учасників на певному аспекті проблеми, що підлягала обговоренню. Кожний з учасників мав викласти свою думку, що, по можливості, не повинна була критикуватись. За результатами конференції видано науковий альманах “Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу” з серії “Кроки до громадянського суспільства”. Учасниками заходів і альманаху стали не тільки професійні вчені, але й громадські діячі. При оцінці явища МАЙДАН та аналізі його впливів, на наш погляд, важливою є не тільки раціональна думка професійних вчених, але й емоційне сприйняття.

Очевидно, що МАЙДАН, як складне суспільне явище, потребує всебічного аналізу з боку низки наук та методологічних напрямів, що вивчають суспільні процеси у всьому їх розмаїтті, а перш за все – соціології, політології, філософії, психології, державного управління, етики, конфліктології, правознавства тощо. На наш погляд, МАЙДАН є неординарною подією в житті і формуванні української нації, наслідки цієї події торкаються корінних інтересів громадян та перспектив розвитку українського соціуму і держави.

Демонстрація попередніх результатів дослідження.

Про причини і цілі Майдану. Традиційне та систематичне нехтування потребами й проблемами як окремих громадян, так і громадянського суспільства в цілому, неповага до нього з боку влади призвели до політичної кризи осені 2004 р. – “Помаранчевої революції”.

Ще за два тижні до Майдану соціологи фіксували дуже слабкий рівень готовності громадян до участі у масових акціях протесту: лише 1,5 відсотка українців були готові до цього. Люди страхалися таких акцій, оскільки ще добре пам’ятали практику тоталітарного комуністичного режиму. Та й режим Кучми теж дав свіжі приклади силового розгону акції “Україна без Кучми” і репресій аж до ув’язнення її учасників. Але чому ж люди таки вийшли?!

Безпосереднім приводом до народного протесту стало нахабне й brutальне порушення гідності й прав громадян із боку влади шляхом фальсифікації виборів Президента України. Не можна вважати, що фальсифікації на виборах відбулись вперше. Тут слід згадати хоча б події у Мукачевому. То були “бої місцевого значення”. На виборах Президента мукачівські технології були застосовані по всій країні.

Під час масових акцій протесту восени 2004 р. українське громадянське суспільство прийняло форму всеукраїнського МАЙДАНУ, який став формою спонтанної самоорганізації громадян для

спільного захисту ними своєї порушеної гідності, прикладом колективних дій задля досягнення спільної мети, непередбаченим пасіонарним потужним проявом громадянського суспільства. Перша фраза італійського телебачення, що коментувало початок Помаранчевої революції, як свідчить Петро Кононенко¹, була така: “Люди вийшли на площі, аби захистити власну гідність”.

Цілі Майдану як події, що не могли бути спрогнозованими і організованими були сформульовані й артикульовані самими учасниками Майдану в слоганах і піснях. Ключовими з них було гасло “Свободу не спинити!”, “Фальсифікаціям –НІ!”, “Ми не бидло, ми не “казли”, ми – України доньки і сини!”

Чи досягнуті цілі? Оперативні цілі досягнуті. Рівень свободи в країні підвищився. Особливо, свободи слова. Фальсифікації усунуто. Але структурних змін, які б закріплювали настанови Майдану, не зроблено. Головним наслідком Майдану стала зміна свідомості людей. Люди відчули себе вільнішими, відчули силу своєї згуртованості. Громадяни стали менш боятися влади, а влада для себе отримала урок і настанови щодо настроїв суспільства, якими слід керуватися у розбудові держави.

*МАЙДАН як точка відліку в українській історії*². Щодо оцінки причин і наслідків українських подій осені-2004 як в Україні, так і за її межами існує безліч іноді полярних думок: від пафосної апологетики до ядучого несприйняття. Певна частина українського соціуму взагалі не бачить у явищі всеукраїнського МАЙДАНУ чогось екстраординарного, чогось такого, що має значення для особистого майбутнього та майбутнього країни. Ми впевнені, що така оцінка значення МАЙДАНУ є помилковою. Ці люди не стали не тільки учасниками, а й навіть свідками визначної події української історії, за буденним прогледіли епохальне.

При розгляді явища МАЙДАНУ ми виходимо з того, що осінню 2004 р. відбувся другий етап української революції. Якщо перший етап, котрий відбувся у 1991 році, більшою мірою був національно-визвольний, ніж демократичний, то другий етап, що розпочався

¹ Кононенко П. Революція – це універсальний процес! С.282-286 в книзі “Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу” / Науковий альманах. За ред. Рубцова В.П., Шестакової А.В., Рябенка В.О. – К.: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. – 300 с.

Увага! В усіх інших посиланнях на Альманах для скорочення будемо вказувати лише сторінки цитованої роботи

² Рубцов В.П. Всеукраїнський майдан як віха у становленні українського громадянського суспільства. – С.72-104 Альманаху.

наприкінці 2004 р., як за рушійними силами, так і за метою слід вважати демократичним.

Висловлене вище бачення причин і місця МАЙДАНУ в історії України близьке до оцінки цього явища відомим вітчизняним вченим Анатолієм Гальчинським³. Зокрема, він проводить досить образні паралелі: *“Коли Людовік XVI почув від герцога де Лянкура про штурм Бастилії, то запитав: “Що це, заколот?” І почув у відповідь: “Ні, ваша величносте, це революція”. Йдеться про Велику французьку революцію 1789 р., яка започаткувала нову епоху не лише на Європейському континенті, а й у світі. Подібно до Людовика міркували тоді, а іноді й досі міркує, дехто з українських політиків, для кого листопадові події 2004-го на столичному Майдані та в інших містах нашої країни – це тільки “помаранчевий бунт”. І хоча це надто рано робити остаточні висновки, але я переконаний, що маємо всі підстави розглядати ці події як вияв класичної за своїм змістом **соціальної революції**, яка безперечно є логічним продовженням глибоких суспільних трансформацій, розпочатих 1991 року. Зрештою, цілі 1991-го і цілі 2004-го років – однопорядкові. Вони мають одну й ту саму генетику і пов’язані не лише з утвердженням України як незалежної суверенної держави, а й із докорінною перебудовою всього комплексу суспільних відносин, інтеграцією нашої країни в сучасний цивілізаційний розвиток”*.

Звернемо увагу, що А.Гальчинський, поєднуючи в один ланцюг українські події 1991 р. з подіями 2004 р., відносить їх до явища соціальної революції, виходячи з того, що *“на відміну від політичної революції, головним питанням якої є питання влади (політична революція приводить до зміни політичної еліти: попередній правлячий клас утрачає управлінські функції), соціальна революція стосується більш глибоких суспільних перетворень. Органічно вбираючи в себе завдання політичної революції, вона водночас є докорінним якісним переворотом у житті суспільства, який веде не лише до зміни влади, а й до ліквідації віджилого і утвердження нового, прогресивного суспільного устрою. При цьому, слід відзначити, що будь-яка **соціальна революція має свої етапи**, котрі можуть бути як відносно плавними й достатньо протяжними у часі, так і такими, що перебігають прискореними темпами або навіть стрибками, її завдання вирішуються як у формі поступових системних реформ, так і методом різких революційних змін”*. Принаймні так здається сьогодні, коли ще є свіжою пам’ять про ко-

³ Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. – К.: “Либідь”, 2005. – 368 с.

лосальну енергію народу, що вирувала на всеукраїнському МАЙДАНІ.

Схожу думку щодо місця і значення МАЙДАНУ висловлює і Юрій Сурмін⁴. Зокрема, він каже: “Важливою особливістю “помаранчевої революції” є те, що вона являла собою продовження революції національної. Вона здійснювалася під гаслами нації, декларувала появу оновленої нації. По суті справи, тим самим вона виступила як друге видання незавершеної й непослідовної національно-визвольної демократичної революції 90-х років, що ознаменувала появу України як незалежної держави”.

Майдан та соціальний капітал. Відомо⁵, що участь громадян у діяльності громадських організацій та рівень довіри, який є ключовою складовою соціального капіталу, суттєво впливають на ефективність націй-держав, зокрема їх економічної складової. Зростання економічної ефективності у кліматі довіри пов’язано із полегшенням спілкування між економічними суб’єктами, безперешкодним обміном інформацією між ними, високим рівнем її достовірності, відсутністю потреби у взаємній перевірці отриманих даних, оперативністю прийняття рішень та укладання угод (в тому числі “під чесне слово”!) тощо. Саме такі впливи чинника довіри дозволяють вважати її (довіру) різновидом капіталу – соціальним капіталом. Таким чином, на наш погляд, неусвідомленою причиною МАЙДАНУ (звичайно, окрім інших мотивів і причин, що наводились у роботах інших авторів) був протест проти життя у брудному стомлюючому кліматі всеохоплюючої недовіри, бажання жити у чистій атмосфері щирих доброзичливих стосунків. Дослідження показують, що зразу після помаранчевої революції показники рівня довіри майже по всіх її складових суттєво (іноді у рази!) у березні 2005 р. перевищували дані попередніх вимірів⁶.

Завершуючи стислий виклад бачення МАЙДАНУ, принагідно прокоментуємо постмайданове явище, що пов’язане із поширенням в сучасному українському суспільстві (та й не тільки в українському!) настроями клієнталізму та утриманства, що є антонімами

⁴ Сурмін Ю. Особенности постмайданной Украины: Теоретико-критический анализ гражданского общества. – С.135-145 Альманаха.

⁵ Патнам Р.Д., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії // (Пер з англ. В.Ющенко за виданням: Robert D.Putnam with Robert Leonardi and Rafaella Y.Nanetti. “Making democracy work. Civic traditions in modern Italy”). – К.: Основи, 2001. – 302 с

⁶ Бова А. Довіра до соціальних інститутів: Європейський вимір. – С.225-238 Альманаху.

патерналізму. Мова йде про настрої розчарування “помаранчевою” владою. Особливо такі настрої поширились після розколу помаранчевої команди осінню 2005 року. Розчарування, про яке йдеться, є природним після очарування, після надмірної ідеалізації певних політичних постатей. Віруючі добре знають християнську заповідь “Не сотвори собі кумира!” Створення кумира вважається у християнстві тяжким гріхом. На наш погляд, сенс цієї не тільки релігійної сентенції полягає в тому, що люди мають спокутувати гріх перекладання відповідальності за себе з себе на когось іншого. А бажання перекласти важкий труд вирішення своїх проблем на когось стороннього старе як світ. От люди і ліплять собі кумирів, щоб потім “розчаруватись” у них і, не роблячи критичних висновків, ліпити нових. Зовсім не досить вийти на Майдан і висловити свою думку. Демократія, самоврядування – тяжка і повсякденна робота, важка відповідальність. Мабуть, не слід забувати, що *”Лишь тот достоин счастья и свободы, кто каждый день за них идёт на бой!”*

Висновки.

З фактом існування українського МАЙДАНУ, як метафоричною формою існування громадянського суспільства, із потенцією його повторної актуалізації у випадку нових “наїздів” на суспільство в Україні у подальшому, вже не можна не рахуватись.

МАЙДАН став переломною точкою української історії, точкою відліку новітньої історії України: Україна вступила у постмайдановий період, який характеризується, перш за все, відчуттям свободи. А в кінцевому підсумку саме свобода народжує творчу енергію у суспільстві, створює з жителів громадян, що несуть відповідальність за себе, за свою родину, за свою громаду, за свою країну.

МАЙДАН безпосередньо встановив та продемонстрував бажану модель стосунків у суспільстві, реалізував жагу суспільства до доброчесності, доброзичливості та чистоти, тобто умов співіснування достойних, гідних людей.

МАЙДАН визначив цінності, які мають бути притаманними майбутньому українському соціуму: толерантність, доброзичливість, самоорганізація, співпраця, довіра. Такі цінності мають слугувати орієнтиром у практичній державотворчій діяльності українського політикуму. Засвоєння настанов і уроків МАЙДАНУ продовжується.

Література:

1. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. – К.: ”Либідь”, 2005. – 368 с.

2. Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу" / Науковий альманах. За ред. Рубцова В.П., Шестакової А.В., Рябенка В.О. – К.: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. – 300 с.

3. Патнам Р.Д., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії // (Пер з англ. В.Ющенко за виданням: Robert D.Putnam with Robert Leonardi and Rafaella Y.Nanetti. "Making democracy work. Civic traditions in modern Italy"). – К.: Основи, 2001. – 302 с.

Сергій Адамович

ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ: РОЗКОЛ СУСПІЛЬСТВА ЧИ ПОШУК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

У статті аналізується стан розколу суспільства в Україні по лінії Схід-Захід, що актуалізувався після Помаранчевої революції. Автор стверджує, що цей поділ значною мірою є штучним, а в результаті подій кінця 2004 р. в Україні сформувалися передумови до формування в Україні об'єднаної національної ідеї.

The state of split of the society in Ukraine along the line East – West has been analyzed in the article. The division of the country increased after the “Orange revolution”. The author states that this split is mainly artificial, and as a result of the events in Ukraine at the end of 2004 there have been formed the pre-circumstances for the formation of the uniting national idea in the country.

Президентські вибори 2004 р. в Україні знаменувалися, крім Помаранчевої революції, акцентуванням уваги на проблемі розколу по лінії Схід-Захід. Все ж частина українських дослідників заперечує цей розкол і стверджує, що поділ України під час революції не міг бути за територіальним чи етнічним принципом.

Так, дослідник виборчих процесів С.Рябов вважав, що інтерпретація Помаранчевої революції як конфлікту між регіонами України є підміною справжньої причини політичної кризи її видимим проявом. На його думку, відмінність між Сходом і Заходом, Півднем та Північчю України є умовною, вона не роз'єднує людей, а навпаки, дозволяє їм відчути своєрідність кожного. Вчений вважає, що причина кризи – не в різноманітності регіонів, а в конфлікті по лінії “законність і порядок” – “сваволя та беззаконня”. Про це свідчить і той факт, що порушення виборчих процедур і фальсифікації результатів під дією місцевої влади чинилися по всій Україні¹.

Сепаратистські спалахи в умовах Помаранчевої революції у 2004 р. виникли, на думку Л.Бевзенка, як конкурентне міфологічне середовище щодо головного міфу Майдану про викрадену Правду,

¹ Рябов С. Вибори як дзеркало протиріч українського суспільства // Вибори та демократія. – 2004. – №2. – С.79-80.

Свободу, Рівність, Демократію. Він вважає, що втраченою здавалася регіональна гідність, люди почали усвідомлювати себе "другим сортом" і повстали проти цього².

У свою чергу в російських виданнях поширювалася думка, що в результаті президентських виборів 2004 р. в Україні відбулася етнічна самоідентифікація і розкол населення на українців і росіян. Оригінальну концепцію розколу України було подано в лютому 2005 р. Д.Юр'євим в російській "Літературній газеті". Зокрема, він стверджував, що в плані суспільної свідомості Україна розколота на тих, хто зберігає "імперську свідомість", і тих, кому ближча "колоніальна свідомість".

Автор вважає, що і СРСР, і Росія були імперіями без колоній, а тому імперська свідомість властива і київській номенклатурі, і донецьким "гегемонам-шахтарям", і дніпропетровським ракетобудівникам. Натомість, на його думку, західняки-галичани віками переходили з-під одного колоніального контролю до іншого. У зв'язку з цим, вважає Д.Юр'єв, жителі Сходу і Півдня України готові до самостійної гри у світовій політиці, а галичани виступають за європейський вибір у його специфічному ультраглобалістському колоніальному варіанті³.

Автор статті ставить перед собою завдання визначити, чи зумовила революція посилення регіональних розбіжностей, чи, навпаки, створила прецедент формування української національної ідеї, яка об'єднає нарешті населення України.

Відзначимо, що дестабілізація ситуації в країні, яка супроводжувала сепаратистські дії керівництва південно-східних регіонів України, засуджувалася населенням України. Українське суспільство виступало також проти створення штучних економічних криз "на глиняних ногах", які ініціювалися певними політичними силами в умовах Помаранчевої революції⁴.

Штучність, ініційованого прихильниками В.Януковича, розколу підтверджується опитуваннями громадської думки. Так, опитування, проведені газетою "День" 30 листопада 2004 р., засвідчили, що громадяни України усвідомлювали відсутність серйозних підстав для сепаратизму і штучність його ініціювання. 34,46% опитаних

² Бевзенко Л.Д. Регіон як явище соціальної самоорганізації // Практична філософія. – 2006. – №2. – С.172.

³ Юр'єв Д. Украина и ее политикум // Литературная газета. – Москва, 2005. – 2-8 февраля. – С.3.

⁴ Юрченко А. Кризис на глиняных ногах // Украина – Центр. – Кировоград. – 2004. – 24 декабря. – С.4.

вважали сепаратизм в Україні політтехнологією з метою шантажу; 22,3% – вимушеною необхідністю прихильників В.Януковича; 25,42% – бажанням місцевої влади захистити свої посади і свій бізнес, а 12,43% опитаних – результатом зовнішнього впливу⁵.

Крім того, сама Партія регіонів проголошувала сепаратистські гасла тільки задля тиску на помаранчевих (Сіверськодонецький з'їзд 2004 р., парад “регіональних мов” у 2006 р., Сіверськодонецький з'їзд 2007 р.). Однак економічні інтереси спонсорів партії (на зразок п. Р.Ахметова) ніяк не збігаються з прагненнями сепаратистів.

Проте, якщо на початку виборчих перегонів 2004 р. підтримка В.Януковича населенням здійснювалася значною мірою завдяки адміністративному тиску, то ідеї державного статусу для російської мови і зближення з Росією “розбудили” електорат південно-східних регіонів і створили широку соціальну підтримку Партії регіонів і В.Януковичу.

Дії прихильників В.Януковича актуалізували проросійські гасла, спровокували активність трансляторів російської державної ідеології (ПСПУ Н.Вітренко, “Русский блок”), приспаних Л.Кучмою дезінтеграційних рухів на Сході та Півдні України. На думку відомого вченого С.Тарана, фактично відбулося ембріональне зародження етнічної ідентичності, яка була заснована на символах⁶.

Ситуація з єдністю України ускладнюється також продовженням в країні повзучої русифікації. На жаль, сьогодні вона через недоліки влади носить значною мірою уже не штучний, а природний характер. В даному сенсі важливо, щоб пропаговані гасла не стали частиною регіональної ментальності східних і південних регіонів.

У дезінтеграційні процеси в 2004 р. втручалися і окремі політичні сили інших країн. Так, зацікавлення Росії у федералізації України найяскравіше розкрив відомий російський радикальний політик К.Затулін. Зокрема, він уже в лютому 2005 р. зазначав: “Насправді саме федералізація України, а зовсім не персональний прихід того чи іншого кандидата, навіть Януковича, в президенти є для Росії одною з головних гарантій збереження України в орбіті особливих відносин з Росією. Чи, як мінімум, недопущення консолідації України з допомогою ворожих Росії зовнішніх сил і перетворення її таким чином в реального конкурента Росії в СНД, руйнівника зусилля щодо її відродження”⁷.

⁵ <http://www.day.kiev.ua/poll/?pollID=47>.

⁶ Таран С. Восток-Запад: одним хлеба, другим – зрелищ // Зеркало недели. – 2005. – 12 марта. – С.20.

⁷ Затулин К. От “особых отношений” к “новым рубежам” // Литературная

Водночас Помаранчева революція і постпомаранчевий період сприяли закріпленню в свідомості більшості громадян України зацікавленості в європейській перспективі. З початком президентства В.Ющенка була висунута ідея, що інтеграція в ЄС має стати загальнонаціональною ідеєю, яка об’єднає всі регіони України. З оцінкою, що європейська інтеграція є стратегічним курсом України і “наша національна ідея – Україна європейська, з ліберальними цінностями, з людськими свободами та правами” погодилося під час опитування Центру Разумкова у березні 2007 р. 62,5% експертів. Не підтримувало цю позицію чверть опитаних⁸.

Помаранчева революція також виявила, що в українському суспільстві формується нова свідомість – демократична свідомість росіян і/чи російськомовних, які почуваються повноцінними і повноправними громадянами України. Вони чудово знають, що в демократичній Україні ніхто не примушуватиме їх відмовитися від російської мови вдома, чи на вулиці, чи на робочому місці. Але саме ця категорія українських громадян, як правило, чудово знає українську мову і послуговується нею, коли це необхідно⁹.

Підсумовуючи, зазначимо, що євроінтеграційні дії можуть стати об’єднуючим чинником для регіонів України. У свою чергу інтеграція в Європу знизить впливи Росії на південно-східні області і дозволить російськомовним регіонам відчувати себе комфортно в рамках “Європи регіонів”. Перспективи подальших досліджень автор вбачає в детальному аналізі дезінтеграційних ризиків і перспектив досягнення країною соборності.

Література:

1. Бевзенко Л.Д. Регіон як явище соціальної самоорганізації // Практична філософія. – 2006. – №2. – С.166-173.
2. Затулин К. От “особых отношений” к “новым рубежам” // Литературная газета. – Москва, 2005. – 9-15 февраля. – С.3.
3. Пахльовська О. Російська мова і демократія: нерозв’язана дилема історії // День. – 2005. – 15 лютого. – С.4.
4. Рябов С. Вибори як дзеркало протиріч українського суспільства // Вибори та демократія. – 2004. – №2. – С.76-80.

газета. – Москва, 2005. – 9-15 февраля. – С.3.

⁸ Чалый В., Пашков М. Куда ведет Украину “дорожная карта” евроинтеграции // Зеркало недели. – 2007. – 17 марта. – С.5.

⁹ Пахльовська О. Російська мова і демократія: нерозв’язана дилема історії // День. – 2005. – 15 лютого. – С.4.

5. Таран С. Восток-Запад: одним хлеба, другим – зрелищ // Зеркало недели. – 2005. – 12 марта. – С.20.
6. Чалый В., Пашков М. Куда ведет Украину “дорожная карта” евроинтеграции // Зеркало недели. – 2007. – 17 марта. – С.5.
7. Юрченко А. Кризис на глиняных ногах // Украина – Центр. – Кировоград. – 2004. – 24 декабря. – С.4.
8. Юрьев Д. Украина и ее политикум // Литературная газета. – Москва, 2005. – 2-8 февраля. – С.3.
9. <http://www.day.kiev.ua/poll/?pollID=47>.

Едуард Клюєнко

ПОДІЇ “ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ”: СУТНІСТЬ І ВПЛИВИ В УЯВЛЕННЯХ ГРОМАДЯН (на прикладі м. Кіровограда)

У статті подано аналіз уявлень міського населення Центральної України щодо істинності і впливу подій Помаранчевої революції на основі дослідження суспільної думки, проведеного в м. Кіровограді, де були виявлені найбільші масштабні фальсифікації під час виборів Президента України 2004 р. На основі аналізу результатів дослідження було зроблено висновки щодо трьох проблем: як ці події вплинули на рівень інтересу громадян середнього міста до політики, як населення кваліфікує, оцінює ці події і як населення розуміє вплив цих подій на майбутній розвиток суспільства.

The analysis of political ideas of urban population in Central Ukraine about the essence and the social role of the “Orange Revolution” events (Nov.-Dec. 2004) has been made in the article. It is based on the empirical research conducted in the town of Kirovograd, where the results of Presidential elections were most brutally falsified there. Using statistical analysis of empirical data three conclusions of the following problems have been made: how those events influenced the level of interest in politics after electoral campaign, how the urban population assess those events and understand social impact of “Orange Revolution” on the future.

1. Спрямованість дослідження та “проблема із центральною Україною”

Масові акції протесту під час президентських виборів 2004 року, які отримали назву “помаранчевої революції”, стали виявом прямої демократії, або безпосередньої участі широких верств населення у політичному процесі. Сьогодні ці події вже стали частиною новітньої історії України. Але як і у 2004 р., так і зараз, журналісти, “політики-телезірки”, громадські діячі, політично ангажовані “телеексперти” через обговорення в ЗМІ дають оцінки цим подіям, прогнозують їх вплив на майбутній розвиток українського суспільства. Помітними рисами цих публічних дискурсів є

значний суб'єктивізм, “публіцистизм”, псевдонауковість та політична ангажованість за умов, коли бракує науково обґрунтованих висновків. Вочевидь, за таких обставин “вільний від оцінкових суджень” (М.Вебер), науково обґрунтований підхід до осмислення **проблеми** адекватного розуміння тих подій набуває особливої **актуальності**, бо з їх віддаленням у часі збільшується їхнє обгортання різноманітними міфами, далекими від реальності, що встигла стати історією. З цього погляду представлений матеріал є соціологічною ретроспективою щодо уявлень міського населення та його окремих категорій про ті події через чотири місяці після їх завершення (травень 2005 р.). Здійснений на основі емпіричних даних соціологічний аналіз дозволив обґрунтувати декілька висновків про особливості відображення подій “помаранчевої революції” в уявленнях міського населення центральної України на основі результатів опитування громадської думки у Кіровограді¹, місті, що стало відомим чи не наймасштабнішими в Україні фальсифікаціями під час президентської кампанії 2004 року.

Центральна Україна, пригадуючи метафору філософа М. Бердяєва стосовно Росії, стала своєрідним “Сходо-Заходом” України, де виявляються і безпосередньо “зустрічаються” в концентрованому вигляді соціокультурні, політичні і геополітичні суперечності між східною та західною частинами українського суспільства. Специфіка центральної України, як влучно зазначили Є.І. Головаха та Н.В. Панина, полягає в тому, що “населення Центру України..., балансує між Заходом та Сходом, випробовує подвійний прес соціальної невизначеності (аномічна невизначеність і проблема вибору спрямованості історичної ідентичності)...”². Справді, досвід минулих політичних кампаній засвідчує, що від позиції населення Центральної України значною мірою залежить загальнонаціональна перевага “східноукраїнської” або “західноукраїнської” спрямованості. Позиція населення Центру “врешті-решт здатна схилити

¹ Опитування проведено Центральноукраїнською соціологічною лабораторією Кіровоградського державного педуніверситету ім. В.Винниченка у травні 2005 року у м.Кіровограді. Загалом опитано 420 респондентів. Вибірка квотна, репрезентативна за статтю і віком для дорослого населення міста (від 18 до 75 років). Метод – індивідуальне стандартизоване інтерв'ю за місцем проживання. При довірчій ймовірності (p) = 0,95 стандартна похибка вибірки (Δ) становить 5%.

² Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до оранжевой революции // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С.51.

громадську думку в Україні в той чи той бік”³, що і сталося під час третього (додаткового) туру виборів Президента України у 2004 році. З іншого боку, різні соціологічні дослідження виявляють близькість значень багатьох загальноукраїнських соціальних показників із даними по центральній Україні. Принаймні йдеться про більшу їхню схожість, ніж у випадках порівняння загальнонаціональних тенденцій із західно- чи зі східноукраїнськими. Значною мірою це виявилось і в дослідженні сприйняття населенням м.Кіровограда подій “помаранчевої революції” через чотири місяці після їхнього завершення.

2. “Постреволюційна інерційність” підвищеної зацікавленості політикою

За даними загальнонаціонального соціологічного моніторингу “Українське суспільство” протягом 10 років (з 1994 за 2003 роки) частка громадян, які дуже цікавляться політикою, ніколи не перевищувала 12%, натомість байдужих до політичного життя було від 1/5 до 1/3. Індекс інтересу до політики в ці роки коливався нижче середнього рівня (1,94 бали у 2003 р., шкала трибальна)⁴. Як відзначає Є.І. Головаха, більшість громадян проявляла не дуже виражений інтерес до політичної сфери життя суспільства. При цьому, помірний інтерес більшості спостерігався у всіх регіонах України⁵. Схожа ситуація була характерною і для кіровоградського соціуму навіть у “політизованому” виборами Президента 1999 році⁶.

Цілком зрозумілим було значне підвищення інтересу громадян до політики (навіть у провінційному місті) під час виборів Президента і, особливо, масових акцій протесту – подій “помаранчевої” революції. Проте підвищений “постреволюційний” інтерес кіровоградців до політики спостерігається і на початку травня 2005 року: число респондентів, які дуже цікавляться політикою, становить 24,3%, тих, хто цікавиться політикою певною мірою – 65,2%, а

³ Головаха С., Кучерів І. НАТО і громадська думка в Україні // Бюлетень ДНЦ “Демократичні ініціативи”. – К., 1997. – № 18. – С. 97.

⁴ Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – С.563.

⁵ Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. – К.: Ин-т социологии АН Украины, 1996. – С.97.

⁶ Клюенко Е.О. Соціально-політична ситуація у Кіровоградській області в оцінці громадської думки // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – К.: Ін-т політичних та етніонаціональних досліджень НАН України, 1999. – С.122-126.

байдужих до політики виявилось 10% (див. діаграму 1). Узагальнений показник (індекс) рівня інтересу населення м.Кіровограда до політики навіть перевищує середнє значення (2,14 бала, шкала трибальна).

Діаграма 1. Розподіл відповідей респондентів на запитання: “Якою мірою Вас цікавить політика?”, у % до числа опитаних

Особливу увагу слід звернути на підвищення інтересу до політики у молоді м.Кіровограда. Перед цим варто наголосити, що з перших років незалежності частка молоді Україні, байдужої до політики, постійно зростала (наприклад, з 24% у 1995 р. до 34% у 2002 р.)⁷. Інтерес української молоді до політики стабільно “не дотягував” і до середнього рівня, хоча ця тенденція є типовою не лише для України, а спостерігається у більшості європейських країн (наприклад, у 1995 р. індекси інтересу молоді до політики у Британії та в Італії дорівнювали відповідно 2,16 і 2,52 бала, шкала п’ятибальна)⁸. Простежувалась ця тенденція і в сусідній Росії, де з 1989 року частка молоді, байдужої до політики, збільшилася у кілька разів⁹.

За даними нашого опитування у м.Кіровограді у травні 2005 р., молодих людей, які зовсім не цікавляться політикою, “залиши-

⁷ Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.). – К.: Державний ін-т проблем сім’ї та молоді, 2002. – С.94-95.

⁸ Youth and history: a comparative European survey on historical consciousness and political attitudes among adolescents. – Hamburg: Korber-Stiftung, 1997. – Vol. A. Description. – P.64-65.

⁹ Молодёжь России: Тенденции, перспективы / Под.ред.И.М.Ильинского, А.В.Шаронова. – М.: Мол.гвардия, 1993. – С.81-82.

лось” лише 8,5%. Цей “постреволюційний” інтерес до політики у молоді центрально-українського міста перевищив середній рівень (індекс=2,07 бала, шкала трибальна) і був навіть зіставним із показниками для молоді Палестини і Арабо-Ізраїльських територій (індекси відповідно 3,20 і 3,45 бала, шкала п’ятибальна), де такий рівень інтересу в крос-культурних дослідженнях, пояснюється екстраординарною обставиною – “ситуацією збройного конфлікту”¹⁰.

В цілому результати опитування громадської думки у м. Кіровограді відображають також і загальні тенденції у політичній культурі населення України, які було проаналізовано Є.І. Головахою ще на початку 90-х років: інтерес до політики корелює з віком і освітою респондентів. Із збільшенням віку та зростанням рівня освіти підвищується й інтерес до політики¹¹, що можна наочно простежити на діаграмі 2.

Діаграма 2. Індекси “постреволюційного” рівня інтересу до політики залежно від віку і освіти респондентів (індекси у балах, шкала: 1-3, середнє значення шкали – 2)

Отже, через чотири місяці після завершення масових акцій протесту – подій “помаранчевої революції”, для населення м. Кіровограда характерною була “постреволюційна інерційність” підвищеного інтересу до політики. Зафіксований рівень зацікавленості політикою не є типовим для політичної культури населення, яка, характеризувалась стабільно помірним інтересом до політики три-

¹⁰ Youth and history: a comparative European survey on historical consciousness and political attitudes among adolescents. – Hamburg: Korber-Stiftung, 1997. – Vol. A. Description. – P.64-65.

¹¹ Головаха Е.И. Политическая информированность, компетентность и активность населения // Политическая культура населения Украины (Результаты социологических исследований). – К.: Наукова думка, 1993. – С.25-26.

ваций час – упродовж останніх 15 років. Отже, підвищена “пост-революційна” зацікавленість населення політикою є одним із найважливіших впливів тих подій. Помітною є і згадувана на початку близькість центральноукраїнських із загальноукраїнськими показниками стосовно інтересу населення до політики у 2005 році¹².

3. Кваліфікація населенням подій “помаранчевої революції”: ефекти ЗМІ?

Прикметною рисою висвітлення у ЗМІ політичних подій 2004 р., було тоді і значною мірою залишається тепер домінування переважно двох точок зору на ті події: а) це був законний протест громадян проти фальсифікацій на виборах (артикульована політичними акторами, що підтримували В.Ющенко); б) це був антиконституційний переворот, здійснений на американські кошти (артикульована політичними акторами, що підтримували В.Януковича). Переважне циркулювання у медіа двох оцінок створювало тоді і значною мірою створює тепер “ненавмисний ефект” відсутності у суспільстві інших суджень про події.

Ймовірно, що це один із проявів загального функціонального дисбалансу в діяльності українських ЗМІ, помічений раніше дослідниками Н.В.Костенко і ВЛ.Оссовським: “...перевага формуючої діяльності ЗМІ за рахунок обмеження, а інколи і придушення їх функції артикуляції громадської думки”¹³. В умовах, коли ЗМІ виконують передавальну функцію, “пресингуючи двома точками зору”, можна очікувати, що громадська думка, ймовірно, має переважно відображати саме ці дві оцінки, зокрема, і щодо подій “помаранчевої революції”, бо, як наголошують дослідники, прямі оцінки будь-чого основними політичними акторами “...можуть виступати як достатньо потужний інструмент впливу на громадську думку...”¹⁴. У контексті розуміння процесів масової комунікації це питання про те, який ефект (вплив) на громадську думку має подібний “пресинг двох оцінок” – тотальний чи обмежений¹⁵.

¹² Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін/За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, – 2005. – С.466.

¹³ Оссовський В.Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. – С.88.

¹⁴ Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия /За ред. А.А.Ручки. – К.: Наукова думка, 1993. – С.125.

¹⁵ Костенко Н. Парадигми та фактичності нових мас-медіа // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1/2. – С. 138-150.

Результати нашого дослідження дають можливість побачити, що пропозиція ЗМІ переважно двох кваліфікацій подій не знайшла тоді значного їх відображення в уявленнях громадян. Отже, із таблиці 1, у якій представлено шість різних оціночних суджень про події “помаранчевої революції”, можна бачити, що респондентів, які оцінюють їх як “протест проти фальсифікацій на виборах”, – близько чверті, а тих, хто думає, що це “переворот на американські кошти”, – до 10%.

Таким чином, дві домінуючі у ЗМІ оцінки подій навіть не є найпоширенішими у громадській думці і посідають не перше та друге, а третє і шосте рангові місця за рівнем поширеності. Натомість, порівняльна більшість громадян дотримується інших оціночних суджень: “помаранчева революція” – це “протест народу проти влади Л.Кучми та його оточення” (майже 40%; перше рангове місце) і “піднесення національної самосвідомості” (майже 33%; друге рангове місце).

В цілому, навіть загальний огляд даних у таблиці 1 свідчить про відсутність домінування у громадській думці двох точок зору на події, які домінують у медіа і, водночас, про наявність спектру оцінок щодо “помаранчевої революції”, яких ймовірно може бути і більше. Проте відносно невелике число тих, хто не визначився (9,8%), і практична відсутність у респондентів своїх варіантів відповідей (не із запропонованих) дає підставу розраховувати, що найбільш поширені з оціночних суджень були представлені в опитувальнику.

Таблиця 1.

*Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“На Ваш погляд, що являє собою “помаранчева революція”,
з чим Ви її пов’язуєте?”, у % до числа опитаних**

Оціночні судження про події “помаранчевої революції”	%	Ранг
Протест народу проти влади Л.Кучми та його оточення	39,3	1
Піднесення національної самосвідомості	32,9	2
Протест проти фальсифікацій на виборах Президента	24,5	3
Боротьба двох груп олігархів	21,2	4
Організований опозицією політичний переворот за допомогою народу	10,2	5

Організований на американські кошти політичний переворот за участю народу	9,3	6
Не визначились	9.8	

* Сума % перевищує 100%, позаяк респонденту можна було обрати більше однієї відповіді.

Уявлення про “помаранчеві” події суттєво не відрізнялися у чоловіків і жінок, але слабко корелювали з віком респондентів, освітою й інтересом до політики¹⁶. Так, оцінка “помаранчевої революції” як “протесту народу проти влади Л.Кучми та його оточення” була дещо більш характерною для людей старшої вікової групи (47,4%), для тих, хто має низький рівень освіти (50%), а також для людей з високим рівнем інтересу до політики (45,1%).

Друге за поширеністю судження про “помаранчеву революцію” як про “піднесення національної самосвідомості” було більше притаманне молоді (46,1%), високоосвіченим (35,1%), і, знову ж, респондентам із високим рівнем інтересу до політики (39,2%).

Підсумовуючи вищезначене, варто підкреслити, що в оцінках “помаранчевих” подій політична реальність для населення виявляється значно багатоманітнішою, ніж редукована до двох точок зору медіа-реальність, що, ймовірно, пояснюється двома чинниками. По-перше, на думку дослідників медіа, “...пресинг оціночних суджень далеко не завжди є успішним: психологічне та моральне протистояння будь-якому відкритому тиску – феномен, що є добре відомим науці та практиці”¹⁷. І, по-друге, соціологи впевнені, що найбільш вагомим чинником формування громадської думки залишається безпосередній власний життєвий досвід людей, набутий під час зіткнення з проблемами¹⁸. За цих двох обставини, на наш погляд, в оцінках населенням “помаранчевих” подій і не прослідковується “ефекту тотального медіа-впливу”, а швидше, спостерігаються “обмежені ефекти” медіа на громадську думку.

У зв'язку із вищезкресленим, виникають дві актуальні проблеми, що потребуватимуть наукового аналізу: по-перше, якою мірою

¹⁶ Коефіцієнти Крамера = .15 (змінна “вік”, $p < .05$); = .15 (змінна “освіта”, $p < .05$); = .14 (змінна “інтерес до політики”, $p < .05$).

¹⁷ Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия /За ред. А.А.Ручки. – К.: Наукова думка, 1993. – С.125.

¹⁸ Оссовський В.Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. – С.87.

ЗМІ виконує функцію артикуляції громадської думки, виступає її речником (“голос народу”, “четверта влада”) з приводу суспільно-значущих подій? І, по-друге, наскільки політичні актори усвідомлюють міру сприйняття своїх оцінок суспільно-значущих подій населенням?

Крім того, знову ж слід звернути увагу на існування значної співставності центральноукраїнських із загальноукраїнськими даними 2005 року і за цією проблемою¹⁹.

4. Уявлення про вплив подій “помаранчевої революції” на майбутнє: тенденції до розщеплення громадської думки та недостатня політична компетентність населення

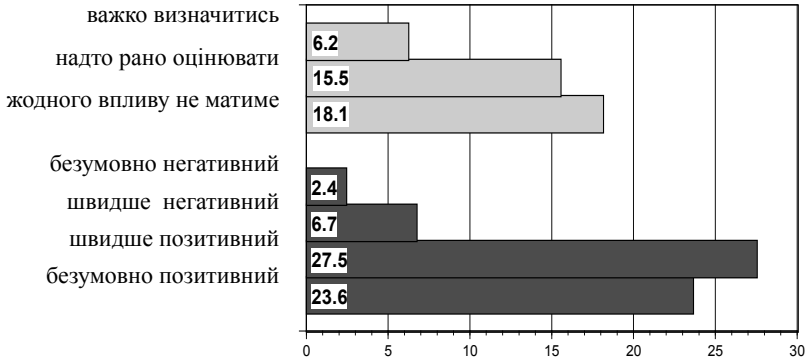
Близько 10 тисяч кіровоградців протестували на центральному майдані “одвічно тихого” обласного центру під час кульмінації подій “помаранчевої революції”. Під впливом неодноденних багатотисячних мітингів здається природним очікувати певної однотайності (“всенародності”) у цілком позитивній оцінці населенням впливу цих справді значущих подій на майбутнє України. Але, як свідчать результати опитування, це не більше ніж ілюзія, що народжується під враженням небачених за масовістю протестів, коли здавалося, що на вулицю вийшло майже все місто.

Натомість, результати опитування, представлені у діаграмі 3, ймовірно можуть свідчити про існування декількох тенденцій щодо оцінки населенням впливу “помаранчевих” подій на майбутнє. Помітною є тенденція до **розщеплення** оцінок, а отже, і громадської думки з цього питання на дві значні частини. Перша частина – це 60% респондентів, які визначилися з характером впливу “помаранчевої” революції на майбутнє. Друга частина – це майже 40% опитаних, які взагалі не мають власної оцінки щодо такого впливу в площині “негативна-позитивна”.

¹⁹ Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С.633.

Діаграма 3.

Розподіл відповідей респондентів на запитання:
 ”Зараз люди говорять про наслідки “помаранчевої революції”.
 Як Ви вважаєте, який вплив здійснить ця подія на розвиток
 України?”, у % до числа опитаних

Вочевидь, має місце значна **невизначеність** громадської думки, користуючись термінологією британського соціолога Е.Гіденса, **турбулентність** (не оформленість, різноспрямованість), відсутність у громадській думці домінуючої (“всенародної”) оцінки.

Оскільки така вагома частка респондентів не змогла оцінити вплив на майбутнє вкрай важливих для суспільства подій, за якими слідувала світова громадськість, є всі підстави говорити про **недостатню політичну компетентність** значної частини населення міста. Для порівняння, наприклад, дослідники політичної культури в США, констатує Е.Я. Баталов, відзначають високий рівень політичної компетентності американців, які готові оцінювати найрізноманітніші політичні події, а частка тих, хто не може визначити свою оцінку в опитуваннях громадської думки, не перевищує 10%, а з найважливіших питань дуже часто не досягає і 5%²⁰. Важливим чинником недостатньої політичної компетентності, на думку Є.І.Головахи, є слабкорозвинена інфраструктура суспільної активності, коли більшість населення, на відміну від розвинених країн, “...знаходиться у фактичній ізоляції від основних інституцій громадянського суспільства”²¹, а звідси і така велика частка тих,

²⁰ Баталов Э.Я. Политическая культура современного американского общества. – М.: Наука, 1990. – С.211.

²¹ Головаха Е.И. Политическая информированность, компетентность и ак-

хто не може оцінити власні перспективи, і, як наслідок, вплив різних політичних подій на майбутнє.

З метою визначення загальної оцінки населенням впливу “помаранчевої революції” на соціальні зміни (по шкалі “негативний вплив – не матиме впливу – позитивний вплив”), на основі представлених у діаграмі 3 даних, обчислювався узагальнений числовий показник (індекс).

Величина індексу варіює від 1-го балу (співвідноситься із безумовно негативною оцінкою впливу) до 5 балів (безумовно позитивна оцінка). Середнє значення шкали (3 бали) співвідноситься із думкою про відсутність будь-якого впливу. Значення у 2 і 4 бали співвідносяться відповідно з “швидше негативною” і “швидше позитивною” оцінками. Статистики обчислення індексу представлені у таблиці 2²².

Отже, на основі узагальненого числового показника (індексу), оцінку населенням м.Кіровограда впливу подій “помаранчевої” революції на соціальні зміни в українському суспільстві можна схарактеризувати як “швидше позитивну” (індекс = 3,8 бали).

Таблиця 2. Статистики обчислення індексу.

Індекс впливу подій “помаранчевої революції” на майбутні соціальні зміни		Статистики	Стандартна похибка по- казника
ІНДЕКС (у балах)		3,8	.06
95% ІНТЕРВАЛ ДОВІРИ ДО ІНДЕКСА (У БАЛАХ)	Нижня межа довіри	3,7	
	Верхня межа довіри	3,9	
Медіана		4,0	
Дисперсія		1,1	
Стандартне відхилення		1,0	

Ця оцінка залежить (на статистично значущому рівні) від віку респондентів, їх мовної ідентифікації та інтересу до політики²³ (зі

тивність населення // Политическая культура населения Украины (Результаты социологических исследований). – К.: Наукова думка, 1993. – С.23-24.

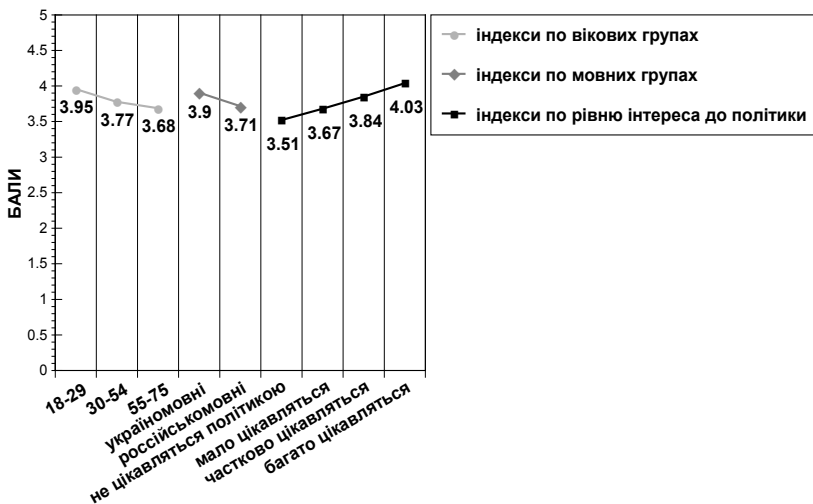
²² Використано методичний принцип вимірювання за п’ятибальною шкалою Лайкерта. Із розрахунків були виключені дані по альтернативам “важко визначитись” і “надто рано оцінювати” (91 відповідь), тому обраховано 329 відповідей (78% вибірки).

²³ Коефіцієнт кореляції Спірмена = -.06 (змінна “вік”, $p < .05$); коефіцієнт

статтю та рівнем освіти кореляція відсутня). На діаграмі 4 представлені ці залежності. Так, існує тенденція до зворотнього зв'язку між оцінкою впливу “помаранчевих” подій на майбутнє України і віком респондентів: із збільшенням віку ця оцінка зміщується у негативний бік. Помітною є тенденція до прямої залежності між оцінкою впливу цих подій на майбутнє і рівнем інтересу респондентів до політики: із зростанням інтересу до політики підвищується в позитивний бік і ця оцінка. Зрештою, дещо “позитивніше” оцінюють майбутній вплив “помаранчевої” революції українцями респонденти на відміну від російськомовних.

Таким чином, згалом, найпозитивніше цей вплив оцінюють молодь (індекс=4,0), українцями (індекс=3,9), дуже зацікавлені політикою (індекс=4,0), а найнегативніше – у віці 55-75 років (індекс=3,6), російськомовні (індекс=3,7), байдужі до політики (індекс=3,5).

Діаграма 4.
Оцінки впливу “помаранчевої революції”
на майбутнє України різними категоріями населення
(індекси у балах, шкала: 1-5 балів)

контингенції = .32 (змінна “мова спілкування”, $p < .01$); коефіцієнт кореляції Спірмена = .17 (змінна “інтерес до політики”, $p < .01$).

Результати дослідження та проаналізовані статистичні залежності дали можливість зробити такі емпірично обґрунтовані висновки:

1. Події "помаранчевої революції" вплинули на відносно довгостроковий підвищений інтерес населення до політики, бо дослідження виявило "постреволюційну інерційність" підвищеної зацікавленості політикою, що не є типовим для політичної культури населення (особливо молоді) як центрального регіону, так і України в цілому.

2. В розумінні подій "помаранчевої революції" політична реальність для населення виявилася дещо іншою, ніж редукована фактично до двох точок зору на ці події медіа-реальність, відтак, не прослідковується і "всесильності" ЗМІ ("ефекту тотального впливу"), а радше, спостерігаються "обмежені ефекти" медіа на громадську думку в уявленнях про ці події. Домінування у ЗМІ двох оціночних суджень про події "помаранчевої революції" не відобразилось адекватним їх домінуванням у громадській думці. Тож, значною мірою під сумнівом опинилася одна із базових політтехнологічних тез про те, що "чим частіше у ЗМІ повторюється твердження, тим воно правдоподібніше".

3. В уявленнях про вплив "помаранчевої революції" на майбутнє України, для громадської думки м.Кіровограда характерною була тенденція до розщепленості на дві вагомі частини (ті, хто оцінили цей вплив, і ті, хто не з'ясували його для себе), а, відтак, і значної невизначеності, турбулентності (не оформленості, різноспрямованості), відсутності у громадській думці домінуючої ("всенародної") оцінки. Великою мірою це є свідченням недостатньої політичної компетентності населення, його неготовності оцінити вплив надзвичайної суспільно-політичної події на майбутнє країни.

Представлений аналіз, звичайно, не охоплює всіх можливих аспектів проблеми, але, разом із тим, дозволив виявити низку реальних тенденцій, і емпірично обґрунтовано відокремити їх як від політично ангажованих та псевдонаукових уявлень, так і від суб'єктивних повсякденних вражень.

Література:

1. Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до оранжевой революции // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.

2. Головаха Є., Кучерів І. НАТО і громадська думка в Україні // Бюлетень ДНЦ "Демократичні ініціативи". – К., 1997. – № 18. – С. 90-110.
3. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг/За ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – 684 с.
4. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. – К.: Ин-т социологии АН Украины, 1996. – 143 с.
5. Клюенко Е.О. Соціально-політична ситуація у Кіровоградській області в оцінці громадської думки // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – К.: Ін-т політичних та етнонаціональних дослідень НАН України, 1999. – С.122-126.
6. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.). – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 211 с.
7. Youth and history: a comparative European survey on historical consciousness and political attitudes among adolescents. – Hamburg: Korber-Stiftung, – 1997. – Vol. A. Description. – 485 p.
8. Молодёжь России: Тенденции, перспективы / Под.ред. И.М. Ильинского, А.В. Шаронова. – М.: Мол.гвардия, 1993. – 224 с.
9. Головаха Е.И. Политическая информированность, компетентность и активность населения // Политическая культура населения Украины (Результаты социологических исследований). – К.: Наукова думка, 1993. – С.20-28.
10. Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін/ За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 653 с.
11. Оссовський В.Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. – 137 с.
12. Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия /За ред. А.А.Ручки. – К.: Наукова думка, 1993. – 136 с.
13. Костенко Н. Парадигми та фактичності нових мас-медіа // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1/2. – С. 138-150.
14. Баталов Э.Я. Политическая культура современного американского общества. – М.: Наука, 1990. – 252 с.

Віра Ярошенко

“Помаранчева революція” 2004 р. в Україні як факт та інтерпретація в політичній історії

У дослідженні визначається сутність подій “Помаранчевої революції” 2004 р. в Україні та їх подальший вплив на якість демократичних змін. За допомогою історико-політичного аналізу, з використанням методу історизації, політико-прикладного методу, робиться висновок: події “Помаранчевої революції” листопада-грудня 2004 року були найвищим етапом мирної (без агресивного компоненту) національно-демократичної революції 1991-2008 року за змістом і формою. Революційні процеси продовжуються у вирішенні проблем власності на землю та реформування політичних інститутів.

In the research work the essence of current affairs of Ukrainian “Orange revolution” of 2004 and their further influence on the quality of democratic changes are determined. With the help of historically political analysis, the use of historical and political ally applied methods was given the conclusion that the events of “Orange revolution” during November – December 2004 were the highest phase of peaceful (without aggressive component) nationally democratic revolution of 1991 – 2008 according to the contents and form. Revolutionary processes are still continuing while the problems of land owners and political institutes’ reformation are being solved.

У сучасних умовах трансформацій соціокультурного простору українського суспільства **змістове наповнення історичної пам’яті** опиняється під дією механізму трансмісії і міфологізації. Не є винятком і події листопада-грудня 2004 року в Україні. Як відомо, **змістовим наповненням** подій “Помаранчевої революції” як трансформаційного каналу були антропоцентричні **цінності**: свобода, власність, незалежність, єдність, які, на думку автора, трансформувалися як цінності попередніх поколінь і давньоукраїнських предків: “земля”, “воля”, “сонцепоклонництво” **у формі** вербальних (“Свободу не здолати!”, (“Разом нас багато! Нас не подолати!”, “За Україну!”) та невербальних (помаранчевий колір) комунікативних символів образу держави, що насправді віддзерка-

лює прагнення учасників гармонізувати взаємодію особи, суспільства і держави.

Актуальність даного дослідження визначається розбіжністю у поглядах науковців стосовно подій “Помаранчевої революції”, яка впливає на об’єктивну оцінку якості демократичних змін в сучасній Україні. Метою даного дослідження є визначення суті подій “Помаранчевої революції” 2004 р. в Україні та їх подальший вплив на якість демократичних змін. Сьогодні помітно зростає інтерес щодо феномену історичної пам’яті, реконструювання минулого, тому вагоме місце належить політичній історії України, її культурній і соціальній спадщині. Це можна пояснити пошуком відповідей на поширення викликів (як у нашому випадку), розширенням сфери соціальної активності та структурних змін у ставленні як до майбутнього, так і до минулого. Хоча події листопада-грудня 2004 року не набагато віддалені у часі, але цей період електорального циклу чим далі видається визначальним і потребує детального аналізу для переосмислення і висновків.

Для дослідження суспільно-політичного явища у межах виборчого процесу 2004 р. в Україні автор обрав теоретичний історико-політичний ситуаційний, стратегічний і ціннісний аналіз, метод історизації та політико-прикладний метод. Теоретичний історико-політичний аналіз є субдисциплінарною аналітичною оцінкою подій та пошуком шляхів оптимальної реалізації інтересів суб’єктів цих подій. Важливість цього методологічного інструментарію визначена у працях О.В.Валевського, В.Горбатенка, М.І.Михальченка, Д.Веймера, Е.Вайнінга, Л.Пала, В.М.Бебика, К.Ващенко. Ситуаційний аналіз зорієнтований на чітко обмежену в просторі і часі проблему, подання конкретної проблеми в системному вигляді та визначення головних причин її виникнення. Стратегічний аналіз – це конструювання “майбутнього” за допомогою сполучних елементів між “минулим” і “теперішнім”. Ціннісний аналіз є критика базових цінностей та умов здійснення державної політики¹.

Політико-прикладний метод дослідження даної теми ґрунтується на індивідуальному авторському життєвому досвіді в період 2004-2007 виборчого циклу.

Використана в статті наукова реконструкція історії (опора на історичні факти та історичні матеріали, “безперервність” і “повнота”, припущення декількох теоретичних інтерпретацій) також є кроком

¹ Ващенко К. Основні форми і принципи дослідження політичного аналізу і прогнозу. // Політичний менеджмент. – №1(22), 2007. – С.165-172.

до критичної "переробки" минулого, тобто "історизації" минулого як модернізації сучасного. Термін "історизація" належить французькому вченому П.Бурд'є і означає: "історизувати", тобто розмістити в історичну перспективу, фактично це вимога застосувати критичний метод, вимога усвідомлення і розуміння минулого.

Дослідження вітчизняних і закордонних вчених П. Бурд'є, М. Едельмана, Х. Вельцера, С. Лур'є, П. Рікера, Х. Кеніга, М. Хайдеггера, З. Фрейда, Р. Шнайдера, К. Науманна, П. Нора, Т. Адорно, А. Еткінда, М. Ферретті, С. Аверинцева, Г. Дилигенського, Е. Фрома, Р. Барта, Ж. Деріди, П. Хаттона, П. Нора, Й. Рюзена, В. Ю. Левади, Л. Гудкова, С. Романенка, Б. Дубіна, І. Глебової присвячені ролі пам'яті в житті суспільства².

Так, Б.Дубін наголошує, що "...минуле вимагаючи "розрахування", "нав'язує" себе сучасному. Напевне, тому "...уявлення про минуле набуває тут структури медичного симптому. До історії належить саме те, що не прожито як досвід і не вирішено як проблема, а тому постійно повторюється"³. Відповідно до цього твердження, політичні кризи і події 2005-2007 років можна вважати свідченням нереалізованості проголошених під час "Помаранчевої революції" закликів, незавершеність завдань.

Цьому можна знайти пояснення, нагадавши висловлювання британського історика К.Хілла про те, що ми сформовані нашим минулим, але з нашої вигідної позиції в сьогоденні ми постійно надаємо нову форму тому минулому, яке формує нас⁴.

Проте висловлювання італійського вченого Р.Патнама: "...те, куди ми йдемо, залежить від того, звідки ми прийшли" може сприяти усвідомленню того, що нестабільність і кризи 2004-2007 років у такий спосіб повертають учасників помаранчевих подій до проголошених і не виконаних ними обіцянок, до політичної і електоральної відповідальності. І з такого кута події "Помаранчевої революції" як соціальна синергія набувають ролі аттрактора (притягувача) і трансформаційного каналу для трансформації спо-

² Глебова И.И. Травматическое прошлое и национальная политическая культура // Политическая наука: Исследования политической культуры: Современное состояние: Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социал.-информ.исслед., Отд. полит.науки.; Рос.ассоц.полит. науки. Ред. и сост. Малинова О.Ю., Глебова И.И. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – С.114-140

³ Там само.

⁴ Білько О.Актуалізація дослідження історичної пам'яті як соціального конструкту // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник наукових тез учасників УІ Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – 360 с.

конвічних романтичних мрій українців про свободу, незалежність, власну землю, заможність і мир. Але взяті зобов'язання про втілення цих мрій виявилися з часом забутими владою через чвари за посади та розподіл ресурсів, а громадяни, виконавши в грудні 2004 р. (та декілька разів протягом електорального циклу 2004-2007 років) свій електоральний обов'язок, передовірили цю відповідальну справу владі, не створивши за її діяльністю юридично закріпленого пильного контролю. ЗМІ, звичайно, здійснювали публічне висвітлення якості демократичних процесів, але, здебільшого, у сенсаційному жанрі та дещо упереджено (оскільки ЗМІ або державні, або приватні і через те замовні) що призвело здебільшого до глибоких розчарувань у суспільстві.

Прикладом ціннісного політичного аналізу можна навести дослідження Н.Паніної, яка вважає, що “Помаранчева революція” відкрила нову віху в історії українського народу, вона відзначила кардинальну зміну суспільної свідомості. Але ці зміни були не достатньо глибокими і не принесли реальні результати – нові цінності, цілі, норми. Події “помаранчевої революції”, які унеможливили адміністративний “сценарій” президентських виборів в Україні наприкінці 2004 року, на думку вченої, призвели до істотних змін у масовій свідомості. Одні тенденції поміяли спрямованість, інші – різко підсилюлися. Значні зміни, що відбулися в суспільній свідомості під впливом революційних подій, пов'язаних з виборами президента, дозволяли робити висновки про те, що в процесі демократичного розвитку України настав перелом. У моніторинговому опитуванні початку 2005 р. було зафіксовано значне підвищення рівня демократизації масової свідомості по цілому ряду показників, у першу чергу в політичній і морально-психологічній сферах. Найбільш помітний ріст демократичних настроїв на початку 2005 р. відбувся за такими показниками, як довіра до президента, уряду, Верховної Ради; довіра до інституту багатопартійної системи, партій і партійних лідерів; усвідомлення власної політичної ефективності – упевненості в тім, що “прості” люди можуть впливати на політичні процеси, що відбуваються в країні; підвищення соціального оптимізму – очікувань і впевненості в тому, що ситуація в країні буде поліпшуватися⁵. Але революційні очікування, надії й ілюзії не витримали випробувань післяреволюційних реалій, що призвело до відновлення застійних тенденцій і поворотних настро-

⁵ Паніна Н. Демократизація в Україні та Помаранчева революція у дзеркалі громадської думки // Дзеркало тижня. – 2006. – №19. – 20 травня.

їв в українському суспільстві. Результати опитування, проведеного через рік (одразу після парламентських виборів у квітні 2006 р.), з усією очевидністю продемонстрували повернення демократичних установок і настроїв населення на "вихідні позиції" початку 2004 р. У підсумку виявилось, що помітні поліпшення виявилися лише як тимчасові "сплески" демократичних настроїв⁶.

Авторка погоджується з Н.Паніною в тому, що парадокс "національних особливостей" розвитку демократії в Україні пояснюється тим, що демократичні декларації (як населення, так і влади) сьогодні значною мірою носять риторико-прагматичний характер. Часто ця риторика обумовлена надією на підтримку "заможного" Заходу, ніж реальною потребою власної орієнтації на демократичні норми життя. Мова йде про такі демократичні цінності, як верховенство права і рівність усіх перед законом, повага до прав і свобод кожного громадянина, соціальна солідарність, громадянськість та ін. Тому сьогодні важливо, що для формування нової функціонуючої системи цінностей демократичного змісту, владна, наукова і справді патріотична еліта, насамперед, демонструвала відповідні взірці поведінки⁷. Крім того, завданням держави і національної еліти в сучасних умовах демократичної трансформації є формування у громадян цілісного сприйняття державності на внутрішньому та формування стратегічного партнерства у зовнішньому вимірі. Вітчизняні науковці О.Філіпова та Н.Пашина вказують, що українська державність в межах даної території існує відносно незначний для історії термін, і цим пояснюється дезінтегрованість українського населення щодо формування усталеної геополітичної, національно-територіальної ідентичності. При тому місцева, регіональна ідентичність дає можливість кожному індивідуві відчувати себе частиною спільноти, і в такому разі територія місцевої громади: сільської, селищної, міської як ідентичність просторового рівня постає об'єднуючим фактором⁸. Дослідження подій листопада-грудня 2004 року в Україні здійснювали багато віт-

⁶ Там само.

⁷ Ярошенко В.М. Проблема громадянськості в умовах демократичної трансформації українського суспільства. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т.69. – Вип.56. Політичні науки. Правознавство. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 224с.

⁸ Бойко М..Особливості національно-територіальної політики ідентичностей //Соціологія у (пост)сучасності. Збірник наукових тез учасників VI Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – С.49.

чизняних і закордонних вчених, але в них неоднозначне розуміння суті цих подій. Автору залишається лише додати свої аргументи до дещо відмінної від інших оцінки “Помаранчевої революції”. Так, наприклад, М.Михальченко стверджує, що “...відбувається мирна революція протягом п’ятнадцяти років. За ці роки змінилися держава, економічний та політичний лад, офіційна ідеологія і людина”⁹. З.Бжезинський вказує на “...масовий вилів прагнень до змін, вибух самосвідомості, що зачепив значні частини українського суспільства”¹⁰. Ф.Рудич вважає, що “...лише тією мірою можна вважати революцією, яким його хочуть бачити безпосередні учасники подій”¹¹. Ю.Сурмін вказує на те, що “...помаранчева революція” не була класичною революцією. Це, швидше, революція постмодерну”¹². Російський науковець В.Гельман запропонував інтерпретацію подій Помаранчевої революції як процес зміни режиму в Україні шляхом трансформації політичних режимів. Ця інтерпретація є прикладом ситуаційного політичного аналізу. Автор посилається на визначення дослідників пострадянської політики політичного режиму в Україні з 1991 до 2004 року як “гібридного” (не є ні диктатурою, ні повноцінною демократією) з особливостями “безформного плюралізму” (з огляду на високу фрагментацію культур, партійну систему, політичні інститути, еліти – акторів політики – ніхто з них не може зайняти домінуючу позицію). Далі В.Гельман наводить важливі деталі, які пояснюють логіку подальшого розвитку подій “Помаранчевої революції”. Президентські вибори 2004 р. самим фактом свого проведення позначили головну проблему гібридних режимів, пов’язану із забезпеченням успадкування влади. “Демократична ситуація” стала “обумовленим результатом” конфлікту, досить винятковим прикладом угоди еліт не тільки на пострадянському просторі, але й у порівняльній та історичній перспективі. У висновках політичного аналізу автор вказує, що “демократична ситуація” українських виборів стала можливою

⁹ Михальченко М. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. – Вип.7. – С.29.

¹⁰ Бжезинський З. В Україні – вибух самосвідомості // День. – 2004. – 4 грудня.

¹¹ Рудич Ф. Україна 2005: геополітичний вимір президентських виборів. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. – Вип.7. – С.31.

¹² Сурмін Ю. Особливості постреволуційного періоду в Україні. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. – Вип.7. – С.711.

через сполучення декількох чинників, які склали причинно – наслідковий ланцюг “обумовленого шляху”: 1) неминучий конфлікт як на рівні (фрагментованих) еліт, так і на масовому рівні; 2) нездатність гібридного режиму забезпечити наступність влади, минаючи конкурентні вибори; 3) відносна рівність сил учасників електорального конфлікту, що ускладнювало обмеження електоральної конкуренції; 4) масова протестна мобілізація опозиції, що також ускладнювало силовий дозвіл конфлікту; 5) вплив зовнішнього середовища (в т.ч. через примус до переговорів) на вибір протилежними сторонами моделей поведінки й на характер вирішення конфлікту. Отже, український досвід 2004 р. виявився іноваційним на пострадянському просторі. Досить показова також роль міжнародних посередників у поладженні українського внутрішньополітичного конфлікту. Цілком очевидно, що у випадку України міжнародний вплив допоміг знизити ризики як силового придушення опозиції, так і територіальної дезінтеграції країни¹³. В. Литвин в електронному виданні “Україна 2004: Події. Документи. Факти” визначає свою оцінку цих подій: “...це мова документів і фактів, які можна сприймати або не сприймати, але не можна заперечити, а тим більше – спростувати. Після цих сторінок Україна, як ми наочно переконалися, впевнено перегорнула нову сторінку своєї історії. Революційні події листопада – грудня вершилися не лише на Київському Майдані Незалежності. ...драматична боротьба точилася передусім у стінах Верховної Ради України – єдиного і найвищого представницького і законодавчого органу Українського народу”¹⁴. О.Яцунська на основі матеріалів місцевої преси та документів відтворила факти подій на Миколаївщині періоду від перебудови до незалежності, в тому числі подій “Помаранчевої революції”¹⁵.

Науково-виваженої оцінки впливу подій “Помаранчевої революції” на якість демократичних процесів в Україні дотримуються автори монографії “Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії”, виданій у 2007 році¹⁶.

¹³ Гельман В. Я. Уроки українського. – ПОЛІС, 2005. – №1.

¹⁴ Литвин В. «Україна 2004: Події. Документи. Факти». – Електронна версія, 2005.

¹⁵ Яцунська О.О. Миколаїв від перебудови до незалежності: історико-політичний аналіз. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2007. – 296 с., 48 с.іл.

¹⁶ Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: Монографія / Кресіна І.О., Скрипнюк О.В., Коваленко А.А., Перегуда Є.В., Стойко О.М., Балан С.В., Полішкарлова О.О., Явір В.А.; За редакцією І.О.Кресіної. – К.: Логос, 2007. – 316 с.

Аналіз публікацій вчених підтверджує розбіжність у їх поглядах щодо суті “Помаранчевої революції” та її впливу на подальші демократичні процеси в Україні. Але переважає думка про те, що за роки незалежності в українському суспільстві дуже повільно, але формується нова, більш актуальна система демократичних цінностей.

Надати науково виважене сформоване однозначне розуміння суті подій “Помаранчевої революції” 2004 року складно, по-перше, через незначну історичну дистанцію, по-друге, через те, що “вигідна позиція в сьогоденні” впливає на оцінку судження цих подій та через те, що технологічний розвиток у всьому світі відбувається набагато швидше за культурний, і тому важко усвідомити і засвоїти всю ту інформацію, яку самі ж і виробили.

Звичайно, і в подіях листопада-грудня 2004 року був помітний алгоритм дій, розроблена ідеологія, яка базувалася на політичному міфі, політичній символіці та включала якісну ірраціональну компоненту, розгорнута широкомасштабна реклама, агітація, пропаганда, задіяна PR. Але це було використано лідерами на хвилі народного протесту. Сутність же подій “Помаранчевої революції” 2004 р. неможливо вкласти в межі технологічного виміру. Навпаки, мітинги протесту з листопада 2004 р. розгортались на противагу попередній агресивній виборчій агітації за кандидата від влади. Нарешті, ніякі гроші не могли купити віру, надію й почуття гордості рядових учасників “жовтогарячої революції” за свій народ, за свою Державу, за свою причетність до подій Помаранчевої революції так само, як ніякі гроші не здатні купити любов. Ця проста істина виявилася за межами розуміння тих, хто схильний пояснювати поразку й крах українського політичного (гібридного) режиму підступами Заходу.

Тому події “Помаранчевої революції” у порівнянні з подіями політичних кампаній інших років мають суттєві відмінності і вимагають більш глибокого наукового історико-політичного аналізу. Головним предметом політологічних досліджень історичної пам’яті стає пам’ять про події минулого, той образ, який закарбувався у пам’яті його учасників, транслювався нащадкам, підлягаючи “перевірці” і “фільтрації” за допомогою історичної і політологічної критики. У науковому дискурсі під історичною пам’яттю розуміють ментальну здатність суб’єктів зберігати спогади, яка є необхідною основою для формування історичної і політичної свідомості й операцій із впорядкування спогадів шляхом усвідомлення пережитого досвіду. Крім того, розрізняють індивідуальну пам’ять як суб’єктивне сприйняття фактів, колективну пам’ять – досвід спіль-

ного проживання груп, народу і культурну пам’ять – створюване бачення минулого в символічних образах, фігурах.

Якщо наводити фрагменти індивідуальної пам’яті подій “Помаранчевої революції”, то для міста Миколаєва поширеним явищем у листопаді-грудні 2004 р. було переміщення серед пасажирів у громадському транспорті людей похилого віку з газетами “Товариш”, “Комунарівець”, “Досвітні огні” та нав’язливими пропозиціями їх придбати. Серед закликів лунали й такі: “Щоб покінчити з безладдям, голосуйте за Ющенка! Ой, заплуталась... За Януковича!” І це при тому, що комуністи на мітингах закликали свій електорат не підтримувати жодного з кандидатів. Не менш поширеним явищем було пересування автомобілів з кольоровими біло-блакитними і помаранчевими стрічками на антенах та постійне функціонування наметового містечка на місцевому Майдані-площі Леніна (південного) міста Миколаєва¹⁷. Виключно особистий приклад індивідуальної пам’яті: переслідування авторки прокуратурою за доносом начальника Миколаївського обласного управління освіти через публічний виступ протесту проти фальсифікації результатів другого туру виборів Президента України у місті Миколаєві¹⁸. Прикладами колективної пам’яті подій “Помаранчевої революції” є масові стихійні(!) мітинги протесту, наметове містечко на Майдані в Києві та у всіх обласних центрах проти фальсифікації результатів другого туру виборів Президента України. Такий масовий прояв прямої участі громадян і високий рівень самоорганізації з чіткими політичними вимогами та досягнутими позитивними результатами можна вважати проявом національної політичної волі. Прояв загальнонаціонального революційного процесу в колективній пам’яті миколаївців мав свої особливості: яскравими подіями були позачергові сесії місцевих рад: 23.11.04 року о 16.00 з питання оцінки мітингу протесту на Майдані Незалежності в м. Києві як “істерії” та “політичного психозу” (Миколаївська міська рада схвалила 56 голосами “за” і всього 6 голосами “проти” після бурхливих обговорень та поляризації думок), 07.12.04 року з питання критики депутатами Миколаївської міськради окремих колег-депутатів, які самовільно підтримали від імені всього складу міськради в Северодонецьку створення автономії. Не менш важливими подіями у колективній пам’яті було утворення та функціонування громад-

¹⁷Яцунська О.О. Миколаїв від перебудови до незалежності: історико-політичний аналіз. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2007. – 296 с., 48 с.іл. – С.193.

¹⁸ Там само. – іл.48.

ського руху “Сила народу” та утворення депутатської групи “За Україну єдину”¹⁹.

Щодо культурної пам’яті про події “Помаранчевої революції”, то слід зазначити, що серед численних символів, образів, фігур, дещо романтизованих, головним виступає справедливий образ незалежної держави, яка має забезпечити споконвічні цінності свободи, власності, єдності, тобто діалектичну відповідність форми змісту. Логічно, що при порушенні у подальшому цієї відповідності неминуче наступали кризи або зміна влади (черговий етап революційних змін).

Узагальнюючи історико-політичний аналіз з використанням методу історизації, політико-прикладного методу, автор робить **висновок: події “Помаранчевої революції” листопада-грудня 2004 року є найвищим етапом мирної (без агресивного компонента) національно – демократичної революції 1991-2008 років за змістом і за формою.** Початок революції визначається здобуттям незалежності України в 1991 р. (теж мирним шляхом, без агресивного компонента), коли відбулася зміна політичного режиму, політичної еліти, економічних відносин, утворювалися нові демократичні інститути. Цей романтичний період державотворення був присвячений закріпленню та збереженню незалежної державності. Громадяни на той час мали слабе уявлення про просторовий вимір своєї держави у її нинішніх кордонах, а відносини з державою уявлялись як віртуальні або ж упереджені (через трансформацію страху і неповаги до держави з часів голодомору, а потім тоталітарного режиму). Громадяни вимушені були на тому етапі вирішувати переважно економічні проблеми.

Наступний етап революційних перетворень був позначений подальшим перерозподілом власності, оформленням промислових угруповань, розчаруванням та стрімким майновим розшаруванням у суспільстві. Умовно цей період можна визначити 1993-1996 роками, коли було завершено з прийняттям Конституції України та створенням нових демократичних інститутів утвердження незалежної держави, а в суспільстві відбулося різке скорочення чисельності населення, бідність була визнана національною проблемою.

З 1997 р. до 2004 р. поступово на фоні прагматично-корпоративного реалізму формувався середній клас (підприємництво, кредитування, трудова міграція, дрібний бізнес). Виникла

¹⁹ Яцунська О.О. Миколаїв від перебудови до незалежності: історико-політичний аналіз. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2007. – 296 с., 48 с.іл. – С.193.

гостра потреба в оптимізації механізму врегулювання відносин між особою і державою. Серед населення зростає рівень політизації. 2004 рік став роком прояву політичної зрілості українських громадян під час президентських виборів і позитивним досвідом боротьби за свої політичні права.

Саме тому автор визначає **події листопада-грудня 2004 року не як окрему революцію, а як етап мирної Національно-Демократичної революції, яка сьогодні продовжується у різноманітних проявах** (проти корупції, за повноваження, за реформування системи освіти та ін.). Отже, події "Помаранчевої революції" стали каталізатором націєтворення.

Надалі незавершена революція буде продовжуватися, оскільки залишається багато невирішених завдань і проблем, серед яких виокремлюється питання власності на землю та реформування політичних інститутів. Отже, в Україні відбувається інституційна адаптація (апробація виборчої системи, функціонування партійної системи), успіх якої буде залежати від процедурної адаптації (залученість громадян до обговорення, прийняття та контролю за виконанням політичних рішень).

Важливим чинником успішної інституційної і процедурної адаптації українського суспільства має бути вироблення узгодженої позиції щодо ролі і місця Національно-демократичної революції як каталізатора суспільно-політичних процесів та підвищення якості демократичних змін.

Література:

1. Ващенко К. Основні форми і принципи дослідження політичного аналізу й прогнозу. // Політичний менеджмент. – №1(22), 2007. – С.165-172.

2. Глебова И.И. Травматическое прошлое и национальная политическая культура // Политическая наука: Исследования политической культуры: Современное состояние: Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социал.-информ. исслед., Отд. полит. науки.; Рос. асоц. полит. науки. Ред. и сост. Малинова О.Ю., Глебова И.И.. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – С.114-140.

3. Там само.

4. Білько О. Актуалізація дослідження історичної пам'яті як соціального конструкту // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник наукових тез учасників УІ Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – 360 с.

5. Паніна Н. Демократизація в Україні та Помаранчева революція у дзеркалі громадської думки // Дзеркало тижня. – 2006. – №19. – 20 травня.

6. Там само.
7. Ярошенко В.М. Проблема громадянськості в умовах демократичної трансформації українського суспільства. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т.69. – Вип.56. – Політичні науки. Правознавство. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 224с.
8. Бойко М. Особливості національно-територіальної політики ідентичностей // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник наукових тез учасників VI Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – 360 с.
9. Михальченко М. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. – Вип.7. – 476 с.
10. Бжезинський З. В Україні – вибух самосвідомості // День. – 2004. – 4 грудня.
11. Рудич Ф. Україна 2005: геополітичний вимір президентських виборів. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. – Вип.7. – 476 с.
12. Сурмін Ю. Особливості постреволюційного періоду в Україні. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. – Вип.7. – 476 с.
13. Гельман В. Я. Уроки українського. – ПОЛИС, 2005. – №1.
14. Литвин В. “Україна 2004: Події. Документи. Факти” – електронна версія, 2005.
15. Яцунська О.О. Миколаїв від перебудови до незалежності: історико-політичний аналіз. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2007. – 296 с., 48 с.іл.
16. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: Монографія / Кресіна І.О., Скрипнюк О.В., Коваленко А.А., Перегуда Є.В., Стойко О.М., Балан С.В., Полішкарлова О.О., Явір В.А.; За редакцією І.О.Кресіної. – К.: Логос, 2007. – 316 с.
17. Яцунська О.О. Миколаїв від перебудови до незалежності: історико-політичний аналіз. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2007. – 296 с., 48 с.іл.
18. Там само.
19. Там само.

Włodzimierz Pańków

UKRAINA 2004: JEŚLI NIE REWOLUCJA, TO CO?

I. Cele i główne problemy artykułu

Bywają w dziejach zbiegi okoliczności stwarzające socjologowi – i nie tylko – unikalną, niepowtarzalną okazję do podjęcia próby zweryfikowania znanych i uznanych hipotez, teorii czy nawet koncepcji, opartych na innym materiale empirycznym bądź wręcz na historycznej wyobraźni czy intuicjach ich twórców; myślę, że taką okazję stworzyły dwa fakty – taki właśnie zbieg okoliczności – którymi, z jednej strony, były wydarzenia, które przeszły już do historii pod powszechnie używanym przez publicystów i polityków określeniem, wręcz szyldem, «Pomarańczowej Rewolucji»¹, z drugiej zaś – znacznie mniej znane wydarzenie – jakże cenne dla socjologa – jakim okazać się może, w świetle tego pierwszego, systematyczny sondaż, jaki przeprowadzała, począwszy od 1994 roku firma «Socis», według projektu i na zlecenie Instytutu Socjologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, w pierwszej połowie każdego roku (ostatni raz w lutym 2004r.). Coroczne badania przeprowadzano na próbie ok. 1800 osób, dobranych ze wszystkich «obłasti» Ukrainy i Autonomicznej Republiki Krymu, proporcjonalnie do liczebności dorosłej ludności. Wspomniana firma również każdorazowo opracowywała rezultaty badań².

Przyjmując wstępnie, że w Ukrainie rzeczywiście miała miejsce

¹ Nawet jej przeciwnik, rosyjski "technolog władzy" o polskim nazwisku Pawłow-ski, nazwał ją w wywiadzie dla jednej z polskich gazet, "rewolucją, która w porę nie oberwała po mordzie"

² Ich wyniki zostały opublikowane m.in. w opracowaniu pt. "Ukrajnińskie suspilstwo. Sociologicznyj monitoring 1994-2004", pod red. dr hab. Natalii Paninej, wydanej przez Instytut Socjologii NAN Ukrainy. Opublikowana została również angielskojęzyczna wersja tego opracowania pt. "Ukrainian Society 1994-2004: Sociological Monitoring". Edited by Natalya Panina. Institute of Sociology. National Academy of Sciences of Ukraine, Democratic Initiatives Foundation, Kyiv 2004. Ponadto ukazało się obszerne opracowanie pt. "Ukrajnińskie suspilstwo 1994-2004. Monitoring przemian społecznych", opublikowane w czerwcu 2004r., w tymże Instytucie Socjologii NAN Ukrainy; ciekaw jestem, jak by się zmieniła jego zawartość, gdyby powstawało już w trakcie wokół-wyborczych wydarzeń czy po ich uwieńczeniu.

jakaś forma rewolucji³, warto przyjrzeć się danym zgromadzonym w trakcie wspomnianego sondażu i spróbować odpowiedzieć na zasadnicze pytanie:

Co ważnego wydarzyło się w świadomości obywateli czy też mieszkańców Ukrainy w okresie mniej lub bardziej bezpośrednio poprzedzającym wydarzenia, które miały miejsce w tym kraju późną jesienią 2004 roku?

Sądzę, że warto to uczynić tym bardziej, iż wprawdzie trudno jest podejrzewać autorów projektu badawczego o to, że przewidzieli te wydarzenia, to trzeba przyznać, że wykazali oni wyjątkowo bogatą socjologiczną wyobraźnię i badawczą intuicję, uwzględniając w projekcie takie zmienne, które mogą być bardzo użyteczne przy opisie i wyjaśnianiu tych wydarzeń. Choć brak jest spójnej teorii wyjaśniającej źródła czy przyczyny zaburzeń społecznych, nazywanych rewolucjami, to w różnych koncepcjach, socjologicznych i politologicznych, można spotkać sporo elementów, które mówią o takich zjawiskach, jak społeczna deprivacja i frustracja, lęk przed degradacją czy innym regresem, delegitymizacja systemu władzy i/lub instytucji społecznych, negatywna – przeciwko czemuś – i pozytywna – w imię czegoś – mobilizacja społeczna – które to zjawiska na ogół towarzyszą wspomnianym zaburzeniom. Dane zgromadzone przez ukraińskich socjologów w realizowanych w latach 1994-2004 sondażach pozwalają na systematyczny i dość głęboki wgląd w tego rodzaju zjawiska, stwarzając niemałe możliwości weryfikacji przynajmniej kilku hipotez, zarówno hipotez o rewolucji w Ukrainie i jej źródłach, jak i hipotez konkurencyjnych czy komplementarnych, podkreślających inny lub nieco inny charakter wydarzeń, które miały tam miejsce, i które dają się opisać w języku socjologii lub politologii.

Jakie można sformułować główne hipotezy, które mogą wyjaśniać interesujące nas wydarzenia, określane przez mass-media Pomarańczową Rewolucją?

Proponuję kilka hipotez, bardziej komplementarnych niż konkurencyjnych, które mogą znaleźć pewne potwierdzenie, niekiedy dość mocne, w dostępnych danych. Oto te hipotezy.

1. Hipoteza społeczno-politycznej rewolucji anty-postkomunis-

³ W znanym artykule J.C. Daviesa znajdujemy najbardziej przydatną - bo ogólną - definicję tego zjawiska: "Rewolucje definiuje się...jako gwałtowne zaburzenia społeczne...,które powodują zastąpienie jednej grupy rządzącej przez inną, cieszącą się szerszym poparciem społecznym". James C. Davies, "Przyczynek do teorii rewolucji", w: "Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej". PWN, Warszawa 1975r.

tycznej, z elementami moralnego protestu, wywołanego wyborczymi manipulacjami. Można też powiedzieć, że jest to hipoteza II fazy rewolucji anty-komunistycznej, jeśli przyjąć, że post-komunizm jest porządkiem stworzonym przez i – głównie – dla byłych komunistów⁴. Mass-media Środkowo-Wschodniej Europy, a także wybitny rosyjski ekspert o polskim nazwisku Pawłowski («rewolucja, która w porę nie dostała po mordzie»), najczęściej przyjmowały, że ma tu miejsce rewolucja, choć tylko nieliczni analitycy czy eksperci zwracali uwagę na to, że była to druga, po Gruzji, właśnie rewolucja anty-postkomunistyczna. Podejrzewam przy tym, że dla analityków odległych od naszej, post-komunistycznej strefy polityczno-społecznej to, co się działo najpierw w Gruzji, a potem, ze znacznie większym rozmachem i w sposób znacznie lepiej nagłośniony, w Ukrainie – to zjawiska albo trudno zrozumiałe albo w ogóle niezrozumiałe; stąd taka wielka rezerwa przedstawicieli – polityków i publicystów – Zachodu, w tym przedstawicieli krajów Unii Europejskiej wobec ukraińskich wydarzeń.

Podejrzewam, że mogli oni zastanawiać się: Jakże to tak – daliśmy im wolność, demokrację, państwo prawa i rynek, a oni się buntują!? O co im chodzi?

Przypuszczam też, że takich pytań nie stawiało większość zachodnich tzw. lewicowych intelektualistów, dla których obalenie reżimów komunistycznych, często w imię wartości narodowych a nawet, jak to było w Polsce, religijnych, oznaczało i wciąż oznacza zdradę wartości lewicowych, bez względu na ponury bilans cywilizacyjny, gospodarczy, a nawet demograficzny, tych reżimów i ich ewidentną, moralną i pragmatyczną, kompromitację i kapitulację.

Dla tych, którzy, jak niżej podpisany, znał dość dobrze, bo z autopsji, poprzedni system w Ukrainie i w Polsce, a potem od początku śledził, jako socjolog, polski, gruziński, ukraiński i rosyjski post-komunizm, ani wydarzenia w Gruzji, ani rewolucja w Ukrainie nie mogły być żadnym zaskoczeniem. Okazuje się bowiem, że post-komunizm w takim wydaniu, w jakim uformował się w wymienionych krajach, a także w większości krajów Środkowej Azji, był równie trudny do zniesienia jak system poprzedni, równocześnie będąc naogół mniej zdolnym do

⁴ Jeden z ukraińskich ekspertów, uczestników zorganizowanej przez Fundację Batorego konferencji o stosunkach rosyjsko-ukraińskich użył, moim zdaniem, słusznie, określenia "rewolucja anty-nomenklaturowa". szczególnie jeśli zważyć, że we większości post-komunistycznych krajów "nowa" klasa rządząca oraz klasa właścicieli i przedsiębiorców to dawni członkowie "narodowych nomenklatur" bądź ich potomkowie.

zapobiegania buntowi «ludności», która zresztą potrzebowała czasu, by osiągnąć zdolność i gotowość do takiego buntu.

Dlaczego tak się działo?

Niewątpliwie, w niemal wszystkich post-komunistycznych krajach – może z wyjątkiem byłej NRD i Czech, a także krajów bałtyckich, w których, z różnych powodów i w różny sposób, trwale lub czasowo, nowy system ograniczył przywileje beneficjentów poprzedniego systemu – pojawiły się powody, mniej lub bardziej intensywne, dla protestu i buntu, gdy dość szybko okazało się, że ci, którym było dobrze w systemie komunistycznym – w warunkach tzw. post-komunizmu czują się jak przysłowiowe «ryby w wodzie». Nowy system, zarówno ekonomiczny, jak i polityczno-prawny, uformowany pod naciskiem liberalnych doktryn Zachodu, modnych w momencie przewrotu, pozwalał bowiem byłym członkom szeroko rozumianej nomenklatury komunistycznej pomnażać i ochraniać zasoby, uzyskane dzięki grabieży państwa i gospodarki, a więc większości ludności komunistycznych krajów przez dziesiątki lat⁵.

Niebyło dla mnie zaskoczeniem, że pierwsza anty-postkomunistyczna rewolucja wybuchła właśnie w Gruzji, której transformację badałem przez 5 lat⁶. W tym bowiem kraju, realizującym procesy transformacji według ściśle neo-liberalnych (a nawet ultra-liberalnych) recept, obserwowałem kompletną «abdykację» czy też implozję państwa, które zdjęło z siebie odpowiedzialność za losy kraju; ogromna większość «ludności» została pozostawiona sama sobie, większość instytucji, na czele z instytucjami edukacyjnymi i ochrony zdrowia, uległa procesom destrukcji, kraj powrócił do epoki pre-industrialnej, ale stojąc przed problemami społeczeństwa post-industrialnego, lub, raczej, gwałtownie zdeindustrializowanego, owszem, częściowo pod wpływem wojny domowej ale również, po tym wydarzeniu, wskutek niemal pełnego otwarcia się na tzw. globalizację; ta ostatnia praktycznie oznaczała

⁵ W ekstremalnej postaci osiągnięto to w byłych republiках ZSRR, gdzie już od 1988 roku specjalnie szkolono «komunistów» do działań w warunkach rynkowych. Kto nie wierzy, powinien sięgnąć do książki J. Afanasjewa «Groźna Rosja» (wydana w 2001 roku w FR, a wq 2004 w Polsce), w której przytoczona jest specjalna instrukcja władz Komunistycznej Partii ZSRR w tej sprawie, i która znakomicie opisuje praktykę rosyjskiej prywatyzacji («prichwatizacji», jak to celnie określiła «ludność» tych republik), szczególnie tzw. «prywatyzacji pod zastaw».

⁶ Refleksje oparte o wyniki tych badań przedstawiłem w eseju pt. «Gruzja - ziemia Pana Boga?», opublikowanym w «Księdze» dedykowanej prof. Tadeuszowi Kowalikowi, a napisanym na zamówienie warszawskiej «Polityki», która go jednak go nie opublikowała. W zakończeniu, napisanym w 2001 roku, wspominałem o możliwości wybuchu rewolucji w tym kraju.

tu, jako rezultat, utratę dorobku – jaki był, taki był ale był – niemal stuletniego. Względnie wysoki poziom świadomości społeczeństwa gruzińskiego, wykształconego jeszcze w okresie sowieckim, stworzył pewien potencjał protestu i buntu, który przyniósł wydarzenia z roku 2003. Był to pierwszy dobitny sygnał, że narzucone przez Zachód strategii transformacji – połączone ze wsparciem finansowym dla aparatów państwowych, i tak pasożytniczym na społeczeństwach postkomunistycznych – nie sprawdziły się i prowadzą do marnotrawstwa zachodnich zasobów finansowych oraz lokalnych – ludzkich i społecznych.

Ale Gruzja – to tylko ok. 5 milionów mieszkańców, natomiast Ukraina – niemal 10 razy więcej: ogromne terytorium i duża «ludność», na styku Wschodu i Zachodu, w strefie konfliktowych interesów i wpływów, z jednej strony, Rosji, z drugiej – nie do końca zgodnych podmiotów, którym na imię UE, USA, Kanada (duża ukraińska diaspora), Turcja (duży potencjał ekonomiczno-demograficzny i «aspirant» do UE), itp. Dlatego wydarzenia, które miały, mają i będą miały miejsce w tym kraju zasługują na szczególną uwagę i nie mogą być, na dłuższą metę, lekceważone, niezależnie od tego, czy wszystkie wymienione podmioty są już tego świadome, czy też osiągną tę świadomość w bliższej lub dalszej przyszłości. Wydaje się bowiem, że Ukraińcy już się raczej przyzwyczaili do myśli, że liczą się w tej grze o przyszłość Europy, a nawet świata, i że czas raczej będzie utrwał – a nie osłabiał – to przekonanie.

Przypadek Ukrainy, choć nie tak skrajny, jak przykład Gruzji, zasługuje na szczególną uwagę. Tu transformacja nie przebiegała, na szczęście, według radykalno-liberalnego scenariusza, jednak poziom egoizmu elit był i jest, moim zdaniem, do tej pory – już nawet po «Pomarańczowej Rewolucji» – równie wysoki jak w Rosji i kilku innych, głównie «azjatyckich», post-komunistycznych krajach, jak ten, który doprowadził niemal sto lat temu do Rewolucji Rosyjskiej.

Warto przy okazji przypomnieć – choć analogie bywają zawodne – że ta ostatnia była poprzedzona wydarzeniami z lat 1905-1907, które stanowiły groźny sygnał, zlekceważony – a w każdym razie, niedostatecznie odczytany – przez ówczesne elity Imperium Rosyjskiego. Wprawdzie narodowa czy też nacjonalistyczna legitymacja postkomunistycznych władz i systemów w większości krajów z byłego «obozu socjalistycznego» i byłego już ZSRS wciąż jeszcze zapobiega wystąpieniu bardziej radykalnych i brutalnych form buntu ale kto może odpowiedzieć na pytanie, jak długo taka legitymacja okaże się skuteczna; «pomruki ludu» z jesieni 2004 roku, a także to, co się dzieje

w Ukrainie już po Pomarańczowej Rewolucji, może sygnalizować nadejście kolejnej fali buntu.

Powracając do sformułowanego wyżej pytania o stan świadomości mieszkańców Ukrainy w przeddzień wydarzeń 2004 roku przedstawię kilka tabel obrazujących dynamikę:

- ocen ekonomicznych i społecznych warunków życia w Ukrainie, formułowanych przez jej mieszkańców,
- opinii i postaw tych mieszkańców wobec rozmaitych instytucji życia publicznego,
- poziomu lęku mieszkańców Ukrainy, wywoływanego przez rozmaite czynniki, działające w ich społecznym i naturalnym środowisku.

Ocena warunków materialnych i społecznych

Post-komunistyczna transformacja Ukrainy w wymiarze ekonomicznym charakteryzowała się m.in. jednym z największych spadków PKB. Według szacunków różnych analityków spadek ten wynosił, od momentu rozpadu byłego ZSRS i deklaracji niepodległości przez Ukrainę do momentu przełamania tendencji spadkowych, po tzw. kryzysie rosyjskim w roku 1998, od 40,0 do 60,0%; tak duże różnice w ocenach wynikały m.in. z faktu istnienia ogromnej i nie zawsze dającej się oszacować tzw. szarej strefy. Ten ogromny kryzys produkcji spowodował wielkie problemy w sferze socjalnej, szczególnie zaś – w sferze zatrudnienia i warunków życia. Wprawdzie dane, które za chwilę przytoczę, nie były reprezentatywne dla całej Ukrainy ale warto przypomnieć, że w badaniach zrealizowanych w roku 1997 – a więc z momencie najgłębszego kryzysu – przez ukraińsko-polską ekipę socjologów, na próbie 600 gospodarstw domowych Regionu Donieckiego, aż 4/5 respondentów uważała siebie za biednych, ok. 85,0% korzystało z jakichś form pomocy socjalnej, prawie 60,0% deklarowało kłopoty z zachowaniem ciągłości zatrudnienia, a 3/4 przewidywało pogorszenie swego położenia⁷

⁷ Dane te może znaleźć Czytelnik w pracy “Przyszłość starych regionów przemysłowych w Europie. Przykład Regionu Donieckiego w Ukrainie”; redakcja naukowa: W.Pańków, O.Lach. Wydawnictwo Fundacji EE, przy współpracy Fundacji Batorego, Fundacji F.Eberta i Międzynarodowej Fundacji “Odrodzenie”; oddział doniecki. Rok wydania: 1998r. Ocenę położenia mieszkańców Ukrainy można znaleźć również w artykule W.Pańkowska i E.Kopat’ko pt. “Workers and Unions in Postcommunist Ukraine”, w: Workers after Workers’ States. Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe, pod red. S.Crowleya i D.Osta, Rowman and Littlefield Publishers, Inc. New York, Oxford, 2001.

Tabela 1. Ocena położenia ekonomicznego kraju

Jak Pan(i) ocenia ekonomiczne położenie Ukrainy?

Rok	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
0 Bardzo złe	44,5	40,7	33,2	31,8	25,1	22,0	18,3	11,1
1	15,9	16,0	15,5	13,6	13,7	12,1	11,6	5,2
4	3,6	4,9	6,2	8,2	9,6	11,3	13,0	15,5
5	3,4	2,9	4,3	6,6	8,0	9,8	11,3	18,7
6	0,3	0,6	1,0	1,0	1,7	1,6	2,8	5,6

Liczby zaprezentowane w tabelach 1 – 5 pozwalają stwierdzić, że powyższe trendy z lat 90-tych, charakterystyczne dla «transformacji degradacyjnej»⁸, zostały mniej lub bardziej zdecydowanie odwrócone, właśnie od 1998 roku, a więc od kryzysu finansowego, który objął Rosję i, w mniejszym stopniu, Ukrainę, i który spowodował m.in. to, że w produkcji, przemyśle i rolnictwie stała się w tych krajach bardziej opłacalna niż import; liczby wskazują że pozytywne trendy gospodarcze znalazły dość szybkie i dość wyraźne odzwierciedlenie w warunkach życia respondentów, a także w ich świadomości. Trwały one do roku 2004, w którym wystąpiły interesujące nas tu wydarzenia.

Tabela 2. Samopoczucie społeczne respondenta

Proszę sobie wyobrazić, że na szczeblach pewnej «drabiny» rozlokowano ludzi o różnym społecznym położeniu: na najniższym szczeblu – tych, którzy mają najniższą pozycję, zaś na najwyższym – tych, których pozycja jest najwyższa. Na którym z tych szczebli postawił(a)by Pan(i) siebie?

Rok	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1. najniższa pozycja	23,9	21,0	21,6	18,6	17,2	17,2	14,3	8,3
2.	28,1	24,1	26,9	23,8	24,0	22,9	20,4	15,2

⁸ Pierwszy raz użyłem tego pojęcia w książce opublikowanej w 1993 roku pt. Instytucje pracy w procesach transformacji. Polskie doświadczenia z lat 1990-92", Wydawnictwa IFiS PAN.

3.	32,7	34,4	31,5	34,6	31,8	33,7	33,2	35,2
4.	13,2	17,4	16,6	19,9	21,6	21,2	23,9	30,1
5.	1,2	2,2	2,4	2,3	4,2	3,8	6,7	9,3
6.	0,4	0,2	0,4	0,3	0,3	0,7	0,8	0,8
7. naj- wyższą pozycję	0,5	0,4	0,7	0,3	0,5	0,4	0,7	0,8
Średnia punktacja	2,4	2,6	2,6	2,7	2,7	2,8	2,9	

Tabela 3. Ocena swojej pozycji społecznej

W jakim stopniu jest Pan(i) obecnie zadowolony(a) ze swojej pozycji społecznej?

Rok	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1. Raczej niezadowolony	77,5	73,1	69,4	70,1	63,2	61,4	58,2	46,6
2. Trudno powiedzieć, zadowolony czy nie	15,2	18,7	22,1	21,8	23,7	26,9	26,4	33,9
3. Raczej zadowolony	7,0	8,0	8,5	8,1	12,2	11,2	15,4	19,5

Tabela 4. Zadowolenie ze swego życia

W jakim stopniu jest Pan(i) w ogóle zadowolony(a) ze swego życia?

Rok	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1. Całkiem niezadowolony	36,2	31,3	25,7	25,1	22,2	19,5	18,0	12,7
2. Raczej niezadowolony	34,1	34,3	35,2	37,1	34,4	36,9	34,2	31,8
3. Trudno powiedzieć, zadowolony czy nie	6,1	19,0	21,9	20,6	25,8	24,8	24,7	27,2
4. Raczej zadowolony	12,0	13,5	15,7	15,8	15,6	17,3	21,4	25,7

Tabela 5

Proszę zaznaczyć, w której z wymienionych niżej sytuacjach zdarzyło się Panu(i) znaleźć w okresie ostatnich 12 miesięcy?

Rok	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
4 Stracić pracę być przymusowo bezrobotnym	14,4	16,2	16,2	15,0	10,2	13,6	10,6
6 Znaleźć się w bardzo trudnym położeniu materialnym	46,1	51,3	41,4	42,0	33,8	33,9	27,5
7 Odczuwać bezradność w obliczu samowoli władzy	24,1	26,6	23,8	24,6	17,6	18,8	15,1
10 Utracić optymizm społeczny, nadzieję na poprawę sytuacji w kraju	32,2	29,2	28,3	26,6	20,6	21,7	16,4
11 Utracić wiarę w ludzi, stykając się z podłością, zdradą	27,0	31,1	28,5	30,7	17,5	20,2	16,0
12 Utracić wiarę we własne siły do tego stopnia, że nie chciało się nic robić	21,5	19,2	18,8	21,4	12,0	12,2	10,6
13 Poważnie skonfliktować się z otoczeniem	7,6	9,0	9,1	9,4	3,4	4,2	4,1
15 Żadnych trudnych sytuacji nie przeżywał (a)	14,6	18,0	18,0	17,2	28,4	24,7	30,8

Poziom zaufania do instytucji społecznych

Tabela 6. Zaufanie do instytucji państwowych i społecznych

Rok	r. 2004 (luty) i 2005							
	Zdecydowanie nie ufam		Raczej nie ufam		Raczej ufam		W pełni ufam	
W jakim stopniu ufa Pan(i)								
Prezydentowi	30,2	8,3	27,9	11,4	12,6	32,7	2,4	16,5
Radzie Najwyższej	28,9	10,9	34,2	17,8	7,9	24,4	1,2	4,1
Rządowi	25,6	10,1	32,1	15,0	9,6	28,7	1,6	7,9
Prokuraturze	25,4	21,4	26,9	29,6	11,9	11,2	2,8	1,1
Sądom	25,2	21,0	26,3	29,3	12,5	12,6	3,1	1,6
Lokalnym organom władzy	22,0	15,3	28,9	26,2	14,8	17,8	1,8	2,3
Partiom politycznym	28,0	18,3	31,9	28,9	7,6	9,3	0,9	1,1
Związkom zawodowym	20,2	14,3	21,4	22,4	14,3	17,6	2,8	1,8
Środkom masowej informacji	10,5		24,3		37,0		24,4	
Duchowieństwu	10,6		12,5		32,7		28,9	
Armii	10,2		15,9		39,0		27,5	
Kolegom	4,4		11,6		36,3		39,9	
Rodakom	5,1	2,6	12,9	9,5	42,3		32,8	42,3

Tabela 7. Źródła lęku

Jak Pan(i) uważa, czego ludzie boją się dzisiaj najbardziej (nie ograniczając liczby wyborów)?

Rok	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1. Wzrostu przestępczości	66,3	71,0	69,8	61,5	59,9	54,9	46,5
2. Bezrobocia	84,4	86,4	84,9	73,0	75,6	67,9	68,6
3. Napaści zewnętrznego wroga na Ukrainę	20,9	17,9	13,1	16,4	15,7	10,5	8,6
4. Konfliktów narodowościowych	31,7	27,7	23,8	17,9	17,3	12,8	16,7
7. Wstrzymania produkcji (wskutek masowych strajków)	20,1	16,5	14,8	39,1	45,1	35,3	34,7
8. Powrotu «starych porządków» (czasów «zasztoju»)	9,1	11,3	8,9	7,3	7,3	5,2	9,9
9. Głodu	71,3	71,8	64,9	51,2	52,8	45,5	33,8
10. Masowych nieporządków ulicznych	26,9	21,4	22,9	18,6	20,9	16,1	16,2
11. Niewypłaty zarobków i emerytur (rent)	64,6	68,8	56,5	56,2			
12. Wzrostu cen	77,0	77,2	75,0	71,3	75,1	75,2	77,8
13. Ustanowienia dyktatury w kraju	12,8	11,8	12,3	12,0	13,7	10,2	10,7
14. Rozpadu Ukrainy jako państwa	15,5	11,9	11,6	14,7	14,2	10,8	18,9
15. Następstw katastrofy w Czernobylu	43,6	40,3	35,7	30,4	31,9	24,9	21,0
17. Chłodu w mieszkaniu	41,7	45,4	50,0	33,4	40,7	30,7	26,8
19. Niczego się nie boją	0,9	0,8	1,6	5,0	1,9	2,6	3,1

Pytania: 1, d1, d2, d25, d55, c16, c17, c18, c14, c15, c12, c10, c19, c20, c22, c21, c9, d53, d24.

Konkluzja: Syndrom rewolucji (Davies) epoki post-(industrialnej, nowoczesnej, komunistycznej), pozbawiony elementu nienawiści.

2. **Hipoteza walki dwóch obozów politycznych**, sformowanych przez dwa ugrupowania i dwóch liderów politycznych (dwie grupy liderów) będących uczestnikami post-komunistycznego establishmentu (odległą analogią może stanowić wojna pomiędzy J.Wiśniowieckim, «ruskim» magnatem, a B.Chmielnickim, polskim szlachcicem ale i kozackim dowódcą, potem hetmanem). Ta hipoteza częściowo podważa poprzednią, gdyż rewolucje rzadko mają po obu stronach tak politycznie ustrukturalizowane obozy, jak to miało miejsce w Ukrainie.

Pytania: b2, b3, b9, a6, a5, a4, d3.

3. **Hipoteza spotkania, zderzenia, wzajemnej penetracji i współlistnienia różnych cywilizacji**, w rozwiniętej wersji kładąca nacisk na **przesuwanie ich granic** pod wpływem zachodzących procesów społeczno-kulturowych (Robert Conquest, Andrzej Nowak, w nawiązaniu do Samuela Huntingtona, Andrzej Andrusiewicz).

Pytania: b20, b21, b22, b23, d3, h5, h10.

4. **Hipoteza procesu kształtowania się tożsamości ukraińskiej (etnicznego «Ukraińca») i formowania się narodu ukraińskiego**, w konfrontacji z sąsiadami i w warunkach moralnego buntu przeciwko stylowi sprawowania władzy, na różnych szczeblach, przez przedstawicieli ukraińskiego post-komunistycznego establishmentu.

Pytania: d3, pytanie o poziom zaufania rodakom c9, d53

5. **Hipoteza formowania się społeczeństwa obywatelskiego i przyspieszenia procesów uobywatelnienia mieszkańców Ukrainy**, szczególnie Zachodniej i Środkowej, w procesach zbiorowego egzekwowania uczciwych reguł gry politycznej i przestrzegania porządku konstytucyjnego.

Pytania: d55, pytania o poziom zaufania, d53, d24, b2.

6. **Hipoteza restauracji elementów tradycji kulturowej i instytucjonalnej Ukrainy i Kozacczyzny**, czego symbolem może być przywrócenie instytucji demokracji bezpośredniej czyli «Majdanu» (wiecu), charakterystycznej dla średniowiecznej Rusi Kijowskiej i Siczy Zaporoskiej.

Pytania: d3, o poziom zaufania, i pytanie b 21.

7. **Hipoteza anty-liberalnej, populistycznej i lewicowej reakcji** sporej części mieszkańców Ukrainy, wywołanej sposobem i stylem realizacji gospodarki rynkowej i politycznej demokracji przez post-komunistyczny establishment.

Pytania: b2, b3, b9, a6, a5, a4

8. Hipoteza **europejskiej, w tym polskiej, «rekonkwisty»**, wschodnio-europejskiej przestrzeni kulturowo-cywilizacyjnej i polityczno-gospodarczej. Dane dostarczają **informacji o sytuacji (pozycji) wyjściowej**.

Pytania: b20, b21, b22, b23.

Najciekawsze będą, dla mnie osobiście, **efekty interwencji aksjologicznej**, za jaką mogą być uznane wydarzenia z jesieni 2004 roku, dla trendów i tendencji zarysowanych w przedstawionych wyżej tabelach; mogą się one ujawnić już w najbliższym monitoringu, na którego efekty będę czekał z niecierpliwością. Ich siła i charakter będą najlepszym **prognostykiem i wskazówką** zarówno dla władz Ukrainy jak i dla ważnych partnerów tego kraju, jego bliższych i dalszych sąsiadów.

**“ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ
В УКРАЇНІ ПІСЛЯ
“ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ”**

Геннадій Шипунов

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ГІБРИДНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Однією з головних особливостей трансформаційних процесів на пострадянському просторі стало формування та утвердження у значній частині країн цього регіону таких політичних режимів, які, поєднуючи у собі елементи авторитаризму та демократії, утворюють новий, гібридний тип політичних режимів. Необхідність теоретично послідовного та емпірично адекватного дослідження цього феномену вимагає наявності певної теоретико-методологічної бази. З огляду на це, у статті проаналізовано та систематизовано головні підходи щодо концептуалізації гібридних режимів, подано авторське визначення цієї категорії, виділено основні індикатори, які дають змогу ідентифікувати належність певного режиму до розряду гібридних, а також представлено авторську методику підрахунку цих індикаторів. На основі розробленої теоретико-методологічної схеми проведено аналіз особливостей функціонування політичного режиму України періоду президентства Л. Кучми та В. Ющенка.

The formation and establishment of such political regimes which, combining elements of authoritarianism and democracy, create a new hybrid type of political regime, has become one of the main features of transformation processes in the majority of countries within the territory of the former Soviet Union.

The necessity of theoretically consequential and empirically adequate research of this phenomenon requires a certain theoretical and methodological basis. Taking it into consideration, main approaches towards conceptualisation of hybrid regimes have been analysed and systematized, the author's definition of this notion has been provided, the main indicators identifying a certain regime as belonging to the category of hybrid ones have been distinguished, and the author's methods of these indicators calculation have been developed. On the basis of the developed theoretical and methodological pattern the analysis of peculiarities of political regime in Ukraine over the period of L. Kuchma's and V. Yushchenko's presidency has been made.

Суспільно-політичні перетворення, які тривають у країнах Східної Європи та колишнього СРСР протягом останніх майже 20 років, з новою силою поставили перед політичною наукою такі питання: що спричиняє падіння авторитарних режимів, як відбувається цей процес, наскільки тривалим є шлях поставократичних суспільств до демократії та вільного ринку, і чи взагалі коректно говорити про демократичний вектор трансформаційних процесів як про єдино можливий? Іншими словами, динамічні соціально-економічні та політичні зміни, що відбулись у цих країнах протягом зазначеного періоду, надали значну кількість емпіричного матеріалу, яка потребує комплексного теоретичного осмислення, визначення причинно-наслідкових зв'язків між тими чи іншими подіями та їхнього логічного обґрунтування.

Досвід перших років соціально-економічних і політичних перетворень більшості так званих молодих демократій засвідчив якщо не повну відірваність цих країн від ліберально-демократичних стандартів, то принаймні частковість або половинчатість у їхньому впровадженні та дотриманні, що ставить під сумнів можливість лінійного руху від авторитаризму до демократії. Підтверджують цю тезу, зокрема, дані американської організації "Freedom House", згідно з дослідженнями якої станом на 2007 р. серед 15 колишніх республік СРСР 4 країни частково вільні, а 7 – невольні¹.

Саме частковість процесів лібералізації та демократизації старих авторитарних режимів призвела до виникнення специфічної ситуації, за якої новосформовані режими більшості посткомуністичних країн неможливо однозначно класифікувати як демократичні або авторитарні. Зокрема, у 1996 р. американський політолог Л. Даймонд, констатуючи кінець "третьої хвилі" демократизації, наголосив, що головною причиною цього став перехід низки держав не до ліберальної демократії, а до проміжних форм політичних режимів².

Неоднозначність у визначенні цього виду режимів спричинила виникнення концептуальної плутанини, за якої дослідники, аналізуючи ці політичні режими, вдаються до різних означень: "неповна демократія", "керована демократія", "напівдемократія", "напів-авторитарний режим", "змагальний авторитаризм", "новий авторитаризм", режим "керованого плюралізму", режим "домінуючої

¹ Freedom in the world

//<http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=363&year=2007>

² Diamond L. Is the Third Wave Over?//Journal of Democracy. – July 1996. – Vol.7. – №3. – P. 20-37.

влади” тощо. Подібну ситуацію можна пояснити відсутністю єдиного теоретико-методологічного підходу стосовно аналізу гібридних форм політичних режимів. За таких умов виявлення характерних ознак зазначеного типу режимів є усього-на-всього наслідком розв’язання інших дослідницьких завдань, переважно у контексті визначення особливостей перебігу суспільно-політичних процесів кожної конкретної країни.

Усе це зумовлює актуальність дослідження, яка постає у двох аспектах: по-перше, теоретичному, який детермінований необхідністю розробки теоретико-методологічної схеми аналізу гібридних політичних режимів; по-друге, політико-практичному, який полягає у тому, що вироблення чіткої методологічної стратегії дослідження проміжних (тобто таких, що перебувають між демократією та авторитаризмом) форм політичних режимів дасть змогу відповісти на ті питання, які неодмінно виникають у контексті емпіричного аналізу особливостей перехідних процесів у пострадянських країнах, у тому числі і в Україні: на якому етапі проголошеного переходу до демократії вони перебувають (тобто наскільки глибокими та ефективними виявились процеси лібералізації та демократизації у цих державах?), чим є сформовані в цих країнах гібридні форми політичних режимів – нестабільними та недовготривалими ситуаціями, в яких тимчасово “заклинило” перехід від авторитаризму до демократії, чи усе ж таки новим, гібридним типом політичних режимів, який є рівнозначним, в імовірнісному плані, з демократією результатом переходу від авторитаризму?

Теоретико-методологічну основу статті становлять основні положення транзитологічного підходу до аналізу суспільно-політичних трансформацій, сформульовані у працях Д. Растоу³, Ф. Шміттєра, Г. О’Доннелла, Л. Вайтхеда⁴, Т. Карл⁵, А. Пшеворського⁶, В. Гельмана⁷. Звернення до цього підходу дає змогу розглядати

³ Rustow D. Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2, № 3. – P.337 – 363.

⁴ O’Donnell G., Schmitter P.C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.

⁵ Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций//Полис. – 2004. – №4. – С. 7-27.

⁶ Пшеворский А. Демократия и рынок: Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. под ред. В. Бажанова – М.: РОССПЭН, 1999. – 320 с.

⁷ Гельман В. Трансформация в России: политический режим и демократичес-

трансформацію типів політичних режимів як процес, що складається з чітко визначеної кількості етапів, які послідовно змінюють один одного, кожному з яких відповідають ті або інші зміни в структурі політичного режиму.

Одним із перших поняття, “гібридний режим” вжив угорський соціолог Е.Ханкіш для позначення системи, що була сформована в комуністичній Угорщині в період правління Я. Кадара і яка поєднувала часом несумісні інституційні та ідеологічні принципи⁸. Однак найбільшої популярності воно набуло в контексті аналізу посткомуністичних перетворень у країнах Східної Європи та, особливо, колишнього СРСР, яке здійснювались у рамках транзитологічного підходу. І тут передусім слід загадати таких дослідників, як Г.О’Доннелл⁹, Ф.Шміттер¹⁰, Л. Даймонд¹¹, з іменами яких пов’язані перші спроби осмислення феномену гібридних режимів, а також утвердження цього поняття у науковому обігу політичної науки.

На сьогодні усі підходи до концептуалізації гібридних режимів, на нашу думку, можна умовно поділити на три основні групи. Вчені, які представляють першу групу, вважають, що ті політичні режими, які, з одного боку, відповідають процедурному мінімуму демократії (тобто регулярно проводяться відносно чесні та конкурентні вибори), а з іншого – в рамках яких відбуваються регулярні порушення (тією чи іншою мірою) прав та свобод людини та нехтується конституційними обмеженнями влади (як за авторитарного режиму), слід вважати “неповними” або “обмеженими” демократіями (наприклад, Г. О’Доннелл¹², Ф. Закарія¹³, В. Мер-

кая оппозиция. – М.: МОНФ, 1999. – 241 с.

⁸ Россия: десять вопросов о самом важном // Под общ. ред. Л. Шевцовой. – М.: Моск. Центр Карнеги, 1997. – С.21.

⁹ O’Donnell G. Delegative Democracy // The Global Resurgence of Democracy. – Second Edition / Edited by L. Diamond and M.F. Plattner. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 94-108.

¹⁰ Schmitter P.C. Dangers and Dilemmas of Democracy // The Global Resurgence of Democracy. – Second Edition // Edited by L. Diamond and M.F. Plattner. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 76-93.

¹¹ Diamond L. Thinking About Hybrid Regimes // Journal of Democracy. – April 2002. – Vol. 13. – №2. – P. 21 – 35.

¹² O’Donnell G. Delegative Democracy // The Global Resurgence of Democracy. – Second Edition / Edited by L. Diamond and M.F. Plattner. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 94-108.

¹³ Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy // Foreign Affairs. – Nov./Dec.1997. – Vol. 76. – №6. – P. 22-43.

кель¹⁴, Р. Саква¹⁵, Г. Гілл¹⁶). Ґрунтовний аналіз тлумачення гібридних режимів як “демократій з прикметниками” здійснено в статті Д. Колліера та С. Левіцкі “Демократія з прикметниками: концептуальне нововведення в порівняльному дослідженні”¹⁷.

Окреслення гібридних режимів у стилі “демократії з прикметниками” відкидають представники другої групи підходів до осмислення цього феномену, які вважають, що називати політичні режими-гібриди демократіями, хоч і з додаванням таких прикметників, як “дефектна”, “неліберальна” тощо, є концептуальною помилкою. Замість цього було запропоновано розглядати ці режими як новий, лібералізований або демократизований авторитаризм (наприклад, М. Оттауей¹⁸, Ф. Роедер¹⁹, Л. Вей²⁰).

Низка дослідників, яких можна віднести до третьої групи підходів, дотримуються думки, що ці, окреслені у різний спосіб варіанти демократії та авторитаризму, є телеологічними, тобто передбачають, що подібні суспільно-політичні системи розвиваються, відповідно, у напрямі демократії або авторитаризму, тоді як становище між повноцінною демократією та відвертою диктатурою є найбільш типовим станом для цих систем. Виходячи з зазначених позицій, представники цього підходу (Х. Балзер²¹, Т. Карозерс²²) взагалі відмовляються від використання категорій “авторитаризм” або “демократія” в контексті дослідження гібридних форм політичних режимів, застосовуючи у своїй класифікації найбільш ха-

¹⁴ Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) // Полис. – 2002. – №1. – С. 6-15.

¹⁵ Саква Р. Режимная система и гражданское общество // Полис. – 1997. – № 3. – С. 61-83.

¹⁶ Gill G. Democracy and Post-Communism. Political change in the post-communist world. – London and New York: Routledge, 2002. – 272 p.

¹⁷ Collier D., Levitsky S. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research // World Politics. – 1997. – Vol. 49. – № 3. – P. 430-451.

¹⁸ Оттауей М. Демократия: только наполовину // Трудности перехода: демократия в России. – М.: Центр Карнеги, 2004. – С. 14-16.

¹⁹ Roeder Ph. G. Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes // Post-Soviet Affairs. – 1994. – Vol. 10. – № 1. – P. 61-101.

²⁰ Way L.A. The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – March 2004. – Vol. 20. – № 1. – P. 143-161.

²¹ Балзер Х. Управляемый плюрализм: формирующийся режим В. Путина // Общественные Науки и Современность. – 2004. – №2. – С. 46-59.

²² Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // Политическая наука. – 2003. – №2. – С. 42-65.

рактерні ознаки цих режимів, які відрізняють їх як від авторитаризму, так і від демократії, що зумовило появу таких визначень, як режим “керованого плюралізму”, режим “безплідного плюралізму”, режим “домінуючої влади”.

Аналіз зазначених підходів дає нам підстави констатувати, що з точки зору виокремлення істотних характеристик проміжних (тобто таких, що перебувають між авторитаризмом та демократією) форм політичних режимів ці концепції практично не відрізняються між собою. Наприклад, достатньо складно встановити, чим відрізняється “неліберальна демократія” від “електорального авторитаризму”. Єдина істотна відмінність між ними, на наш погляд, полягає лише у суб’єктивному підході дослідника до оцінок перспектив та попередніх результатів перехідного процесу. Це означає, що той самий політичний режим один дослідник може окреслити як “електоральний авторитаризм”, підкреслюючи тим самим, що попри певні реформи та зміни він усе ж таки лишається авторитарним (чи регресує в бік авторитаризму), а інший – як “неліберальну демократію”, фіксуючи тим самим, що попри певні недоліки, порушення прав та обмеження свобод громадян, сам факт проведення регулярних виборів дозволяє назвати цей режим, хоч і “неліберальною”, “дефектною”, але демократією.

З нашої точки зору, в кожному з описаних вище підходів йдеться, по суті, про один і той самий феномен, а саме – про гібридний політичний режим. У цьому контексті необхідно зазначити, що гібридні режими можуть достатньо істотно відрізнятися між собою залежно від того, в якому пропорційному співвідношенні перебувають між собою елементи так званих “чистих” типів. Тобто, якщо у тому чи іншому гібридному режимі авторитарний елемент превалює над демократичним, то на умовному континуумі “авторитаризм-демократія” цей режим буде розташований ближче до авторитаризму, і, відповідно, навпаки. Саме у цьому випадку, тобто для уточнення того, з яким саме гібридним режимом ми маємо справу, теоретично виправданим, на нашу думку, є застосування таких означень, як “змагальний авторитаризм”, “неліберальна демократія” чи “безплідний плюралізм”. Однак використання кожного з цих понять для позначення всього масиву гібридних режимів, розташованих на відрізьку “авторитаризм-демократія”, на наш погляд, є некоректним.

Виходячи з цих позицій, ми маємо констатувати, що розглянуті нами підходи не тільки не є такими, що повністю заперечують один одного, а, навпаки, в значному ступені є комплементарними,

оскільки в комплексі дають можливість адекватно та різнобічно осмислити суть гібридних режимів та скласти більш повний каталог індикаторів, які сигналізуватимуть нам про те, що той чи інший політичний режим перебуває в одній із точок між авторитаризмом та демократією.

Отже, з нашої точки зору, гібридний політичний режим – це такий спосіб функціонування політичної системи, який поєднує у собі певний набір демократичних процедур та інститутів з авторитарним стилем організації та функціонування цих інститутів, а також взаємодії між владою та громадянським суспільством.

Головна особливість цього типу режимів, яка і відображає його суть, на наш погляд, полягає у тому, що демократичний процес перебуває тут під контролем правлячої еліти, і якщо їй дуже складно, або вона взагалі не в змозі змінити результати цього процесу *post factum* (як це відбувається в умовах авторитарного режиму), то вона має усі можливості для впливу на його перебіг з метою запобігання негативним для себе результатам. Демократичні процедури та інститути перетворюються в такий спосіб на інструменти, які правляча еліта утилітарно використовує для утримання влади та реалізації своїх інтересів. Це означає, що ці інститути та процедури або не діють, становлячи лише фасад, який еліта використовує для своєї легітимації як в середині країни, так і поза її межами, або функціонують у повну силу, якщо це сприяє досягненню певних цілей правлячої групи.

З метою конкретизації цього визначення ми виділили 10 індикаторів, які дають змогу віднести той чи інший політичний режим до розряду гібридних: 1) проведення регулярних виборів, чесність та справедливість яких викликає певні сумніви з огляду на: а) позбавлення частини суспільства права участі в них, наприклад, на підставі етнічного походження; б) позбавлення або обмеження права участі у виборах (на різних формальних підставах) тих опозиційних партій і/або кандидатів, які можуть скласти реальну конкуренцію партії і/або кандидату від влади; в) нерівності умов проведення передвиборчої кампанії (зокрема, це виявляється у намаганні максимально обмежити доступ опозиційних кандидатів до основних ЗМІ, які представляють останніх лише в негативному світлі); г) використання адміністративного ресурсу та фальсифікації результатів виборів для забезпечення перемоги провладної партії або кандидата (аббревіатура цього індикатора – **ВП** – Виборчі Порушення);

2) у системі державної влади домінуючу позицію посідає виконавча влада, персоніфікована переважно в особі президента кра-

їни, який намагається підпорядкувати собі законодавчу та судову гілку влади і/або діяти в обхід них, паралельно послаблюючи їх розвиток. Однак, на відміну від авторитарних режимів, в яких ці дві останні повністю підпорядковані виконавчій владі, парламент становить важливий центр опозиції режиму, а суди можуть виносити вердикти, які обмежують неконституційні дії представників виконавчої влади всіх рівнів (**ДВВ** – домінація виконавчої влади);

3) слабкість формальних демократичних інститутів, місце яких займають нелегітимні неформальні правила та зразки поведінки (клановість, корупція, “телефонне право” тощо), які підпорядковують перші своїй функціональній логіці (**НІ** – неформальні інститути);

4) армія, правоохоронні та судові органи формально перебувають під громадським контролем, однак правляча еліта має можливості для їх використання (хоч і не такого явного, як в умовах авторитарного режиму) як інструменти для боротьби зі своїми опонентами (**СС** – силові структури);

5) партійна система є формально багатопартійною: партії є активними, беруть участь у виборчому процесі на регіональному та загальнодержавному рівні, однак держава обмежує діяльність тих партій, які здатні ефективно протистояти керівництву країни. Окрім цього, партії не мають ефективного впливу на формування та діяльність уряду, який є псевдопартійним та псевдокоаліційним. Потрапити до нього мають можливість лише представники так званої “партії влади” (**ПС** – партійна система);

6) існування громадських організацій при паралельному прагненні держави встановити контроль над їх утворенням та діяльністю з метою нейтралізації тих з них, діяльність яких може становити реальну загрозу збереженню владних позицій правлячої еліти (**ГО** – громадські організації);

7) діяльність опозиційних партій та груп не переслідується, але їхні можливості для здобуття влади є значно обмеженими (**ОДО** – обмеження діяльності опозиції);

8) держава формально гарантує право громадян на отримання альтернативної інформації, в ЗМІ відсутня пряма цензура і вони можуть критикувати владу, однак насправді центральні засоби масової інформації перебувають в прямій чи опосередкованій залежності від виконавчої влади, яка сама визначає ступінь та напрямок критики на свою адресу, а також врегульовує можливість доступу до ЗМІ опозиції. Окрім того, існує низка механізмів (економічного, юридичного, фізичного характеру) для тиску на незалежні ЗМІ (**ТЗМІ** – тиск на ЗМІ);

9) відсутність загальнообов’язкової ідеології, однак в тих режимах цього типу, де превалює авторитарний елемент, може культивуватись, так само як і в авторитарних режимах, певний тип ментальності, свого роду “спільний інтерес” нації та держави, навколо якого мають об’єднатись всі політичні сили та суспільство загалом. Виразником цього інтересу та гарантом його реалізації проголошується президент – “батько нації” та політична сила, яку він очолює (ІТМ – ідеологія та ментальність);

10) політичну культуру, яка існує в межах даного типу режимів, слід окреслити як змішану, оскільки вона поєднує у собі елементи авторитарної та демократичної політичної культури. Авторитарні елементи залишаються тут, з одного боку, за інерцією, оскільки процес відходу від авторитаризму та впровадження демократичних інститутів і процедур протікає значно швидше, ніж відбуваються зміни на рівні політичної свідомості громадян. З іншого боку, правляча еліта і надалі максимально сприяє політичній пасивності суспільства, оскільки зацікавлена в аполітичності громадян, безконтрольна політична активність яких може становити загрозу її владним позиціям. Звідси – серед значної частини суспільства панує політична апатія, пов’язана з недовірою до держави, усвідомленням беззмістовності своєї участі у політичному житті (“все одно буде так, як вирішать “згори”), зокрема через демократичні інститути та за допомогою демократичних процедур. Водночас наявність останніх дає можливість громадянам виявляти свою політичну активність, зокрема через участь у виборах, членство в політичних партіях та громадських організаціях. Вони також можуть виявляти свою незгоду з офіційним курсом влади в цілому, або в окремих питань у тому числі шляхом організації масових акцій (маніфестацій, пікетів тощо) (ЗПК – змішана політична культура).

Аналізуючи гібридні політичні режими у рамках транзитологічного підходу, необхідно чітко усвідомлювати, що у більшості випадків під “транзитом” розуміють перехід від авторитаризму до демократії (так звана класична модель переходу), тоді як усі інші різновиди політичних режимів, що виникають у процесі розпаду старого, авторитарного режиму, розглядаються не як самодостатні результати переходу як такого, а як своєрідні критичні точки, в яких “заклинило” перехід до демократії.

Натомість ми виходимо у розумінні феномену проміжних політичних режимів з позицій моделі переходу з відкритим фіналом²³,

²³ Россия регионов: трансформация политических режимов / Под общей ред. В. Гельмана, С. Рыженкова, М.Бри. – М.: Весь Мир, 2000. – С. 34 – 36.

яка дає нам змогу аналізувати зазначені варіанти транзиту не як тимчасові ситуації на шляху до демократії, а як повноцінні політичні режими-гібриди, які є рівнозначними, в імовірнісному плані, з демократією результатами переходу від авторитарного режиму. Виходячи з цього, ми трактуємо перехід (транзит) не як обов'язкову демократичну трансформацію, а як полірезультативний процес, де кожен новоутворений консолідований режим є самодостатнім результатом переходу.

Таким чином, результати трансформації авторитарних режимів, на наш погляд, можна розмістити на умовному континуумі “авторитаризм-демократія”, де авторитаризм означає регрес до старого режиму або встановлення нової форми диктатури, а “демократія” – найбільш оптимальну, але не задану (тобто не безальтернативну) кінцеву точку переходу. Між зазначеними протилежностями розташовуються різноманітні форми гібридних політичних режимів, які, як вже було зазначено, слід розглядати як самодостатній результат переходу та тип політичного режиму, а не як тимчасове утворення в ході тривалого демократичного транзиту.

Для того, аби визначити, чи належить політичний режим тієї чи іншої держави до категорії гібридних, а також для з'ясування того, про який саме тип гібридного режиму йдеться у кожному аналізованому випадку, ми пропонуємо використовувати розроблену нами методику підрахунку індикаторів гібридного режиму. Її суть полягає у такому: якщо той чи інший індикатор “спрацьовує” в умовах аналізованої нами держави, то виставляємо “1”, якщо ні – “0”. Отже, максимальна кількість балів, яку може отримати країна за результатами цього обчислення, становить “10”, що відповідатиме наявності умовно “чистого” гібридного режиму з приблизно рівним пропорційним співвідношенням у ньому авторитарних і демократичних елементів. Відповідно, показник “0” свідчатиме про відсутність у даній країні гібридного режиму та наявність іншого типу режиму – авторитарного чи демократичного.

Очевидно, що там, де не “спрацьовує” той чи інший індикатор гібридного режиму, ми можемо говорити про наявність у “чистому” вигляді елементів демократичного чи авторитарного режиму. Тому для відображення цієї особливості біля кожного “0” в дужках ми виставлятимемо “+” або “-”, що, відповідно, означає, що тут індикатор гібридного режиму не “працює”, оскільки у цьому випадку присутній “чистий” елемент демократичного або авторитарного режиму. Наприклад, якщо не “спрацьовує” індикатор № 7, оскільки в даній країні діяльність опозицій не тільки жодною мірою не об-

межена, але вона до того ж має усі фактичні легальні можливості для здобуття влади, то ми виставляємо "0 (+)", якщо ж опозиція не тільки не має жодних можливостей для здобуття влади, але і усіяло переслідується правлячою групою, то виставляємо "0 (-)".

Результати цих обчислень ми можемо представити у вигляді двох шкал. Перша шкала (шкала гібридних режимів) має такий вигляд: "негібридний-гібридний режим", де негібридний режим=0, а гібридний=10. Цю шкалу використовуємо для того, аби визначити, чи можна віднести кожен конкретний політичний режим до розряду гібридних (у широкому значенні), тобто, чи йдеться взагалі у цьому випадку про поєднання авторитарних і демократичних елементів.

Як ми вже зауважували, гібридні політичні режими можуть значно відрізнятись між собою залежно від превалювання в їхніх межах авторитарних чи демократичних елементів (різноманітність гібридних режимів вкладається у проміжок між "0" та "10" першої шкали). Тому для того, аби визначити, про який саме різновид гібридного режиму йдеться, ми звернемося до другої шкали – "демократія-авторитаризм", яка формується за результатами підрахунку плюсів ("+") та мінусів ("-"), виставлених даній країні в контексті визначення належності її політичного режиму до розряду гібридних. Відповідно, демократія=10(+), а авторитаризм=10(-). Решта результатів вкладається у такі інтервали значень: від 9(+) до 5(+) – гібридний політичний режим, який ми визначаємо як режим демократичної ситуації (превалюють демократичні елементи); від 5(-) до 9(-) – режим авторитарної ситуації (превалюють авторитарні елементи); в проміжку між 4(+) та 4(-) перебувають режими, які ми визначаємо як гібридні (у вузькому значенні), тобто наближені до умовно "чистого" типу гібридного режиму. Останній вид, своєю чергою, можна диференціювати на два підвиди: перший, що перебуває в інтервалі значень між 4(+) та 0, окреслимо як гібридний режим (у вузькому значенні) з тенденцією розвитку у бік демократії (або напівдемократичний режим); другий, в інтервалі між 0 та 4(-), як гібридний режим (у вузькому значенні) з тенденцією розвитку у бік авторитаризму (або напівавторитарний режим). Якщо країна одночасно набирає, наприклад, 5(+) та 3(-), то її кінцевий результат становить 2(+), і навпаки – якщо 5(-) та 3(+), то – 2(-).

Застосування відповідного теоретико-методологічного інструментарію в контексті дослідження суспільно-політичних процесів в Україні та визначення типу її політичного режиму періоду президентства Л. Кучми та правління В.Ющенка дає нам змогу отримати такі результати:

Таблиця № 1

Порівняльний аналіз політичних режимів Л.Кучми та В. Ющенка

Політичний режим	ВП	ДВВ	НІ	СС	ПС	ГО	ОДО	ТЗМІ	ІТМ	ЗПК	Разом
Л. Кучми (1994-2004)	1	1	1	1	1	0(+)	1	1	0(+)	1	8 та 2(+)
В. Ющенко (2004-2008)	0(+)	0(+)	1	1	0(+)	0(+)	0(+)	0(+)	0(+)	0(+)	2 та 8(+)

Отже, на основі отриманих результатів ми можемо констатувати, що: по-перше, протягом 1994-2004 рр. в Україні був сформований та консолідувався гібридний режим, який ідентифікуємо як напівдемократичний; по-друге, після 2004 р. в Україні відбувається перехід до гібридного режиму, який визначаємо як режим демократичної ситуації; по-третє, події, що супроводжували президентські вибори 2004 р. та отримали назву “Помаранчева революція”, ознаменували собою початок зазначеного переходу; по-третє, на сьогодні сформований в Україні режим демократичної ситуації є неконсолідованим, а це означає незавершеність останнього етапу переходу від одного типу політичного режиму до іншого. Підтвердженням цього (того, що політичний режим перебуває в перехідному стані) є те, що політичний процес сучасної України відповідає одному з основних критеріїв перехідного стану – так званій подвійній невизначеності – правил та процедур політичної гри, а також її результатів; по-четверте, незавершеність так званого постпомаранчевого переходу з характерною для цього невизначеністю результатів політичної гри залишає відкритим питання про подальші політичні перспективи України, які задаються щонайменше двома потенційними векторами: або зумовлена постійними політичними кризами стагнація ліберально-демократичних перетворень, що несе у собі загрозу повернення до попереднього типу режиму, або ж створення такої інституційної структури, яка

б сприяла консолідації режиму демократичної ситуації та заклала основи для подальшого переходу до консолідованої демократії.

Література:

1. Гельман В. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция. – М.: МОНФ, 1999. – 241 с.
2. Пшеворский А. Демократия и рынок: Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. под ред. В.Бажанова – М.: РОССПЭН, 1999. – 320 с.
3. Россия: десять вопросов о самом важном // Под общ. ред. Л. Шевцовой. – М.: Моск. Центр Карнеги, 1997. – 79 с.
4. Россия регионов: трансформация политических режимов / Под общей ред. В.Гельмана, С. Рыженкова, М.Бри. – М.: Весь Мир, 2000. – 376 с.
5. Балзер Х. Управляемый плюрализм: формирующийся режим В. Путина // Общественные Науки и Современность. – 2004. – №2. – С. 46-59.
6. Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций // Полис. – 2004. – №4. – С. 7 – 27.
7. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // Политическая наука. – 2003. – №2. – С. 42-65.
8. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) // Полис. – 2002. – №1. – С. 6-15.
9. Отгауей М. Демократия: только наполовину // Трудности перехода: демократия в России. – М.: Центр Карнеги, 2004. – С. 14-16.
10. Саква Р. Режимная система и гражданское общество // Полис. – 1997. – № 3. – С. 61-83.
11. Gill G. Democracy and Post-Communism. Political change in the post-communist world. – London and New York: Routledge, 2002. – 272 p.
12. O'Donnell G., Schmitter P.C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
13. O'Donnell G. Delegative Democracy // The Global Resurgence of Democracy. – Second Edition / Edited by L. Diamond and M.F. Plattner. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 94-108.
14. Schmitter P.C. Dangers and Dilemmas of Democracy // The Global Resurgence of Democracy. – Second Edition // Edited by L. Diamond and M.F. Plattner. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 76-93.

15. Collier D., Levitsky S. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research // *World Politics*. – 1997. – Vol. 49. – № 3. – P. 430-451.
16. Diamond L. Is the Third Wave Over? // *Journal of Democracy*. – July 1996. – Vol. 7. – №3. – P. 20-37.
17. Diamond L. Thinking About Hybrid Regimes // *Journal of Democracy*. – April 2002. – Vol. 13. – №2. – P. 21 – 35.
18. Roeder Ph. G. Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes // *Post-Soviet Affairs*. – 1994. – Vol. 10. – № 1. – P. 61-101.
19. Rustow D. Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model // *Comparative Politics*. – 1970. – Vol. 2. – №3. – P.337 – 363.
20. Way L.A. The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – March 2004. – Vol. 20. – № 1. – P. 143-161.
21. Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy // *Foreign Affairs*. – Nov./Dec. 1997. – Vol. 76. – №6. – P. 22-43.
22. Freedom in the world. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=363&year=2007>.

Геннадій Коржов

ОЛІГАРХІЧНА ПРИРОДА СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовані сутність, основні особливості та механізми виникнення олігархічного політичного режиму, який сформувався та зміцнився в Україні за роки незалежності. Олігархат став результатом складного поєднання чинників радянського минулого та специфічної моделі трансформації, впровадженої в постсоціалістичну епоху. Соціокультурні норми, інститути та структурні особливості минулого були розвинуті та доповнені раціональними, прагматичними інтересами правлячих еліт, реалізованими в межах про-олігархічної політики. Олігархія не є виключно політичною характеристикою, яка належить до правлячого режиму. Це модель всієї суспільної організації, яка пронизує всі сфери суспільного життя, знаходячи відповідні їй структури в кожному інституціоналізованому середовищі та на рівні масової свідомості.

The essence, peculiarities, and mechanisms of the formation of the oligarchic political regime that emerged and was reinforced in independent Ukraine have been discussed in the article. The regime appeared as the result of combination of Soviet heritage and a particular model of post-socialist transformation. Socio-cultural norms, institutions and structural configurations of the past were developed and appended by rational, pragmatic interests of ruling elites realized within the framework of pro-oligarchic policy. Oligarchy is not purely characteristic for political regime. It is a model of social organization finding its expression in all institutionalized milieus and on the level of mass consciousness.

Однією із найбільш актуальних і важливих з точки зору перспектив подальшого розвитку проблем пострадянської трансформації є питання про сутність або природу суспільно-політичної системи, яка формується в Україні. На тлі дискусій про зміну політичних інститутів і перехід до парламентсько-президентської форми правління, які активно нав'язуються політикумом суспільству, на задній план відступило питання про глибинну, автентичну природу олігархічного політичного режиму. Чи забезпечує він в

своєму нинішньому вигляді передумови, необхідні для поступового, сталого та збалансованого розвитку нашого суспільства? Чи враховує він інтереси різних груп і прошарків населення як з високим, так і з низьким статусом? Чи сприяє він подоланню кричущих несправедливостей та нерівностей, які панують протягом останніх років? Ці проблеми є частиною дослідницької програми з більш широким аналітичним горизонтом. Йдеться передусім про боротьбу дискурсів патерналізму і громадянськості, які є визначальними для сучасної політичної ситуації в Україні 2004–2008 років.

Відповісти на ці питання неможливо без глибокого та незаангажованого аналізу олігархічного політичного режиму, який, попри суттєві зміни, що відбулися протягом останніх років, є викликом для сучасної європейської представницької демократії.

Сутність олігархічного режиму

Зазвичай, під олігархією розуміють контроль чи урядування вузької групи людей. Таке розуміння феномену походить від класичних праць античних мислителів, зокрема Платона. В модерному науковому дискурсі його почали використовувати для позначення моделі керування в рамках певних інститутів масової демократії, таких як політичні партії, профспілки, групи інтересів та лобі. В цьому сенсі популярності набув “залізний закон олігархії”, сформульований відомим німецьким соціологом Робертом Міхельсом в роботі “Політичні партії” (1911). На початку 90-х років минулого сторіччя поняття набуло нового звучання та почало використовуватись в більш широкому соціальному контексті щодо не стільки до моделі управління окремими організаціями, скільки до специфічної форми урядування, яка склалася в державі загалом.

Протягом останнього десятиліття в Україні сформувався саме такий, особливий політико-економічний режим, що ґрунтується на симбіозі політики та економіки, влади та власності, на зрощуванні політичної та економічної еліт. Економічна міць олігархів базується на їх політичних зв'язках, наближеності до правлячих кіл, можливості забезпечувати собі на рівні прийняття державних рішень особливо сприятливі умови для ведення бізнесу. Вони можуть конвертувати свій фінансово-економічний капітал в політичний, а останній в свою чергу – ще в більші матеріальні ресурси.

Проблема дослідження олігархічної політичної моделі вже достатньо тривалий час є у фокусі дослідження європейських і американських науковців. Йдеться про концептуальні і змістовні дослідження Р. Патнема, Р. Граціано, Д. Норта, Р. Кауфмана. Співвідношення дискурсів патерналізму і громадянськості вдало дос-

ліджено у розвідках Дж. Стігліца, С. Густерена, Р. Дарендорфа, Р. Скідельські. Корупційні виміри олігархічної моделі піддають аналізу М. Бруно, В. Істерлі, В. Танці, С. Коткін, А. Шайо. Зіткнення вимірів олігархії та громадянського суспільства досліджують Е. Гелнер, Д. Гамбета, Дж. Джекобс, К. Рід.

Олігархія з’явилась у винятковий історичний період, коли перед країнами пострадянського простору повстали три виклики небувалої ваги – створення власних держав, перетворення адміністративно-командної системи економіки на ринкову та впровадження демократичних інститутів і практик у суспільне життя. Олігархія стала своєрідною відповіддю цих незрілих, недорозвинутих і недо модернізованих суспільств на ці виклики історії.

Усталення олігархії суперечить очікуванням і прогнозам багатьох колишніх советологів і нинішніх фахівців, які сповідують парадигму транзиту, тобто реформування радянської системи за задалегідь прийнятим зразком. Цей зразок передбачає виконання певної програми, яка, за думкою її розробників, має забезпечити поступовий прогрес суспільств шляхом переходу від авторитаризму до демократії, від централізованої, одержавленої економіки до ринкової. Реальність виявилась значно складнішою та непередбачуванішою, а модель транзиту – абсолютно неадекватною для розуміння процесів, що відбуваються. Переважно, в рамках західних підходів негативні процеси постсоціалістичної трансформації пояснюються через призму так званої “моделі краху або провалу” (model of failure), під якою розуміється нездатність країн, що трансформуються, досягти цілей, визначених західними радниками (критика такого підходу в його макроекономічній частині міститься, зокрема, в працях видатного економіста сучасності Джозефа Стігліца¹). Водночас недостатня увага приділяється фундаментальному в цьому контексті питанню – чи ціль, яку ставлять перед собою правлячі еліти, збігається з тою, яку мають на увазі західні аналітики, чи вона радикально різниться. Окрім того, аналіз олігархії як певної аберації, тимчасового відхилення від стратегічної мети – демократії та ринку – звужує можливості для глибокого та адекватного аналізу цього феномену.

В даній роботі, по-перше, ставиться під сумнів адекватність теоретичної моделі транзиту взагалі та її придатності для пояснення олігархії зокрема, а по-друге, робиться спроба розгляду цього феномену як якісно специфічної моделі соціальної організації, здат-

¹ Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар: Пер. з англ. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2003.

ної до самовідтворення та еволюції, а також суттєво відмінної від проміжної стадії на шляху від соціалізму до капіталізму. Ця модель набуває форм контрольованої або незавершеної модернізації, що відбувається в історично залежних, незрілих суспільствах із слабо вираженою громадянською ідентичністю.

Цей різновид модернізації здійснюється таким чином, що інтереси правлячого класу забезпечуються в першу чергу і за рахунок експлуатації всього населення. Тобто ця модернізація ініціюється та направляється саме тими соціальними акторами, які водночас є її головними, а часто-густо і єдиними переможцями та користувачами її плодів. Починаючи реформи, ці соціальні агенти, з одного боку, не доводять їх до логічного завершення, а з іншого, не намагаються їх повністю загальмувати, чи звести нанівець. Вони скоріше направляють їх в таке русло, яке повністю забезпечує їм можливість повного контролю над ситуацією та отримання ренти від свого пануючого становища. Як правило, ці реформи носять половинчастий та обмежений характер, створюючи широкі можливості для зловживань та використання спеціально створених переваг, які базуються на ринкових диспропорціях і системних недоліках. Ті соціальні сили, які в короткостроковій перспективі є переможцями трансформації і які, на перший погляд, мали б підтримувати поступ реформ, виявляються їх завзятими противниками. Ці переможці намагаються законсервувати ситуацію власного панування, створити, за висловом Дж. Хелмана, так звану рівновагу часткового реформування (*partial reform equilibrium*)². Це той проміжний еквілібріум, коли пануючі прошарки мають можливість отримувати максимальні прибутки з започаткованих реформ, перекладаючи максимальний соціальний тягар на всю решту суспільства. Такий непропорційний та несправедливий розподіл благ і втрат стає можливим завдяки слабкості громадянського суспільства, відстороненню громадян від контролю над політичними елітами та від участі в прийнятті рішень в сфері державного управління. Невипадковим є те, що найбільший опір послідовному та повномасштабному втіленню ринкових і демократичних реформ чинять не ті, хто найбільше постраждав від їх започаткування, – пенсіонери, робітники, безробітні чи працівники бюджетної сфери. Це роблять ті, хто, здавалося б, мав виступати в ролі їх апологетів, ті, хто опинилися в найкращому становищі від початкової лібералізації, – менеджери підприємств, банкіри, чиновники, мафіозі. Ось чому лібералізація

² Hellman, J. 1998. *Winners Take All: The Politics of Partial Reforms in Postcommunist Transitions*. *World Politics*. – Vol.50. – No.2. – Pp.203-234.

в таких умовах призводила до приватизації без створення ефективних ринкових інститутів і механізмів регулювання. Аналогічним чином, демократизація носила декоративно-декларативний, суттєво обмежений, контрольований зверху характер, не призводячи до справжніх змін у системі державного управління, взаємовідносин між владою і народом, державою і суспільством, і не змінюючи природи соціальних відносин. Більше того, демократичні інструменти були поставлені на службу домінуючому класу.

Пояснення феномену олігархії та чинників, що її породили, ґрунтується на двох теоретичних підходах, які в комплексі можуть бути успішно застосовані для глибшого розуміння та адекватного пояснення тих процесів, які відбувались протягом постсоціалістичної трансформації та призвели до утвердження олігархічної моделі суспільного ладу. Першим концептуальним підходом виступає теорія залежності від траєкторії розвитку або від пройденого шляху. В рамках цієї теорії відкидаються спрощені пояснення, які пропонувались представниками неолібералізму та, почасти, теорії модернізації, в рамках яких зміни після розпаду соціалізму розглядались крізь призму концепції транзиту як процесу соціальної імітації. Теорія залежності від траєкторії розвитку твердить, що минуле не справляє безпосереднього впливу на майбутнє, а отже, саме майбутнє відкрите. Водночас інституційна структура, яка сформувалась протягом тривалого історичного періоду, з одного боку, надає акторам в сучасних умовах певні ресурси, а з іншого, накладає на їх дії певні обмеження. Отже, минуле надає певний вектор розвитку, але не в сенсі жорсткого детермінізму, а встановлюючи достатньо широкі можливості для маневру. А тому сучасні та майбутні параметри розвитку можуть суттєво відрізнитись навіть в країнах зі схожим історичним досвідом. Головним елементом теорії є питання про створення нового інституційного ладу, про суперечності між старими та новими інститутами та появу гібридних інститутів. Отже, дана теорія бачить головний зміст трансформації в інституційних змінах. Однак на тому інституційному порядку, що виникає протягом трансформації, незгладимий відбиток залишає епоха соціалізму. Саме тому на зміну тотально державленій формі власності приходить не приватна, а змішана, комбінована, з нечітко визначеними правовідносинами.

Історична спадщина, яка справляє вплив на сучасний шлях, має як довготерміновий вимір, так і короткотермінову перспективу, пов'язану з радянським минулим. Остання є найбільш впливовим компонентом, оскільки є не стільки історією, скільки частиною

буття багатьох громадян вже в нових історичних умовах. Слід, однак, мати на увазі, що історичний шлях розвитку не детермінує в формі “залізного закону історії” те, куди і як ми будемо рухатись далі. Він скоріше створює певні обмеження та вказує на найбільш вірогідні дороги подальшого руху, не відкидаючи при цьому існування альтернативних напрямків розвитку. Як справедливо вказує Д. Норт, “залежність від траєкторії попереднього розвитку концептуально звужує набір альтернатив й обумовлює зв’язок між рішеннями, що приймаються в різний час. Але мова зовсім не йде про те, що минуле невідворотно та безальтернативно визначає майбутнє”³. Отже, існує певна залежність від траєкторії попереднього розвитку, і це “означає, що історія має значення. Не можна зрозуміти альтернативи, з якими ми стикаємось сьогодні ..., не прослідкувавши шлях інкрементного розвитку інститутів”⁴.

У процесі перебудови інституційної матриці важлива роль належить неформальним інститутам, які складаються із соціальних норм, звичаїв, моральних цінностей і когнітивних структур. Вони накладають обмеження на діяльність індивідуумів і організацій, націлену на досягнення певних цілей. Ці неформальні інститути ефективні, оскільки внутрішньо інтерналізовані. Вони стають частиною повсякденної рутини, визначаючи соціально прийнятні, зрозумілі та очікувані моделі світосприйняття та поведінки. Змінити їх шляхом впровадження нових формальних правил гри, – так, як це розуміють в рамках економоцентричного підходу, – вкрай складно, оскільки вони глибоко вбудовані в саму тканину організаційної взаємодії та інституційну структуру. Навіть зміна поколінь без відповідної глибокої трансформації інститутів не може якісно переформатувати соціальний простір. В той же час інституційні практики, вкорінені в минулому, не слід розглядати просто як перепону на шляху до кращого майбутнього (саме в такому ключі Пьотр Штомпка аналізує “цивілізаційну некомпетентність” як бар’єр до розвинутої демократії та ринкової економіки). Старк і Брюшт бачать залежно від траєкторії розвитку потенціал для соціальних інновацій і винаходження нових форм організації суспільного життя⁵.

³ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Начала, 1997. – С.127.

⁴ Там само. – С.130.

⁵ Аналітичні можливості саме такого підходу при вивченні проблеми ефективності сучасних інститутів демократії в залежності від попереднього довготривалого історичного досвіду, зокрема традицій громадської активності, були

Другим концептуальним підходом у запропонованій моделі є теорія раціонального вибору (ТРВ). В даному випадку йдеться вже не про певні обмеження та шанси, що існують на макрорівні, а про інтереси та можливості їх здійснення, мотиви, цінності та установки, якими керувалися елітні верстви, впроваджуючи суспільні зміни. Так, певні реформи в Україні були відверто націлені на створення олігархії. Зокрема, йдеться про процеси приватизації державного майна як на законодавчому рівні, так і на рівні соціальної практики. Методи їх впровадження свідчать про ту ж саму тенденцію – всі найважливіші реформи приймалися без справжнього громадського обговорення і тим більше впливу широкого загалу на характер рішень. Більшість важливих економічних новацій були недвозначно направлені на створення прошарку великої буржуазії, про що в публічних виступах неодноразово заявляли самі лідери країни.

Раціональність у ТРВ розуміється як оптимальне співвідношення між цілями та засобами⁶. А отже, самі цілі не можуть виступати джерелом нерациональності, тільки розходження між цілями та засобами їх досягнення. У ТРВ основна увага приділяється чинникам, які обмежують дії раціональних акторів, а саме: соціальним інститутам. “... індивідуальна дія розглядається як адаптація до інституціонального середовища, в той час як взаємодія між індивідами вважається взаємно оптимальною. Тобто, переважаючи інститути (правила гри) визначають поведінку акторів, яка, в свою чергу, призводить до певних політичних і соціальних наслідків”⁷. Особлива увага в теорії надається соціальній структурі. Існуючи часто, але не завжди, у вигляді стабільних інститутів і надаючи діям індивідів системний характер, структура призводить до макросоціальних наслідків. Вирізняють два типи соціальних інститутів: 1) ті, що зв’язують макрорівень з мікрорівнем і впливають на орієнтації, когнітивний світ і дії окремих акторів (наприклад, ЗМІ); 2) ті, що виводять дії з мікро- на макрорівень, об’єднують індивідуальні дії, створюючи завдяки цьому системний ефект.

Олігархічна модель стала можливою та раціональною для значної більшості населення в умовах гострої та всеохоплюючої

блискуче продемонстровані в фундаментальному дослідженні Роберта Патнама (див.: Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії: Пер. з англ. – К.: Основи, 2001).

⁶ Цебелис Дж. В защиту теории рационального выбора // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М.: МОНФ, 1997.

⁷ Там само.

кризи після краху соціалізму. З точки зору ТРВ досягнення користності можливе не тільки завдяки поширенню контролю індивідами над ресурсами, але, – як це не парадоксально, – й шляхом відмови від такого контролю, наприклад, над власними діями⁸. В такому випадку індивіди передають контроль над своїми діями іншим, більш впливовим акторам, отримуючи взамін ті необхідні ресурси, які самі вони отримати не в змозі. В таких умовах відсутні відносини реципрокності, вони носять швидше одно направлений характер залежності та підкорення і мають патрон-клієнтську природу. Враховуючи відсутність можливостей доступу до життєво необхідних ресурсів і наявність таких ресурсів у патронів, дії клієнтів виявляються раціональними. Раціональність стає ще більш очевидною, якщо взяти до уваги умови невизначеності, в яких доводиться їм діяти (глибока криза, катастрофічне падіння рівня життя, політична нестабільність). Завдяки добровільній передачі контролю над діями клієнти переборюють ситуацію дефіциту життєвих ресурсів. Однак відмова від контролю в односторонньому порядку може породити крайню нестабільність у системі дій, різноманітні потрясіння.

Встановлення олігархічного контролю обумовлено також недорозвинутістю соціального капіталу. Проблема наявності та механізмів формування цього типу капіталу не є сторонньою для ТРВ. Соціальний капітал – “це всякий прояв неформальної соціальної організації, який виступає як продуктивний ресурс для одного чи більше акторів”⁹. Формування соціального капіталу може бути раціональною стратегією, своєрідною інвестицією, оскільки впливає на життєві шанси індивіда. В той же час цей капітал за своєю суттю соціальний, а тому є результатом взаємодії великої кількості людей. Він характеризує суспільство загалом і залежить від особливостей соціальної та інституціональної структури, від ступеню закритості соціальних мереж, тривалості та різноманітності соціальних взаємодій. Тому в суспільствах з тривалими традиціями громадянської взаємодії цей капітал має кращі можливості для розвитку та поширення. Отже громадянське суспільство і соціальний капітал взаємно підсилюють один одного.

Важливо розуміти внутрішню природу цього капіталу. В деяких випадках за зовнішньою оболонкою соціального капіталу

⁸ Коулман Дж. С. Экономическая социология с точки зрения теории рационального выбора// Экономическая социология. – Т.5. – 2004. – №3. – С.41.

⁹ Там само. – С.42.

може скриватися антисоціальний зміст. Закриті кланові відносини є яскравим прикладом саме такого капіталу.

Таким чином, теорія раціонального вибору дозволяє доповнити першу модель, яка робить наголос на характеристики попередніх процесів, структур та інститутів з точки зору їх впливу на сучасність, інтерпретацією діяльності акторів. Як бачимо, між двома дослідницькими програмами не існує суперечності; навіть більше – вони добре пасують одна до одної, пропонуючи пояснення в термінах інституційного аналізу. Отже, таке поєднання дослідницьких програм надає можливість поєднувати індивідуальний та узагальнюючий рівні аналізу. Слід наголосити, що ТРВ застосовується нами в обмежених певними аналітичними рамками масштабах і тільки для пояснення тих дій та моделей реформування, які здійснювали представники політичного класу після розпаду Радянського Союзу.

Отже, становлення олігархічних відносин у перехідних суспільствах пострадянського типу було викликане двома групами чинників. Першу створюють інституційні, структурні та соціокультурні моделі розвитку, які перейшли українському суспільству у спадок від минулого¹⁰. Вони справили вплив на вибір шляхів розвитку на відповідному етапі реформування, позначаючись на його змісті, формі та термінах впровадження, а також продовжують певною мірою визначати траєкторію сучасного шляху. Друга група чинників безпосередньо стосується стратегії реформ, їх змісту та методів імплементації.

Олігархія і кланово-клієнталістська модель суспільства

Олігархія являє собою продовження, розвиток і перенесення на вищий рівень урядування кланової моделі суспільної організації, яка базується на неформальних структурах влади – прихованих і потужних кланах. За визначенням Наталії Дінілло, яка досліджувала соціальні мережі в двох постсоціалістичних суспільствах, Росії та Угорщині, клан є партикуляристською та щільною мережею, базованою на довірі та надійності, ієрархічною та непрозорою. В такій мережі домінує вертикальна модель обміну та асиметричні обов’язки сторін¹¹. Кожний клан розділяє певну систему

¹⁰ Достатньо детально ці фактори, успадковані від епохи державного соціалізму, розглянуті нами в одній з попередніх публікацій (див.: Коржов Г.О. Олігархія як модель обмеженої модернізації // Український соціум. – 2007. – №1. – С.104-114).

¹¹ Dinello, Natalia. 2002. Clans for Market or Clans for Plan: Social Networks in Hungary and Russia. *East European Politics and Society*. – Vol.15. – No.3. – Pp.595-596.

цінностей, символів, інтересів, норм поведінки, підтримує сильну внутрішньо-групову дисципліну та солідарність, а також зберігає бар'єри на вході. Клани побудовані на непрозорості соціальних відносин, на принципах непублічності суспільної діяльності. Виходячи своїм корінням з традиційного суспільства, клан в сучасних умовах може відігравати суттєву інтеграційну функцію, згуртовуючи певну сукупність людей в боротьбі за обмежені ресурси. Водночас в інших частинах соціального простору створюється певне розрідження, слабкість соціальних зв'язків, автономізація індивідів. Це надає клану додаткових переваг, дозволяючи, з одного боку, користуватись слабкістю інших форм суспільної інтеграції та привласнювати ресурси тих, хто опинився за його межами, а з іншого, робить кланову модель більш привабливою в очах індивідів, залучаючи додаткові людські ресурси. В сучасних економіках кланові структури створюються для пошуку рентних переваг на противагу діяльності, націленої на зростання прибутку. Рента стає можливою в умовах істотного обмеження конкуренції, монополізації ресурсів, створення бар'єрів на шляху підприємницької діяльності, обмеження можливостей для її реалізації. Щоб створювати та підтримувати умови для отримання ренти, клани мають не просто мати зв'язки з політичним класом, але й бути його невід'ємною частиною, безпосередньо або опосередковано через корумпованих чиновників і політиків брати участь у прийнятті державних рішень. Клани в українських умовах використовують державні інституції для досягнення своїх вузько приватних або корпоративних цілей, фактично привласнюючи державні функції як такі. Оскільки існує декілька кланів, виникає потреба в координації їх діяльності та недопущенні або хоча б мінімізації конфліктів у їх взаємовідносинах. Таку функцію може брати на себе авторитарний правитель, що і спостерігалось в Україні протягом президентства Л.Кучми.

Особливість ситуації в Україні полягає в існуванні кількох кланів, які виникли за регіональною ознакою. В політичному дискурсі вони отримали евфемістичну назву фінансово-промислових груп. Найпотужніші з них асоціюються з Донецьком, Києвом, Дніпропетровськом і Харковом. У рамках одного регіону може існувати декілька кланових об'єднань, як, наприклад, два в Донецьку, які сформовані навколо двох потужних корпорацій СКМ (System Capital Management) та ІСД (Індустріальний Союз Донбасу). Кожна з них контролює велетенські виробничі ресурси в різних сферах господарства. Скажімо, СКМ володіє металургійними, машинобудівними, хімічними, вугільними підприємствами, енерго-генеруючими

та енергорозподіляючими потужностями, мобільними та стаціонарними телефонними операторами, банками, медіа-ресурсами, і, нарешті, футбольним клубом "Шахтар". Окрім того, це угруповання повністю контролює та фінансує одну з найпотужніших партій в Україні – Партію регіонів, яка отримала найбільшу кількість депутатських мандатів на останніх парламентських виборах. Кожний з кланів являє собою політико-економічне угруповання, де економічні ресурси використовуються для розширення політичної влади, а остання, в свою чергу, – для подальшого посилення економічної могутності.

Клани є центральною ланкою в ланцюгу системи патронально-клієнталістських відносин. Це певні центри організації та самостворення цієї системи, які сприяють її поширенню та зміцненню в суспільстві загалом. На початкових етапах дослідження клієнталізм застосовувався антропологами та, дещо пізніше, політологами щодо специфічної моделі соціальної організації та інтеграції суспільства на локальному рівні, в межах міжособистісних відносин, дуже обмежених за масштабами, напівінституціоналізованих стосунках між одним патроном і кількома клієнтами. Причому йшлося, як правило, про суспільства, які зберегли суттєвий компонент традиціоналізму в своїй переважно модерновій соціальній та інституціональній структурі. Наприклад, колективна монографія під редакцією відомих західних дослідників Е.Геллнера та Дж.Уотербері була присвячена патрон-клієнтській моделі соціальних відносин в країнах Середземномор'я, зокрема в Греції, Італії, Лівані, південній Франції, на Мальті та Кіпрі¹². Однак вже в цьому дослідженні спостерігається схильність розглядати клієнталізм за межами безпосередньої взаємодії агентів – в рамках широкого розмаїття соціальних відносин, організацій і структур. Зараз дане поняття використовується в більш широкому контексті для пояснення феноменів соціального масштабу, починаючи з корумпованості державних чиновників і закінчуючи процесами соціальної стратифікації. Це пов'язане з усвідомленням того, що ані з досягненням певного рівня економічного розвитку або модернізації, ані зі встановленням демократичної форми урядування клієнталістські відносини не зникають, а продовжують визначати зміст і форму суспільних відносин.

Кауфман вирізняє три ключові характеристики патрон-клієнтських відносин: 1) вони відбуваються між акторами нерівного

¹² Gellner E. and J. Waterbury (eds.). *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. – London: Duckworth, 1977.

соціального статусу та рівня владних повноважень; 2) вони ґрунтуються на принципі взаємності; 3) вони носять партикуляристський і приватний характер, тільки частково базуючись на публічному праві або соціальних нормах¹³. Такий тип відносин може мати місце як в рамках демократичного, так і авторитарного політичного режиму, виконуючи при цьому різні функції і допомагаючи акторам досягати різних цілей.

В умовах суспільства, що трансформується, клієнтела має особливо привабливу силу для значної частини населення. Перш за все, це пов'язане з великими економічними та соціальними втратами, яке несе суспільство протягом періоду трансформації, і відсутністю ефективної системи мінімізації таких втрат, неадекватністю моделі та інститутів соціального захисту. Коли публічний простір не пропонує людині механізмів підтримки, вона шукає їх в просторі не публічному.

По-друге, трансформація супроводжується масштабною дезінтеграцією суспільства, атомізацією суспільних відносин і розповсюдженням аномії не тільки серед верств населення, які зазнали значних втрат, але й серед тих, хто подолав труднощі й досяг успіху. У таких умовах публічний простір набуває в очах людей особливої небезпеки та підсилює відчуття відчуження. Людина шукає більш персоналізованих відносин, відчуття належності до певної соціальної спільноти і знаходить його в клієнтельній мережі.

По-третє, відновленню та посиленню клієнтели сприяє попередній досвід, а саме стійкі патерналістські стереотипи відносин, які склалися в умовах радянського суспільства. Патерналізм пронизував усі сфери життя – від стосунків між директором і робітниками на підприємстві до відносин між громадянином і державою. Ось чому клієнтельна мережа стала найефективнішою моделлю соціальної організації, особливо за умов відсутності іншої, альтернативної матриці. До того ж ця модель була добре знайомою для еліт і могла бути легко відтворена за нових історичних умов, завдяки наявності необхідних для цього ресурсів.

В умовах впровадження нових суспільних і, перш за все, економічних відносин клани з обслуговуваними їх клієнтелами мали найбільші можливості для ведення агресивної політики з накопичення ресурсів і влади. З цією метою використовувались ті великі та різноманітні можливості для зловживань та привласнення національних багатств, які надавали недосконалі закони та слабкість

¹³ Kaufman, R. 1974. The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems, Comparative Studies in Society and History. – Vol. 16. – No.3. – P.285.

державних інституцій. Кланові структури більше за інших соціальних акторів зацікавлені в збереженні правової невизначеності, непрозорості в прийнятті державних рішень, відсутності громадського контролю за державою та монополіями, оскільки все це дозволяє зберігати *status quo* в розподілі ресурсів і можливостей на користь патронів. Останніх також цікавить збереження тісних залаштункових стосунків з корумпованими чиновниками. Саме тому корупція є невід’ємною та природною частиною посткомуністичного клієнтизму. Угорський дослідник А.Шайо стверджує, що ці два явища існують в режимі симбіозу, називаючи їх не інакше, як “клієнталістська корупція”¹⁴. Фактично клієнталізм не просто породжує корупцію, а робить її всеохоплюючою, систематичною та структурною, “корупція стає фундаментом суспільних структур клієнтистського типу”¹⁵.

Таким чином, економічні реформи впроваджувались виключно в інтересах правлячих кіл. Приватизація, лібералізація зовнішньої торгівлі, бартерні угоди стали головними інструментами збагачення привілейованих верств населення в перші роки реформ. В умовах конфіскаційної за своєю суттю лібералізації, за відсутності капіталів та при повній деморалізації суспільства приватизація проводилась непрозоро, кулуарно та виключно в інтересах еліти, зокрема менеджерів державних підприємств. Невипадково в Україні нині спостерігається одна з найбільших на пострадянському просторі концентрація виробничих активів у руках менеджерів¹⁶. Спонтанна приватизація відкривала необмежені можливості для порушень, зловживань, всеохоплюючої корупції. Правлячі класи мали монополію на прийняття рішень та їх втілення в життя, при цьому не будучи зобов’язаним нести відповідальність. Це створювало ситуацію безконтрольності та безкарності, стимулюючи до великих зловживань. Ці ж самі передумови сприяли формуванню олігархії. Приватизація мала глобальні наслідки не тільки в економічному плані, але й для подальших процесів політичного формування, роблячи демократичну консолідацію неможливою, а також визначаючи хід процесів у соціальній сфері.

Олігархія, яка сформувалась за роки незалежності в Україні, ста-

¹⁴ Шайо А. Клієнтизм та здирство: корупція в перехідному періоді / Політична корупція перехідної доби: Скептичний погляд / За ред. С.Коткіна та А. Шайо. – К.: КІС, 2004. – С.3.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Бураковський І. Економічна політика України: формальні і реальні альтернативи // Політична думка. – 1999. – №4. – С. 76-77.

ла результатом складного поєднання чинників радянського минулого та специфічної моделі трансформації, впровадженій в постсоціалістичну епоху. Соціокультурні норми, інститути та структурні особливості минулого були розвинуті та доповнені раціональними, прагматичними інтересами еліт, реалізованими в межах проолігархічної політики. Олігархічна модель суспільної організації не є виключно політичною характеристикою, яка відноситься до правлячого режиму. Вона пронизує всі сфери суспільного життя, знаходячи відповідні їй структури в кожному інституціоналізованому середовищі та на рівні масової свідомості. В *політичному* вимірі олігархія базується на гібридній моделі державного урядування, яка є достатньо розповсюдженою у сучасному світі та яка отримала назву конкурентного авторитаризму¹⁷. В *економічному* сенсі вона спирається на вкрай монополізовану економіку з обмеженими та деформованими механізмами ринкової саморегуляції та слабо розвинутим і залежним малим бізнесом. У *соціальній* сфері вона вирізняється високою поляризацією, нерівністю, фрагментованістю соціальної структури, атомізацією суспільства, аномічністю моральних засад і слабким, майже відсутнім середнім класом. Збереження олігархічної моделі знижує конкурентоздатність суспільства, стримує можливості для його сталого та якісного розвитку, створює суттєві обмеження для використання творчого потенціалу різних верств населення та загрожує остаточно перетворити Україну на периферійну та відсталу країну світу.

Література:

1. Бураковський І. Економічна політика України: формальні і реальні альтернативи // Політична думка. – 1999. – №4. – С. 76-86.
2. Коржов Г.О. Олігархія як модель обмеженої модернізації // Український соціум. – 2007. – №1. – С.104-114.
3. Коулман Дж. С. Экономическая социология с точки зрения теории рационального выбора // Экономическая социология. – Т.5. – 2004. – №3. – С.35-44.
4. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Начала, 1997.
5. Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії: Пер. з англ. – К.: Основи, 2001.

¹⁷ Way, Lucan. 2004. The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – Vol. 20. – No.1. – Pp.1-19.

6. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар: Пер. з англ. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003.

7. Цебеліс Дж. В защиту теории рационального выбора // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М.: МОНФ, 1997.

8. Шайо А. Клієнтизм та зди́рство: корупція в перехідному періоді / Політична корупція перехідної доби: Скептичний погляд / За ред. С.Коткіна та А. Шайо. – К.: КІС, 2004. – С. 1-20.

9. Dinello, Natalia. 2002. Clans for Market or Clans for Plan: Social Networks in Hungary and Russia. *East European Politics and Society*. – Vol.15. – No.3. – Pp.589-624.

10. Gellner E. and J. Waterbury (eds.). *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. – London: Duckworth, 1977.

11. Hellman, J. 1998. Winners Take All: The Politics of Partial Reforms in Postcommunist Transitions. *World Politics*. – Vol.50. – No.2. – Pp.203-234.

12. Kaufman, R. 1974. The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems, *Comparative Studies in Society and History*. – Vol.16. – No.3. – Pp.290-320.

13. Way, Lucan. 2004. The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – Vol. 20. – No.1. – Pp.1-19.

Сергій Шуляк

ПОЛІТИКО-РЕЖИМНИЙ РОЗВИТОК “ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНОЇ” УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ НЕОПАТРИМОНІАЛІЗМУ

Стаття присвячена аналізу трансформації політичного режиму України після “помаранчевої революції”. Автор спробував інтерпретувати еволюцію українського режиму з точки зору теорії неопатримоніалізму. Постреволюційний режим розглядається як модифікація неопатримоніального режиму, що склався за часів правління Л. Кучми.

The article is devoted to the analysis of transformation of political regime in Ukraine after the Orange Revolution. The author has tried to interpret the evolution of Ukrainian regime from the point of view of the theory of neopatrimonialism. Post revolution regime has been observed as the modification of neopatrimonial regime which was established during L. Kuchma's ruling.

Зміна влади, спричинена “помаранчевою революцією”, створила враження, що в Україні розпочався процес, який за багатьма ознаками нагадував добре вивчені в рамках транзитології процеси демократизації в інших регіонах світу. Проте “постреволюційний” політичний розвиток усе більше нагадує не консолідацію демократичного режиму, а перманентну політичну кризу, що час від часу набуває достатньо гострих форм і супроводжується паралічем окремих державних інституцій. При цьому лідерів “революції” все частіше звинувачують у використанні методів управління, притаманних “старому режиму”. Отже, виникає принципова необхідність з'ясувати сутність політичних процесів, що відбуваються сьогодні в Україні, і зокрема, в якому напрямку еволюціонує її політичний режим. Це безумовно важливо як для подальшого теоретичного осмислення політичного розвитку так званих “перехідних суспільств”, так і для вироблення практичних рекомендацій щодо оптимізації політичного процесу безпосередньо в Україні.

Дослідники лише починають ґрунтовне осмислення характеру “постреволюційного” режиму в Україні (тут можна згадати хіба що

розвідку Ю. Мацієвського¹), тому поки що зарано давати їм оцінку. Зараз можна відзначити лише певну тенденцію, що намітилася ще у дослідженнях “старого режиму” Кучми, яка може позначитися і на оцінках режиму “постреволюційного”. Більшість, зокрема, В. Полохало, Т. Кузьо, А. Колодій, П. Кубічек схильні розглядати його в рамках звичної схеми “тоталітаризм – авторитаризм – демократія”, як певну варіацію одного з цих типів, або як перехідний гібридний режим, що виникає як специфічний підсумок пострадянської демократизації². Такий підхід дозволяє виявити й описати ті чи інші зовнішні ознаки режиму, проте мало що дає для розуміння його внутрішньої логіки. В цьому сенсі більш релевантним виглядає підхід, запропонований О. Фісуном, який розглядає режимну динаміку пострадянських держав крізь призму теорії неопатримоніалізму, визначаючи політичний режим України як “олігархічний неопатримоніалізм”³. Як неопатримоніальну розглядають сучасну українську державу також Г. Ван Зон⁴, Б. Герасимів⁵, Н. Абрамс⁶.

Метою статті є інтерпретація політико-режимного розвитку України після “помаранчевої революції” з точки зору теорії неопатримоніалізму. Для цього ми спробуємо дати відповідь на такі питання. У чому сутність неопатримоніалізму? У чому специфіка неопатримоніального режиму, що сформувався в Україні в період президентства Л. Кучми? Який характер мали зміни, що сталися під час “помаранчевої революції”? Який тип політичного режиму складається у “постреволюційній” Україні?

¹ Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після “помаранчевої революції” // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5 // <http://www.politik.org.ua/vid/mag.php3?>

² Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Політична думка. – 1998. – №2. – С. 17 – 18; Колодій А. До питання про політичний режим в Україні // Сучасність. – 1999. – № 7-8. – С. 84 – 96; Kuzio T. Regime type and politics in Ukraine under Kuchma // Communist and Post-Communist Studies. – June 2005. – Vol. 38, № 2. – P. 167 – 190.

³ Фісун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації // Національна безпека України. – К.: Стило, 2004. – С. 3 – 12; Фісун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология // Отечественные записки. – 2007. – №6(40) // www.strana-oz.ru

⁴ Van Zon H. The Political Economy of Independent Ukraine. – New York: St. Martin’s Press, 2000. – XI, 236 p.

⁵ Harasymiw B. Ukraine’s “Orange Revolution” and Why It Fizzled // www.cpsa-acsp/papers-2007/Harasymiw.pdf

⁶ Abrams N. Neopatrimonialism and Postcommunist States: Exposing Built-in Assumptions in Theories of International cooperation // www.allacademic.com/meta/p139085_index.html

У даному дослідженні ми використовуємо теорію неопатримоніалізму як ключ до розуміння політичних процесів у пострадянській Україні, як таку, що найбільш адекватно пояснює і сутність політичного режиму, що склався за часів Кучми, і зміст “помаранчевої революції” й “постреволюційної” режимної трансформації. З точки зору методології такий підхід можна визначити як якісний варіант компаративного аналізу, що зумовлюється застосуванням цілком визначеної теорії до конкретного випадку з метою його інтерпретації.

Теорія неопатримоніалізму сформувалася на основі праць дослідників, які застосували веберівську концепцію патримоніального правління до аналізу політичних систем країн, що розвиваються (Г. Рот, Ш. Ейзенштадт, Р. Теобальд та інші)⁷. Специфікою традиційного патримоніалізму є апропріація сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також неподільність публічно-політичної та приватної сфери, внаслідок чого держава управляється як приватне володіння. Політичне управління розглядається правителем як виключно персональна справа, а політична влада – як частина його приватної власності, що може приносити прибуток у вигляді податків і данини.

Неопатримоніалізм можна визначити як специфічне поєднання формальних інститутів сучасної держави, що будуються на раціонально-легальних засадах, з традиційними (патримоніальними) формами персонального правління. Тобто держава управляється фактично як приватне володіння правлячих груп, які використовують її інститути як джерела власних прибутків. На думку більшості дослідників, найбільш яскравими рисами неопатримоніалізму є: 1) *патронажно-клієнтарні відносини*, що формуються на основі асиметричного обміну ресурсами (посади, контракти, ліцензії, судовий імунітет тощо) між ключовими фігурами в уряді й стратегічно розташованими індивідами (профспілкові й регіональні лідери, впливові політики й бізнесмени); 2) *персоналізація влади*, яка зумовлює погляд на главу держави як на втілення політичної системи, усі ж інші політичні інститути розглядаються лише як засоби реалізації його стратегії; відбувається самоідентифікація мас не з політичними програмами, а з особою лідера, лояльність якому означає й лояльність режиму, який він уособлює.

⁷ Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-building in the New States // World Politics. – January 1968. – Vol. 34. – №2. – P. 194-206; Eisenstadt S.N. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism. – London: Sage Publications, 1973. – 95 p.; Theobald R. Patrimonialism // World Politics. – July 1982. – Vol. 34. – №4. – P. 548-559.

Лідер (президент) підтримує свою владу насамперед за допомогою особистого патронажу. Відносини лояльності та залежності охоплюють формальні політичні інститути та адміністрацію, а бюрократичні посади використовуються не для того, щоб здійснювати державну службу, а передусім для того, щоб підвищити свій добробут та особистий статус.

Розмежування між особистими і суспільними інтересами вкрай нечітке. Посадові особи здійснюють патронаж, надаючи своїм прихильникам посади, робочі місця, ліцензії, контракти, захист від судових переслідувань тощо, а їхні клієнти мобілізують політичну підтримку на місцях і узгоджують усі важливі рішення зі своїми патронами.

У цій системі провідні позиції у сфері влади займає неопатримоніальна бюрократія, що структурується на основі регіональних, галузевих, родинних тощо зв'язків і утворює складну піраміду патронажно-кліентарних відносин, на вершині якої перебуває глава держави. Головну роль тут відіграє патронажно-кліентарна мережа президента, до якої входять найбільш близькі й особисто віддані йому особи, які посідають ключові позиції у державному апараті. Політичні партії й парламент відіграють другорядну роль і є механізмами інституціоналізації патронажно-кліентарних мереж і приватного розподілу між членами правлячого угруповання публічної владної сфери.

Політична боротьба в такій системі є субелітною боротьбою за контроль над державою, що ведеться за принципом “переможець отримує все”. Ця боротьба визначається швидше не ідеологічними суперечностями (хоча вони, безумовно, існують), а більш прагматичними міркуваннями – боротьбою за матеріальні блага, які надає контроль над державою. Тобто боротьба точиться між тими, хто входить до патронажної мережі національного лідера (insiders) і має пріоритетний доступ до політичних та економічних ресурсів, і тими, хто до цієї мережі не входить (outsiders). Переможці розподіляють “здобич” у вигляді державних посад і пов'язаних з ними матеріальних благ (пільг, контрактів, позик тощо), а аутсайдерів усувають з державних установ і відсувають на периферію політичного та економічного життя⁸. Головним завданням неопатримоніального лідера в розподілі “здобичі” є запобігання формуванню альтернативних патронажних мереж, що можуть стати базою для

⁸ Bratton M., Van De Walle N. Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa // World Politics. – July 1994. – Vol. 46, №4. – P. 463.

кристалізації серйозної опозиції. Тому лідер намагається маніпулювати патронованими групами та особами, використовуючи їх один проти одного, при цьому залишаючи за собою роль верховного арбітра. Потенційних опонентів він усуває з важливих посад і навіть з країни, тобто переводить їх до розряду аутсайдерів.

О. Фісун визначив головні ознаки пострадянського неопатримоніалізму: 1) формування класу рентоорієнтованих (rent-seeking) політичних підприємців*, які для досягнення своїх економічних цілей використовують політичні можливості поєднання влади й власності; 2) приватне використання державно-адміністративних ресурсів (зокрема силової й фіскальної функції держави для придушення політичного спротиву й усунення економічних конкурентів); 3) ключова роль патронажно-клієнтарних відносин у структурі політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби⁹. При цьому слід відзначити його наголос на те, що патримоніальні практики у пострадянському політичному процесі це не тільки, і не стільки рудименти історичного минулого, скільки “нові (посттрадиційні за своєю природою) принципи функціонування сучасних неопатримоніальних режимів, що ґрунтуються на матеріальних стимулах і винагородах”¹⁰.

Пострадянський неопатримоніалізм став результатом процесів демократизації й економічної лібералізації, які відбувалися в умовах “слабкої держави”. Така держава, за В.Я. Гельманом, характеризується суттєвим обмеженням її можливостей щодо застосування силових методів примусу (*administrative capacity*), а також відсутністю верховенства права (*rule of law*). Мала місце перевага неформальних інститутів, побудованих на партикуляристських нормах і правилах (таких, як клієнталізм або корупція) над формальними, заснованими на верховенстві права, які у кращому випадку ставали фасадом для перших¹¹. Пострадянські керівники опинившись у стані системної кризи своїх країн, змушені були шукати механізми контролю над державою в умовах, з одного боку, відсутності сучасного ефективного бюрократичного апарату, а з іншого – достатньо

* □ Під політичними підприємцями розуміють осіб, що інвестують у політику різноманітні ресурси у розрахунок на їх повернення у майбутньому у вигляді сприятливої для них державної політики.

⁹ Фісун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология // Отечественные записки. – 2007. – №6(40) // <http://www.strana-oz.ru>

¹⁰ Там само.

¹¹ Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории // Общественные науки и современность. – 2001. – №1. – С.58 – 59.

сильної ідеї (окрім загальних лозунгів національного суверенітету), що забезпечила б їм необхідну кількість відданих прибічників, яких можна було б поставити на ключові посади. За цих обставин їм залишалося розставляти своїх призначенців на прибуткові посади в обмін на очікування політичної підтримки й частки з прибутків, що збиралися ними на місцях¹². Як зазначає О. Фісун, в умовах незавершеної раціонально-бюрократичної трансформації і неповного поділу політики й економіки найбільш вигідною і найбільш “дешевою” стратегією рентоорієнтованих груп стало входження до клієнталістських ланцюжків неопатримоніального обміну ресурсів і капіталу¹³.

Україна за часів президентства Л. Кучми (1994 – 2004 рр.) мала типову пострадянську неопатримоніальну систему. У центрі цієї системи знаходився президент, який використовував державу як інструмент свого персонального правління. Маючи величезні повноваження, він підтримував свій контроль над державою за допомогою двох засобів. По-перше, він використовував своє право адміністративних призначень для надання “прибуткових” посад своїм прибічникам. Ці посадовці мали можливість вільно використовувати свої позиції у держапараті з метою особистого збагачення в обмін на політичну лояльність до президента. По-друге, він ефективно контролював розгалужену систему державного нагляду, очолювану його прибічниками у силових міністерствах, СБУ, Генеральній прокуратурі, Державній податковій адміністрації. Одним із завдань цих керівників був збір компромату щодо діяльності посадових осіб і підприємців на усіх рівнях системи, який пізніше міг бути використаний проти опонентів президента. Таку систему влади, притаманну багатьом пострадянським країнам, Г. Хейл визначив як “патрональне президентство”¹⁴. Формальні правила існували у цій системі, проте вони були підпорядковані особистим забаганкам можновладців. Держава фактично слугувала інструментом реалізації приватних інтересів посадових осіб і пов’язаних з ними бізнесменів. Причому в деяких випадках важко було відрізнити ці дві групи акторів.

¹² Дерлугьян Г. Кризисы неовотчинного правления // Логос. – 2006. – №5. – С. 156 – 157.

¹³ Фісун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації // Національна безпека України. – К.: Стило, 2004. – С. 9.

¹⁴ Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия // Pro et Contra. – 2008. – №1. – С. 7.

“Кольорові революції” на пострадянському просторі, як зазначає Г. Хейл, є природним підсумком функціонування системи патронального президентського правління¹⁵. Вони відбувалися у приблизно однакових умовах, коли чинний президент, що катастрофічно втрачав популярність, оголошував про свій намір залишити владу. Це провокує серйозний конфлікт між різноманітними групами усередині неопатримоніальної еліти, адже їм доводиться шукати того, хто буде приймати рішення у майбутньому і з ким слід пов’язувати свої очікування. Саме одна з елітних груп, що знаходиться в опозиції до ще чинного непопулярного президента, й ініціює процес змін. В Україні міжелітний конфлікт почав визрівати приблизно у 2001/2002 рр. під час “касетного скандалу” і парламентських виборів, коли значна частина політичної еліти й впливових економічних груп перейшли у відкриту опозицію до президента Л. Кучми і створили альтернативну партію влади коаліцію навколо В. Ющенка.

“Помаранчева революція” в Україні була здійснена блоком аутсайдерів (маргінальні політики й політичні партії, насамперед національно-демократичного спрямування, дрібний та середній бізнес, що зазнав утисків від економічної політики держави), що виступали за радикальну зміну правил гри, й частини великих рентоорієнтованих політичних підприємств, що втратили доступ до президентського патронажу (а звідси й пов’язані з ним переваги, зокрема у приватизації) і сподівалися зайняти кращі позиції навколо нового глави держави¹⁶. Саме участь значної частини великого бізнесу, який інвестував свої ресурси у політичну мобілізацію аутсайдерів й широких верств населення на боротьбу з режимом, забезпечив перемогу опозиції. Той факт, що головними організаторами та спонсорами революції стали виключені, свого часу, з табору Кучми, політичні підприємці, що звикли до відносин типу патрон – клієнт, визначив і її підсумки. Серед найбільш помітних, разом з певною лібералізацією та зміною зовнішньополітичного курсу, стала зміна у співвідношенні сил між провідними адміністративно-фінансовими угрупованнями, що проявилось у перерозподілі державних посад, фінансових потоків, перегляді результатів приватизації тощо. Тобто “помаранчева революція” не призвела до зміни

¹⁵ Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия // Pro et Contra. – 2008. – №1. – С. 12.

¹⁶ Фисун А. Политическая экономия “цветных” революций: неопатримониальная интерпретация // Прогнозис. – 2006. – №3(7) // <http://journal.prognosis.ru/a/2006/10/02/116.html>

неопатримоніального характеру системи і фактично обмежилася змінами в структурі еліт і політиці розподілу ресурсів, що цілком відповідає змісту “неопатримоніальних революцій”, досліджених Ш. Ейзенштадтом¹⁷.

Сьогодні важко чітко визначити характер політичного режиму, що складається у постреволюційній Україні. Зміна влади й конституційні зміни 2006 р., що позбавили главу держави значної частки повноважень, призвели до руйнації гегемоністської моделі консолідації неопатримоніального режиму, в якій президент відігравав роль верховного арбітра й уособлював центр системи. Сьогодні неопатримоніальні еліти України перебувають у стані невизначеності, у стані пошуку нової моделі консолідації режиму. Причому цей пошук ведеться поки що в межах неопатримоніальної моделі. Він супроводжується процесом реструктуризації й консолідації патронажно-кліентарних мереж на основі поліцентризму (щонайменше – навколо трьох центрів у особі найвпливовіших політичних лідерів – В. Ющенко, Ю. Тимошенко, В. Януковича) і відповідного перерозподілу ресурсів. Цей процес проявляється в переходах політиків з одного табору до іншого, “кадрових війнах” навколо ключових державних установ, створенні нових партійно-політичних проектів тощо. Все це має на меті забезпечення, з одного боку, політичного домінування (особливо напередодні президентських виборів), а з іншого – сприятливих позицій у боротьбі за ще не приватизовані частки державного майна (конфлікти навколо земельних аукціонів і приватизації потужних промислових підприємств). Підтвердженням неопатримоніального характеру цих процесів є зневажання провідними політичними акторами формальних правил гри (Конституції та законів), що призводить до блокування діяльності окремих державних інститутів, до “тінізації” української політики.

Подальша трансформація політичного режиму України тісно пов’язана з обранням тієї чи іншої конституційної альтернативи (президентської або парламентської моделі).

Проект, що реалізується Секретаріатом Президента, явно спрямований на посилення президентської вертикалі (це стосується не тільки обговорюваного останнім часом проекту нової Конституції, але й низки законів і законопроектів, що покликані повернути президенту частину відібраних раніше повноважень й посилити його

¹⁷ Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А.В. Гордона под ред. Б.С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 333-336.

контроль над органами місцевого самоврядування). У перспективі його реалізація може призвести до відродження єдиного центру влади й системи “патронального президентства”. Навіть новий партійний проект В. Балого “Єдиний центр” (назва символічна) дуже сильно нагадує створення особисто під президента В. Ющенко нової “партії влади”. Таке посилення автократичних тенденцій, на думку Г. Хейла, є цілком логічним варіантом постреволюційного розвитку¹⁸.

У разі реалізації парламентської моделі можна спрогнозувати два можливі сценарії розвитку подій. Перший передбачає збереження неопатримоніальної поліцентричності з відносно пропорційним розподілом політичних вигравів (картельна консолідація). В цьому сенсі, цікавою є думка Г. Дерлугьяна, що “на зміну неовотчинності □* єдиного господаря може прийти гостро конкурентна форма неовотчинності декількох ворогуючих кланів або коаліцій еліт”¹⁹. Другий сценарій передбачає збереження поліцентричності на основі досягнення угоди між провідними елітними групами щодо створення системи формальних правових гарантій насамперед один проти одного – як перешкоди на шляху реалізації неопатримоніального принципу організації влади, з інституціоналізацією спільних для всіх правил гри і прозорих механізмів конкуренції. У цьому сенсі реалізація першого сценарію, можливо, є необхідною об’єктивною передумовою, підготовчим етапом для реалізації другого. Саме такий шлях у перспективі може призвести до формування стабільної демократії.

Отже, “помаранчева революція” не змінила неопатримоніального характеру політичного режиму, що сформувався за часів Л. Кучми. Проте вона призвела до суттєвих структурних змін всередині неопатримоніальних еліт, які перебувають у стані пошуку нової моделі консолідації режиму, що супроводжується загостренням політичної боротьби. Подальша трансформація політичного режиму України тісно пов’язана з обранням тієї чи іншої конституційної альтернативи (президентської або парламентської моделі). Саме парламентська модель виглядає найбільш оптимальною з точки зору можливостей утвердження демократичного режиму.

¹⁸ Хейл Г. Президентский режим... – С. 15 – 17.

*Г.Дерлугьян використовує термін “неовотчинний” замість “неопатримоніальний”.

¹⁹ Дерлугьян Г. Кризиси неовотчинного правління...– С. 160.

Література:

1. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории // *Общественные науки и современность*. – 2001. – №1. – С. 55 – 69.
2. Дерлугьян Г. Кризисы неовотчинного правления // *Логос*. – 2006. – №5. – С. 154 – 160.
3. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні // *Сучасність*. – 1999. – № 7 8. – С. 84 – 96.
4. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після "помаранчевої революції" // *Політичний менеджмент*. – 2006. – №5 // <http://www.politik.org.ua/vid/mag.php3?>
5. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // *Політична думка*. – 1998. – № 2. – С. 17 - 18.
6. Фисун А. Политическая экономия "цветных" революций: неопатримониальная интерпретация // *Прогнозис*. – 2006. – №3(7) // <http://journal.prognosis.ru/a/2006/10/02/116.html>
7. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология // *Отечественные записки*. – 2007. – №6(40) // <http://www.strana-oz.ru>
8. Фісун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації // *Національна безпека України*. – К.: Стило, 2004. – С. 3 – 12.
9. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия // *Pro et Contra*. – 2008. – №1. – С. 6 – 21.
10. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А.В. Гордона под ред. Б.С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
11. Abrams N. Neopatrimonialism and Postcommunist States: Exposing Built-in Assumptions in Theories of International cooperation (http://www.allacademic.com/meta/p139085_index.html)
12. Bratton M., Van De Walle N. Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa // *World Politics*. – July 1994. – Vol. 46. – №4. – P. 453 -489.
13. Eisenstadt S.N. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism. – London: Sage Publications, 1973. – 95 p.
14. Harasymiw B. Ukraine's "Orange Revolution" and Why It Fizzled (<http://www.cpsa-acsp/papers-2007/Harasymiw.pdf>)
15. Kuzio T. Regime type and politics in Ukraine under Kuchma // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2005. – № 38. – P. 167 - 190.
16. Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-building in the New States // *World Politics*. – January 1968. – Vol. 34, №2. – P. 194-206.
17. Theobald R. Patrimonialism // *World Politics*. – July 1982. – Vol. 34, №4. – P. 548-559.
18. Van Zon H. The Political Economy of Independent Ukraine. – New York: St. Martin's Press, 2000. – XI, 236 p.

Юрій Калюх

ЕВОЛЮЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОСТКУЧМІВСЬКИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНІ (2005-2008)

До недавніх президентських виборів фактична влада в Україні належала багатим. Подібні демократії бідних на користь багатих можна назвати такими, що купуються – голоси й лояльність бідних купуються багатими: колишній владний режим Кучми стабільно тримався на цій угоді. Однак подібний негласний компроміс 90-х остаточно вичерпав себе в листопаді 2004 р. Ми всі в Україні стали свідками народження виборчого громадянського суспільства на Майдані Незалежності в грудні 2004 – січні 2005 р.

The real power in Ukraine belonged to rich people before recent presidential elections. This kind of democracy of poor people for the benefit of rich is specific, because voices and loyalty of poor people are bought by rich people: the former Kuchma's regime in Ukraine was constantly based on this principle. However similar silent compromise of mid-90's came to the end in November of 2004 president's elections. All of us in Ukraine became witnesses of a birth of civil society on the Square of independence in December 2004 – January 2005.

До недавніх президентських виборів фактична влада в Україні належала багатим. Збіднілі в ході економічної депресії в Україні масові шари склали референтну групу, до якої звертався панівний верхній клас за підтримкою й лояльністю. Незважаючи на відсутність власності і реальної влади, саме їм належить електоральна влада, адже демократія спирається на більшість. Подібні демократії бідних на користь багатих можна назвати такими, що купуються – голоси й лояльність бідних купуються багатими: колишній владний режим Кучми стабільно тримався на цій угоді. Однак подібний негласний компроміс 90-х “багатої меншості” і “бідної більшості” остаточно вичерпав себе в листопаді 2004 р., оскільки він не був здатний дати нову якість України як політико-економічної організованості. Ми всі в Україні стали свідками народження **виборчого громадянського суспільства** на Майдані Незалежності в грудні 2004 – січні 2005 р.

Нова місія й надзавдання нової української влади полягають у створенні нової культурної гегемонії середніх шарів і підприємницьких класів, нового союзу між верхніми й середніми шарами, що повинні в сумі скласти багату й заможну більшість, нове національне – **“сита” більшість**, тобто формування **демократичного громадянського суспільства**.

На думку відомої дослідниці феномену “громадянського суспільства” професора Антоніни Колодій, підґрунтя **демократичного громадянського суспільства** складають три кити¹:

- 1) *приватна власність;*
- 2) *розвинені правові відносини;*
- 3) *самостійні й упевнені у своїх силах люди.*

Тому з масовою бідністю український капіталізм не має перспектив. Він може існувати тільки за рахунок зовнішніх ринків, але лише в сировинних і невеликому сегменті технологічних секторів на поки що неконкурентному пострадянському просторі. А щоб органічно вписатися в нову європейську конфігурацію, потрібен сильний національний ринок і внутрішнє “споживче суспільство”. А так “боротьба з бідністю” є лише популістським брендом більшості партій та блоків у парламентській виборчій кампанії 2007 р.

Бідність є однією з найголовніших перешкод для формування **демократичного громадянського суспільства** в Україні. Наслідком бідності є поширення злочинності і соціальної деструкції, анемія, ірраціональні форми політичної поведінки, зокрема, на сході та півдні України під час різноманітних передвиборчих компаній. Поляризація багатства й бідності, відсутність рівноваги соціальних інтересів у різних регіонах України зумовлюють те, що різні гілки громадянського суспільства в різних регіонах України затверджують себе в жорсткому протиставленні.

Руйнівний вплив бідності на особистість та на її здатність бути повноцінним членом громадянського суспільства відзначав ще Гегель. Сучасні соціологи це вже довели емпірично. Вони показали, що у свідомості бідняків:

- домінують безпорадність;
- почуття меншовартості;
- низький рівень мотивації на досягнення успіху в житті;
- низький рівень організованості.

¹ Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. – Львів: Від. “Червона Калина”. – 2002, Основи демократії. Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. Ред. А. Колодій. – К.: Вид.-во “Ай Бі”, 2000.

Для формування в Україні демократичного громадянського суспільства потрібно вже сьогодні:

- стимулювати середній і захищати дрібний бізнес;
- скорочувати бідність;
- підвищувати доходи;
- підтягувати низи до середнього рівня, сприяючи створенню високого національного платіжеспроможного попиту і національного споживчого суспільства.

Розвиток або скорочення малого бізнесу визначається **необхідними й достатніми умовами**. До **необхідних** умов ми відносимо законодавчу базу, що регламентує правила, за якими функціонує мале підприємство (МП), наявність фінансових ресурсів для його життєдіяльності тощо. **Достатні** умови визначаються насамперед мотивацією конкретних людей – учасників підприємницької діяльності – і навколишнім середовищем. Останнє включає в себе місце розташування підприємства, територію, на якій здійснюється виробничо-економічна діяльність, відносини з місцевими органами влади, сервіс та ін. Навіть незначні зміни у взаємовідносинах між представниками місцевих органів влади і малими підприємцями, а також рішення, що приймають районні держадміністрації, можуть як стимулювати економічну активність малого бізнесу в регіоні, так і гальмувати її.

Науковці, які досліджують проблеми, пов'язані з малим підприємством, нараховують близько двох десятків причин, що перешкоджають розвитку приватного бізнесу в Україні, серед яких найбільш суттєвими є:

- 1) недосконалі закони і часто змінювані “правила гри”;
- 2) надмірні податки; недостатність джерел фінансування;
- 3) нерівні можливості щодо конкуренції з великим бізнесом, корупція та рекет;
- 4) відсутність підтримки з боку державних структур;
- 5) нерозвиненість інфраструктури (банківської й комунікаційно-інформаційного забезпечення)².

З метою дослідження впливу держави на стан підприємницької діяльності проаналізуємо такий показник, як чисельність жителів країни на одну організаційно-структурну одиницю. Вважається, що економіка функціонує нормально, коли на 100 жителів припадає не менше одного малого підприємства. У США, наприклад,

² Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. – Львів: Від. “Червона Калина”. – 2002, Основи демократії. Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів/За заг. Ред. А. Колодій. – К. вид. Ай Бі”, 2000.

цей показник дорівнює 13, у Японії – 15, у Чехії – 10. В Україні на одного суб’єкта господарювання припадає 200 жителів³.

Економічна трансформація України протягом останнього десятиліття на шляху побудови громадянського суспільства сприяла підвищенню вимогливості громадськості щодо якості надання послуг і розширення прав стосовно визначення політики органів місцевої влади й ефективності її реалізації. Посилюється бажання громадськості залучатися до процесу прийняття рішень, усе більше визнається думка про те, що ефективна і чутлива до ситуації робота державного сектора стимулюватиме розвиток економіки⁴.

Соціологічні опитування малих підприємств Печерського району м. Києва (2007-2008 рр.). З метою вивчення стану малого підприємництва в Печерському районі м. Києва та підвищення ефективності взаємодії підприємств з органами місцевої влади було проведено опитування керівників малих підприємств /МП/. Попередньо дали згоду на участь в опитуванні 102 керівники МП, які були ознайомлені зі змістом анкет, але реально в ньому брали участь 72. Цей факт є дуже показовим: з одного боку, керівники МП декларують свою активність, а з другого – ця активність явно недостатня, що пов’язано, передусім, із відсутністю мотивації конкретних людей – суб’єктів підприємницької діяльності.

Наведемо соціологічний портрет “нашого” керівника МП:

- це людина віком від 30 до 50 років (лише 10% керівників віком до 30 років);
- має вищу освіту (в основному, технічну або економічну);
- задоволена своїм життям;
- відносить себе до середнього класу суспільства;
- своє матеріальне становище оцінює як непогане, що має тенденцію до деякого поліпшення.

Щодо *перспектив* подальшого розвитку малого та середнього бізнесу в Україні, то більшість учасників опитування (54,3%) вважають, що **при нинішній ситуації, коли у державі відсутня ре-**

³ Зарубежный опыт поддержки малого бизнеса /Под ред. Ю.А.Клочко. – М.: Венчур Центр, 1993 – 20 с., Окумура Х. Корпоративный капитализм в Японии. – М.: НИСИ, 1986. – 250 с., Разумнова Н. Роль мелкого бизнеса в экономике США // Наука и жизнь. – 1990. – № 5. – С.2-3.

⁴ Klages, Hemit Funktionswert von Mitarbeiterbefragungen. Qualitätsmerkmale und Erfolgsfaktoren bei Mitarbeiterbefragungen // Verwaltung – Organisation – Personalwesen (VOP). – Vol. 19. – 1997. – № 1. – P. 34-38., Н. Грінберг, Бенджамін Громадськість у полоні: Як масова думка активізує державну владу. – США: Нью-Йорк: Basic Book, 1986. – 320 р.

альна підтримка вітчизняного виробника, малий та середній бізнес розвиває тіньову економіку.

Завдяки тиску з боку податкової системи та недосконалості законодавчої системи ця тенденція посилюється та розвивається. Але, з іншого боку, розвиток малого та середнього бізнесу забезпечує економічний розвиток країни, сприяє створенню нових робочих місць та умов для здорової конкуренції і як наслідок – покращується якість продукції, зростає добробут працівників – вважають 42,3% опитуваних керівників.

Висновки

1. Для формування в Україні демократичного громадянського суспільства потрібно вже сьогодні стимулювати середній і захищати дрібний бізнес, скорочувати бідність, підвищувати доходи, підтягувати низи до середнього рівня, сприяючи створенню високого національного платіжеспроможного попиту і національного споживчого суспільства. Саме в зв'язку з необхідністю формування нового союзу, нового договору між “багатими і середніми” зростає запит на нових політиків із “БЮТу” та “Нашої України, подібно тому, як у 1989-91 р. рухівська політична повістка привела в політику нових яскравих людей, а в середині 90-х новий економічний ріст рекрутував у владу багатьох видних фігур, що складають і понині ядро української політичної й адміністративної еліти.

2. Вивчення думок і настроїв малих підприємців може бути корисним засобом інформування відповідальних осіб про очікувані реакції громадськості на той чи інший запланований ними захід, аналізу зміни в роботі різноманітних державних установ і встановлення зворотного зв'язку щодо джерел задоволеності й незадоволеності в різноманітних верствах суспільства. Усе це буде сприяти та зміцнювати економічний фундамент громадянського суспільства в Україні на місцях.

3. Українець – традиційний господар і нові умови для розвитку приватної ініціативи при владі Президента В. Ющенка дозволять швидко відновити історично-ментальний потяг до заможного життя, сформувати демократичне громадянське суспільство другого тисячоліття.

Подяки

This publication was prepared under a grant funded by the United States Information Agency and administrated by the Kennan Institute for Advanced Russian Studies of the Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington DC. The statement and views expressed herein are those of the author and are not necessarily those of the Wilson Center.

Література:

1. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. – Львів: Від. "Червона Калина". – 2002, Основи демократії. Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. Ред. А. Колодій. – К.: Вид.-во "Ай Бі", 2000.
2. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. – Львів: Від. "Червона Калина". – 2002, Основи демократії. Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів/За заг. Ред. А. Колодій. – К. вид. Ай Бі", 2000.
3. Зарубежный опыт поддержки малого бизнеса / Под ред. Ю. А. Клочко. – М.: Венчур Центр, 1993 – 20 с., Окумура Х. Корпоративный капитализм в Японии. – М.: НИСИ, 1986. – 250 с., Разумнова Н. Роль мелкого бизнеса в экономике США // Наука и жизнь. – 1990. – № 5. – С.2-3.
4. Klages, Nemut Funktionswert von Mitarbeiterbefragungen. Qualitativmerkmale und Erfolgsfaktoren bei Mitarbeiterbefragungen // Verwaltung – Organisation – Personalwesen (VOP). – Vol. 19. – 1997. – № 1. – P. 34-38., Н. Грінберг, Бенджамін Громадськість у полоні: Як масова думка активізує державну владу. – США: Нью-Йорк: Basic Book, 1986. – 320 р.

Мирослава Лендъєл

СТАН МІСЦЕВОЇ ДЕМОКРАТІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

У статті автор пропонує для розгляду оптимальну теоретичну основу та методологічний інструментарій для оцінки впливу рівня місцевої демократії на стан політичного режиму, зокрема на процес консолідації демократії в країнах Центральної та Східної Європи. Зокрема, пропонується застосувати теорію неоінституціоналізму, методики, розроблені неурядовими дослідницькими організаціями "Freedom House" (США) та Дослідницьким центром імені Алексіса де Токвіля (Угорщина).

The optimal theoretical base and methodological instruments for the assessment of influence of the local democracy on the national political regime, especially the democratic consolidation in Central and Eastern European countries have been proposed for consideration. In particular, the theory of neo-institutionalism and the methods developed by non-Governmental research Institutions such as Freedom House (USA) and Tocqueville Research Center (Hungary) have been applied by the author.

У сучасній політичній науці в цілому досягнуто консенсусу про комплементарність культурологічного та інституційного підходів до розуміння політичних змін, становлення та консолідації політичних режимів, зокрема демократичного, і, насамперед, в регіоні Центральної та Східної Європи (Г. Алмонд та С. Верба, Л. Даймонд, інші¹).

¹ Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122-135.

Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 882-942.

Muller E.N., Seligson M.A. Civil Culture and Democracy: The Question of Causal Relationships // American Political Science Review. – 1994. – Vol. 88. – № 4. – PP. 635-652.

Інституційний підхід до визначення чинників консолідації демократії в перехідних суспільствах приділяє увагу, в першу чергу, інститутам, які функціонують на національному рівні. Водночас, не до кінця з'ясованим є питання про роль нових інститутів, які виникають на субнаціональному, зокрема, місцевому рівні влади, в усталенні демократичного режиму. В країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) становлення політичної демократії співпало в часі чи, радше, супроводжувалося формуванням нової системи вертикальної ієрархії публічної влади. У цьому контексті потребують дослідження питання про:

1) причинно-наслідкову та темпоральну кореляцію між формуванням демократичних інститутів на місцевому та національних рівнях у центральноєвропейських країнах;

2) визначення чинників, які сприяли чи, навпаки, заважали формуванню інститутів демократії на місцевому рівні в країнах ЦСЄ. Мова йде, насамперед, про інститут місцевого самоврядування, прямої (безпосередньої) демократії та громадянського суспільства;

3) можливість розгляду рівня розвитку демократії на місцевому рівні як чинника консолідації демократії в національному масштабі, критерію демократичності загальнонаціональної політичної системи взагалі.

Вивчення чинників консолідації демократії в суспільствах ЦСЄ є актуальним для української політичної науки через ряд міркувань, зокрема:

1) системне відставання України у процесі соціально-політичної трансформації, зокрема, консолідації демократії від центральноєвропейських сусідів, а, отже, необхідність визначити усі його чинники та систематизувати позитивний досвід у творенні нових інститутів;

2) незавершеність процесу формування системи публічної влади на субнаціональному (обласному) та місцевому рівні в Україні, розгляд інституту місцевого самоврядування політичною елітою як "розмінної карти" у процесі інституційної інженерії.

Західна політологія розпочала вивчення залежності між рівнем автономії місцевого самоврядування, місцевої демократії в цілому, та станом демократії в загальнонаціональному масштабі упродовж останньої чверті минулого століття. Зокрема, результати "польових досліджень" в регіонах та громадах Італії, на основі теоретико-методологічних засад неінституалізму, були узагальнені американським вченим Р. Патнамом, який формує модель причинно-наслідкових зв'язків – "стан громадянського суспіль-

ства – рівень ефективності управління на субнаціональних рівнях – стан загальнонаціональної демократії”².

До вивчення локальних чинників впливу на стан національної демократії звернулися також американські та британські вчені у контексті розробки концепції “врядування” (англ. Governance). Під терміном “врядування” розуміють процес розпорядження владою відповідними публічними інститутами, до якого мають потенційну можливість залучитися зацікавлені суспільні групи (англ. Stakeholders), громадяни взагалі. Так зване “добре врядування” (англ. Good governance) тобто процес управління, що здійснюється органами влади і в якому також беруть участь зацікавлені структури громадянського суспільства, представники бізнесу, вважається необхідним елементом демократичного політичного режиму³. Позитивним наслідком цього процесу є те, що місцеві владні інститути отримують можливість використати для формування та реалізації політики ресурси багатьох соціально-політичних акторів, які діють на території громади⁴.

Порівняльні дослідження переходу та консолідації розвитку демократії на пострадянському та постсоціалістичному просторі, включно дослідження окремих аспектів субнаціональної демократії, були популярною темою упродовж 90-х років ХХ століття у російській політичній науці. Варто згадати розвідки В. Хороса, Г. Мирського, А. Майданника⁵, В. Васовича⁶, Г. Вайнштейна⁷, С. Ланцова⁸, колективне дослідження під редакцією Ю. Зудінова⁹ та інші.

² Патнам Р. та ін. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. /Пер. з англ. – К.: Основи, 2001. – 302 с.

³ Isham J, Kaufmann D., Pritchett L.H. □ Civil Liberties, Democracy, and the Performance of Government Projects. // The World Bank Economic Review. – Vol. 11. – No.2. – pp. 219-42.

⁴ Stoker G. Governance as Theory: Five Propositions //International Social Science Journal. – 1998. – No. 155. – P. 19.

⁵ Авторитаризм и демократия в развивающихся странах /В. Хорос, Г. Г. Мирский, К. Майданник и др. – М., 1996. – 336 с.

⁶ Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода – демократизации) // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология. – 1998. – № 2. – С. 19-48.

⁷ Вайнштейн Г.И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций. //Политические институты на рубеже тысячелетий. /Изд. 2-е стереотип. – Дубна: ООО “Феникс+”, 2005. – С. 136-171.

⁸ Ланцов С.А. Россия и Восточная Европа: общее и особенное в процессах политической модернизации //Вестник МГУ. – Серия 12. – Политические науки. – 1997. – № 5. – С. 69-77.

⁹ Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов /

В Україні здійснено достатньо досліджень, в яких аналізуються теоретичні аспекти демократизації цього процесу в країнах Центральної Європи, зокрема їх авторами є В. Горбатенко, В. Цветков¹⁰, Н. Михальченко¹¹, Ф. Рудич¹², Г. Зеленько¹³, Д. Ткач¹⁴. Серед наукових досліджень проблеми трансформації у посткомуністичних країнах переважає аналіз політичного процесу та інституціонального оформлення демократичного режиму на національному рівні. Водночас, оцінити рівень тривалості та консолідації демократії неможливо без аналізу її інституційних характеристик на субнаціональних рівнях управління.

Метою цього дослідження є визначення теоретичного поля та методологічних підходів, які можна використати для аналізу впливу місцевої демократії на стан демократії в загальнонаціональному масштабі в суспільствах, що проходять або ж нещодавно завершили етап трансформації соціально-політичних систем, зокрема в країнах регіону Центральної та Східної Європи.

Вважаємо, що вивчення казуальних зв'язків між різними просторовими рівнями демократії доцільно здійснювати на основі теорії неінституалізму, найбільш відомими представниками якої є Д. Норт, Дж. Марч, Дж. Олсон, і, відповідно до якої, інститут місцевого самоврядування, а також побіжно – місцевих еліт, громадянського суспільства – можуть розглядатися як такі, функціонування яких визначається не лише узаконеними (правовими) нормами, але й неформальними правилами, що теж є інститутами. Неформальні інститути – це обмеження традиціями, усталеними масовими взірцями поведінки, змістовними кодами, які містяться в цих поведінкових взірцях. Нетрадиційні правила встановлюють-

Отв. ред. Ю.Ф. Зудинов. – М., 1997. – 261 с.

¹⁰ Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К., 1999. – 240 с.; Горбатенко В.П., Цветков В.В. Демократія – управління – бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. – К., 2001.

¹¹ Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – 440 с.

¹² Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политической систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы). – К., 1999. – 199 с.

¹³ Зеленько Г. “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України. – К.: “Критика”, 2003. – 216 с.; Зеленько Г.І. Політична “матриця” громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.

¹⁴ Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: монографія. /Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 480 с.

ся соціальними суб'єктами на основі раціонального вибору; якщо вони легітимізуються масовим поширенням і не суперечать “системі правил”, то, здебільшого, фіксуються у праві.

Автор також використовує новітню концепцію місцевої демократії, яка є соціально-політичною системою, в рамках якої на рівні громад відбувається взаємодія різних політико-владних суб'єктів – держави, регіональних владних інститутів, наднаціональних структур, – і місцевих соціально-політичних акторів – інститутів місцевого самоврядування, громадянського суспільства, груп інтересів з метою вироблення спільних політичних рішень.

Зауважимо, що вже на початку 1990-х років у рамках порівняльної транзитології частиною політологів, а саме С. Террі, Ф. Шміттером, Т.-Л. Карлом, В. Бансом В. – були висловлені сумніви щодо можливості включення посткомуністичних країн Центральної і Східної Європи у сферу порівняльної демократизації, оскільки передумови, хід демократизації в цьому регіоні, а також сутнісні характеристики демократичного режиму значно відрізнялися від взірців південноєвропейських та південноамериканських країн, на основі узагальнення досвіду яких і було сформовано теорію переходу. Ще одним чинником, який визначає специфіку демократизації у регіоні Центральної Європи, тутешні вчені називають так звану “історичну спадщину” (концепція *Path dependency*), яка впливає на вибір політичною елітою чи опосередкований самовибір суспільством стратегії демократичних перетворень (Г. Кічельт, З. Мансфельдова, Р. Маркерський, Г. Тока)¹⁵. Однак, в цілому, у дослідницькому середовищі досягнуто консенсусу про особливості трансформаційних процесів на центральній – і східноєвропейському просторі, однак, одночасно, про принципову можливість використання для цього простору транзитологічної парадигми. Є загальноприйнятою теза, що посткомуністичні країни з кінця 80-х років ХХ століття пройшли декілька “переходів-транзитів”. Німецький вчений К. Оффе першим зазначив, що регіон зазнав потрійної “трансформації”: не лише економічної, політичної, але й територіальної¹⁶ [37].

¹⁵ Кічельт Г., Мансфельдова З., Маркерський Р., Тока Г. Історична спадщина та стратегії демократизації: шляхи до посткомуністичних державних устроїв // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи” // www.democracy.kiev.ua.

¹⁶ Offe C. Capitalism by Democratic Design ? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe // *Social Research*. – 1991. – Vol. 58. – pp. 865-892.

Водночас, російські політологи (Н. Бірюков, В. Сергєєв) роблять спробу визначити "просторові", а, точніше, цивілізаційні відмінності у розумінні ідеї демократії і, як наслідок, демократичних інститутів та процесів [3]. Використовується навіть такий термін, як "російський казус" у становленні демократії. Окрім того, наслідуючи цивілізаційний підхід американського політолога С. Гантінгтона, вчені Росії, здебільшого, вважають, що перепорою для глобальної демократизації, принаймні її західної моделі, є культурна самотність незахідних суспільств¹⁷.

Здається доцільним використовувати методологію оцінки демократії, що використовується неурядовою дослідницькою організацією "Дім Свободи", яка розглядає місцеве врядування як один з критеріїв поступу демократизації в суспільствах, що трансформуються.

Водночас, для оцінки власне місцевої демократії можна застосувати методологічний інструментарій, розроблений експертами Дослідницького центру імені Алексіса де Токвіля (Угорщина). Вчені спробували визначити основні сутнісні аспекти місцевої демократії, відповідно до яких можна застосувати "демократичний аудит". Перші чотири з нижчезазначених ознак є важливими для існування демократії у будь-якому масштабі. Мова йде про:

- 1) гарантії дотримання базових громадянських та політичних прав;
- 2) функціонування представницьких інститутів влади;
- 3) відкритість місцевих урядів та їх підзвітність громадянам;
- 4) існування організацій громадянського суспільства, переважання демократичного типу політичної культури серед громадян.

Для перевірки стану власне місцевої демократії необхідним є аудит ще двох соціально-політичних характеристик:

- 1) автономія місцевого самоврядування, від безпосереднього впливу "зовнішніх факторів" (наприклад, національної держави, наднаціональних інституційних структур на кшталт Європейського Союзу);
- 2) ефективність інститутів місцевого самоврядування тобто їх здатність досягати декларованих цілей та задовольняти інтереси громадян¹⁸.

Зауважимо, що ця методологія через категорію політичної куль-

¹⁷ Бірюков Н., Сергєєв В. Ідея демократії на Заході та на Сході //Визначення і вимірювання демократії / За ред. Д. Бітема. – Львів: Літопис, 2005. – С. 255-278.

¹⁸ Faces of Local Democracy: Comparative Papers from Central and Eastern Europe /Ed. Soos G., Zentai V. – Budapest: Open Society Institute, 2005. – PP. 4-5.

тури враховує культурну і, опосередковано, історичну специфіку Центральної та Східної Європи, що дозволяє нейтралізувати сумніви тих, хто виступає проти включення цих країн до порівняльних транзитологічних досліджень.

Неурядова організація “Freedom House” під час аналізу процесу демократизації у 29 країнах Центральної та Східної Європи, усіх колишніх республіках СРСР (проект “Нації у період переходу” (англ. *Nations in Transit*), починаючи з 2004 року, використовує оцінку стану “Демократичного місцевого врядування” як один із критеріїв інтегральної оцінки стану демократії і, відповідно, політичного режиму, що склався на території тієї чи іншої країни. Зауважимо, що на даний час оцінка стану демократії загалом здійснюється за шістьма критеріями – 1) виборчий процес; 2) громадянське суспільство; 3) незалежні ЗМІ; 4) національне демократичне врядування; 5) місцеве демократичне врядування; 6) правове середовище та незалежність судочинства; 6) корупція, – і відбувається як якісний аналіз стану кожного з вищезазначених інститутів та процесів незалежними експертами та співробітниками “мозкового центру”, на основі середнього значення яких виводиться загальна оцінка стану демократії у країні.

Зауважимо, що під категорією “Національне демократичне врядування” оцінюється демократичний характер та стабільність органів влади національного рівня; незалежність, ефективність та підзвітність законодавчої та виконавчої гілок влади; демократичний контроль за армією та службою безпеки. Категорію “Місьцеве демократичне врядування” оцінюємо за показниками рівня децентралізації влади; повноважень органів місцевого самоврядування та спроможності їх реалізувати, системи та практики їх обрання; прозорості діяльності та підзвітності місцевих властей.

Незважаючи на суб’єктивізм оцінювання, яке здійснюється з використанням методики експертних оцінок, можливість критичного ставлення до визначених індикаторів, вважаємо, що підхід “Freedom House” може бути застосованим для наших цілей.

Таблиця 1. Співвідношення між оцінками демократичного врядування на національному та місцевому рівнях і типом політичного режиму в країнах Центральної та Східної Європи¹⁹

Країна	Рік	Оцінка демократичного врядування на національному рівні	Оцінка демократичного врядування на місцевому рівні	Загальна оцінка демократії	Тип політичного режиму
Польща	2005	2,50	2,00	2,00	Консолідована демократія
	2006	2,75	2,00	2,14	Консолідована демократія
Чеська республіка	2005	2,50	2,00	2,29	Консолідована демократія
	2006	2,50	2,00	2,25	Консолідована демократія
Словаччина	2005	2,00	2,25	2,00	Консолідована демократія
	2006	2,00	2,00	1,96	Консолідована демократія
Росія	2005	5,75	5,75	5,61	Напівконсолідований авторитарний режим
	2006	6,00	5,75	5,73	Напівконсолідований авторитарний режим

¹⁹ Укладено автором на основі даних дослідження "Nations in Transit", що проводяться неурядовою організацією "Дім Свободи" // [www.freedomhouse.org//template.cfm?page=17&year=2006](http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=17&year=2006)

Україна	2005	5,00	5,25	4,50	Перехідний або гібридний режим
	2006	4,75	5,25	4,21	Перехідний або гібридний режим

До прикладу, дані Таблиці 1 демонструють, що різниця оцінок рівнів демократичності врядування на місцевому на національному рівнях в країнах ЦСЄ є в межах 0,5 бала, що означає тенденцію відповідності рівнів демократії в управлінні та національному та субнаціональному рівнях в центральноевропейських країнах. Зауважимо, що найбільша розбіжність є зафіксована в Україні у 2006 році: рівень демократичності місцевого управління відстає від рівня демократії в середовищі національних інститутів. Таке відставання в інституційному оформленні демократії на місцевому рівні пояснюється існуючим дуалізмом між органами самоврядування та виконавчої влади, який існує на рівні районів та областей, тенденцією 2005-2006 років до централізації управління на місцевому рівні.

Здійснений нами аналіз дає підстави для висновків, що для з'ясування кореляції між станом місцевої демократії та станом політичного режиму у національному масштабі найбільш придатною є теоретична основа неінституалізму, яка враховує і чинники історичного розвитку та культури. Саме враховуючи ці теоретичні припущення, були розроблені методики неурядових організацій "Freedom House" та Дослідницького центру імені Алексіса де Токвіля, які можна використати з, одного боку, для визначення рівня місцевої демократії, з, другого, її впливу на типологізацію політичного режиму, що сформувався в країні.

Навіть побіжний аналіз демонструє, що країни, де система місцевого самоврядування, побудована з врахуванням принципів місцевої демократії, – Польща та Чеська республіка – була сформована на початку процесу трансформації, виявилися більш успішними в процесі консолідації демократії, аніж ті, де децентралізаційні реформи ще не завершилися – (Україна, Російська Федерація). Серед основних чинників, які сприяли виникненню та поширенню місцевої демократії, стали швидке та "безкомпромисне" фіксування у праві інституту місцевого самоврядування. Демократизація інститутів публічної влади стала "запобіжником" для можливості посилення авторитарних тенденцій політичного життя в постко-

муністичних суспільствах Центральної Європи та, врешті-решт, її демократизації.

Література:

1. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах /В. Хорос, Г. Мирский, К. Майданник и др. – М., 1996. – 336 с.
2. Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии //Полис. – 1992. – № 4. – С. 122-135.
3. Бірюков Н., Сергеев В. Ідея демократії на Заході та на Сході //Визначення і вимірювання демократії /За ред. Д. Бітема. – Львів: Літопис, 2005. – С. 255-278.
4. Вайнштейн Г.И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций //Политические институты на рубеже тысячелетий. /Изд. 2-е стереотип. – Дубна: ООО "Фенікс+", 2005. – С. 136-171.
5. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода – демократизации) // Вестник Московского государственного университета (далі – МГУ). Сер. 18. Социология и политология. – 1998. – № 2. – С. 19-48.
6. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура //Демократія: Антологія /Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 882-942 ("Політичні цінності". Вип. 1).
7. Зеленько Г. "Навздогінна модернізація": досвід Польщі та України. – К.: "Критика", 2003. – 216 с.
8. Зеленько Г.І. Політична "матриця" громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.
9. Кічельт Г., Мансфельдова З., Маркерський Р., Тока Г. Історична спадщина та стратегії демократизації: шляхи до посткомуністичних державних устроїв //У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи" // <http://www.democracy.kiev.ua>.
10. Ланцов С.А. Россия и Восточная Европа: общее и особенное в процессах политической модернизации //Вестник МГУ. – Серия 12. – Политические науки. – 1997. – № 5. – С. 69-77.
11. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – 440 с.
12. Патнам Р. та ін. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. / Пер. з англ. – К.: Основи, 2001. – 302 с.
13. Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов /Отв. ред. Ю.Ф. Зудинов. – М., 1997. – 261 с.
14. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политической систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы). – К., 1999. – 199 с.

15. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія /Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 480 с.
16. Faces of Local Democracy: Comparative Papers from Central and Eastern Europe /Ed. Soos G., Zentai V. – Budapest: Open Society Institute, 2005. – 304 p.
17. Isham J, Kaufmann D., Pritchett L.H. □ Civil Liberties, Democracy, and the Performance of Government Projects // The World Bank Economic Review. – Vol. 11. – No.2. – PP. 219-42.
18. Muller E.N., Seligson M.A. Civil Culture and Democracy: The Question of Causal Relationships // American Political Science Review. – 1994. – Vol. 88. – № 4. – PP. 635-652.
19. Nations in Transit // [http://www.freedomhouse.org //template.cfm?page=17&year=2006](http://www.freedomhouse.org//template.cfm?page=17&year=2006)
20. Offe Cl. Capitalism by Democratic Design ? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe // Social Research. – 1991. – Vol. 58. – pp. 865-892.
21. Stoker G. Governance as Theory: Five Propositions // International Social Science Journal. – 1998. – No. 155. – PP. 17-28.

**“ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ
ТА КРИЗИ В ПЕРІОД
ТРАНСФОРМАЦІЙ”**

Юрій Мацієвський

ПОЛІТИЧНА КРИЗА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснений теоретичний аналіз поняття “політична криза”. Вихідною тезою роботи є твердження про те, що криза є умовою, а не наслідком конфлікту. Обґрунтуванням цієї тези є модель політичного циклу, у якій криза розглядається у зв’язку з такими явищами, як стабільність та розпад. Модель передбачає нелінійне та інваріантне пояснення політичного процесу.

This research offers a theoretical analysis of the concept of political crisis. The main thesis of the research is as follows: political crisis is a prerequisite, but not the outcome, of the large – scale political conflict. This thesis is a basis of a model of political cycle. The model offers an explanation of the political process as a non-linear and invariant phenomenon. A political crisis is considered there in relation to the concepts of political stability and breakdown.

Проблема кризових явищ у внутрішньополітичній сфері попри її значущість для всіх типів режимів залишається однією з найменш досліджених у політичній науці. Політичні події останніх чотирьох років в Україні дають багато прикладів для аналізу, проте спеціальних спроб пояснення феномену політичної кризи фактично не було.

Насамперед я хотів би окреслити рамки використання поняття кризи, хоча усвідомлюю, що це непросте завдання. У цьому тексті я намагатимусь вести мову про кризи у політичній сфері, обмеживши використання поняття “політична криза” до характеристики змін у політичній системі та політичному режимі. Тому далі поняття “криза” буде стосуватись властивостей цих об’єктів. В такому разі, очевидно, що поза увагою залишаються такі важливі аспекти політичного процесу, як прийняття рішень чи “кризовий менеджмент” у внутрішній та зовнішній політиці, не кажучи вже про соціальні, економічні, екологічні, моральні чи інші прояви кризи.

Метою цієї розвідки є спроба концептуалізації поняття “політична криза” у контексті таких явищ, як стабільність та розпад. Тут я відразу хотів би сформулювати своє бачення місця політичної кризи у ланцюгу політичних явищ. Я вважаю, що криза є на-

слідком порушення стабільності і умовою виникання масштабного політичного конфлікту (як то революція, громадянська війна чи переворот), а не навпаки. Тому в полі уваги у цьому дослідженні будуть такі питання:

- В чому суть політичної кризи?
- Чи відсутність стабільності означає кризу?
- Як визначити та вимірювати стабільність?
- Що вказує на наявність кризи ?
- Які наслідки може мати криза?

В основі дослідження буде понятійний аналіз кризи та суміжних явищ, в першу чергу таких, як стабільність, конфлікт та розпад. Саме чітка концептуалізація поняття кризи є необхідною умовою наступних дій – емпіричної перевірки, конструювання моделі чи теорії кризи.

Чим є і чим не є політична криза?

У вітчизняній науковій традиції, що значною мірою успадкувала радянську діалектико-матеріалістичну настанову, поняття політичної кризи чітко не визначено. Так це поняття використовується для характеристики кульмінації політичного конфлікту, крайнього загострення суперечностей, які виникли в результаті того, що інтереси суб’єктів політичного життя не збігаються. Разом з тим стверджується, що криза означає “тимчасове призупинення” або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи. З цього кута зору криза є останньою фазою розвитку конфлікту, його кульмінацією, після подолання якої конфлікт може бути вирішений або ж руйнація набуває незворотного характеру¹. Таке розуміння кризи є помилковим. Воно стало наслідком подвійної помилки. Першою стала помилка дедуктивного узагальнення про те, що гострий конфлікт – це криза. Друга помилка полягала в ототожненні тієї частини конфлікту, коли сторони не можуть чи не хочуть продовжувати боротьбу, але й не можуть знайти вихід із ситуації – з кризою. Звідси, невирішений конфлікт, це також криза. У спеціальній літературі остання ситуація найчастіше описується такими англомовними термінами, як “Stalemate”, “Impasse” чи “Deadlock”, що українською можуть перекладатися як “глухий кут”.

Аналіз довідкових статей, що містяться у кількох російських та українських академічних наукових виданнях, свідчить про існування принаймні трьох методологічних проблем².

¹ Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – С. 298.

² Див. Політологічний енциклопедичний словник. – С. 298.; Политическая

1. У пострадянській традиції вивчення політичних явищ домінуючим залишається спрощений системний підхід. При всій перспективності цього підходу до вивчення макросуспільних та макрополітичних проблем варто пам'ятати, що він зазнав глибокої критики з боку теоретиків конфлікту ще у другій половині 50-х рр. ХХ ст.³ Сучасні міждисциплінарні дослідження пішли значно далі у дослідженні політичних явищ. Тому, використання системного підходу до пояснення кризи навіть у західних авторів є не більш ніж історіографічним фактом у розвитку політичної теорії.

2. Політична криза розглядається окремо від таких явищ, як політична стабільність, політична нестабільність (напруга) і розпад. Щоправда, з одного боку, автори українських та російських енциклопедичних видань пов'язують кризу із загостренням і поглибленням суперечностей та конфліктів, що не є одним і тим же, надаючи кризі значення змінної величини у розвитку конфлікту. Про помилковість такого пояснення я вже писав вище.

З іншого боку, з аксіологічного кута зору, кризі надається позитивне значення навіть якщо вона веде до занепаду системи. «В усіх випадках, навіть у випадку руйнування системи, кризу можна розглядати як перехід системи в нову якість або утворення якісно нової системи, іншими словами, як момент розвитку. В цьому значенні криза принципово відрізняється від катастрофи, тобто остаточного руйнування системи і утворення нової системи гіршої якості або взагалі повного припинення розвитку»⁴.

Наголос на виключно позитивних наслідках кризи є методологічно не коректним, позаяк не підтверджений емпіричними даними. Протиставлення кризи і катастрофи без визначення сутнісних рис двох явищ може містити значну частку суб'єктивізму при аналізі окремих випадків і тому не може вважатися достатньо обґрунтованим.

Попередньо визначені методологічні проблеми підводять до висновку про те, що серед дослідників (творчих колективів), що займались вивченням кризи, немає єдності щодо розуміння сутності цього явища. Це третя, фундаментальна проблема, яка була лише частково досліджена окремими авторами. Жодна з аналізованих статей не містить чіткого визначення кризи і переліку її сутнісних

енциклопедія. В двох томах. Под. Ред. Г.Ю. Семигіна. – Т.1. – М.: Мысль, 2000. – С.590– 591.; Политология. Энциклопедический словарь. Изд-во Московского коммерческого университета. – Паблишерз, 1993. – С.148–149.

³ Мацієвський Ю. Між функціоналізмом і нормативізмом: академічна політологія в Україні на поч. ХХІ ст. // Людина і політика. – 2004. – №5. – С. 61– 69.

⁴ Политология. Энциклопедический словарь. – С.148.

рис. Проте спільним у всіх аналізованих текстах є твердження про кризу як процес, що проходить три фази: 1) латентну або передкризову; 2) кульмінації; 3) завершення. Щоправда, вітчизняні автори звертають увагу на два варіанти завершення кризи: а) подолання кризи і відновлення рівноваги; б) остаточна руйнація і припинення розвитку. А російські автори визначають три варіанти: а) руйнація системи; б) перехід системи у новий стан (який?); в) створення нової системи.

Загалом, здійснений аналіз дає можливість стверджувати, що довідкові статті про кризу є надто описовими, внутрішньо суперечливими, емпірично не обґрунтованими і тому не можуть вважатися задовільними для пояснення феномену політичної кризи.

Сучасні емпіричні дослідження численних внутрішніх конфліктів виявили хибність уявлення про те, що криза є похідним явищем чи наслідком конфлікту. Більш коректне пояснення зв'язку між кризою і конфліктом може бути сформульоване так: **внутрішній конфлікт є наслідком розпаду держави**. Розпад, чи колапс держави є свідченням глибокої кризи. Розпад держави – це процес, що закінчується нездатністю держави самостійно підтримувати свою безпеку, законність, контролювати територію, збирати податки та виконувати інші внутрішні чи зовнішні функції⁵. Це пояснення здійснене шляхом емпіричного аналізу численних конфліктів, тобто здійснене індуктивним шляхом, відштовхується від того, що визначальними причинами [underlying causes] внутрішнього конфлікту є чотири групи чинників: структурні, економічні, політичні і культурні, а безпосередніми [proximate causes] – поведінка еліт⁶. Серед структурних чинників – розпад держави або нездатність підтримувати власну безпеку вважається визначальною умовою виникнення не лише внутрішнього конфлікту, а й революції⁷. Тому політична криза повинна розглядатись як необхідна умова виникнення внутрішнього конфлікту, а не навпаки.

Якщо кризу розглядати з цієї перспективи, то вона дає можливість вмістити це явище в ширший теоретичний контекст і створити модель (схему) політичного циклу.

⁵ Див. An Analytical Model of Internal Conflict and State Collapse. A Manual for Practitioners. By Pauline H. Baker and Angeli E. Waller. – The Fund for Peace. – 1998.

⁶ Brown M. The Causes of Internal Conflict // Nationalism and Ethnic Conflict. Revised edition. Edited by Michael E. Brown. The MIT Press. – 2001. – P – 3-25.

⁷ Goldstone J. Towards a Fourth Generation of Revolutionary Theory // Annual review of Political Science. – 2001. Vol.4. – P .139-187.

Схематичне зображення моделі подане на Рис. 1

Рис. 1
Динаміка політичного циклу*

* Політичний цикл я визначаю як причинно зумовлений процес зміни політичних ситуацій, що визначають період, який триває від порушення до відновлення стабільності. Політичний цикл є частиною політичного процесу. Його особливість в тому, що він відображає нелінійний і непоступальний спосіб суспільних змін.

Ця модель сконструйована аналітичним шляхом. Вона базується на таких вихідних принципах:

1. Модель є причинно зумовленою. Це означає, що кожна, по-

чинаючи від початкової, ситуація є наслідком змін, які відбулися у попередній ситуації. Водночас, кожна попередня ситуація є причиною змін у наступній ситуації.

2. Ця модель є інваріантною. Це означає те, що політичний процес (розвиток, затримка чи занепад) відбувається не лінійно, і кожен його етап, що відповідає певній ситуації, може мати більше, ніж один варіант розвитку. Проте для спрощення пояснення на схемі зображений лише один "негативний" варіант політичних змін.

3. Теоретичною серцевиною моделі є твердження: криза є причиною (умовою), а не наслідком (проявом) політичного конфлікту. Ця теза була обґрунтована вище.

Як видно зі схеми, запропонована модель відрізняється від реконструйованої моделі динаміки політичної кризи і дає можливість зробити висновок про те, що криза може мати декілька варіантів розвитку, одним з яких є політичний конфлікт. Невирішення конфлікту може призвести до розпаду системи, поглиблення патологій і відновлення конфлікту.

Проблеми визначення ознак кризи у науковій літературі

Ознаки кризи будуть виділені аналітичним шляхом, тобто шляхом аналізу текстів українських та російських вчених та текстів західних авторів. Безумовно така процедура повинна доповнюватися емпіричною перевіркою вказаних ознак. Однак це завдання виходить за рамки дослідження.

Оскільки як українські, так і російські автори в поясненні феномену кризи відштовхуються приблизно від однієї методологічної традиції, їхні думки, для зручності, будуть об'єднані в категорію "пострадянські автори".

На початку хотів би зауважити, що ні пострадянські, ані західні дослідники спеціально не виділяли ознак кризи. Проте у текстах як однієї, так і іншої групи авторів можна знайти певні відповідники того, що можна вважати ознаками кризи.

Так, пострадянські автори найчастіше називають такі характеристики (ознаки) кризи: припинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи, загострення політичних конфліктів, зростання політичної напруженості, нестабільність, зниження рівня керованості всіма сферами життя суспільства, зростання соціально – політичної активності мас.

Виходячи з тези про похідний від суперечностей та конфліктів характер кризи, пострадянські автори намагалися обґрунтувати значення суперечностей, які призводять до появи кризи. Так було

виділено три групи суперечностей, кожна з яких має бути свідченням глибини кризи.

До першої групи були віднесені функціональні суперечності, суть яких полягає у функціональному розладі механізмів управління суспільством, невідповідності методів діяльності органів державної влади зміненим зовнішнім і внутрішнім умовам життя. При цьому не вказується, що свідчить про настання такої невідповідності і що мається на увазі під механізмами управління. Проте для подолання функціональних суперечностей достатньо проведення реформ з вдосконалення тих самих механізмів управління. Якщо ж керівництво країни виявляється нездатним реформувати суспільство (підкреслення – *Ю.М.*), але не механізми управління – це може призвести до перетворення функціональних суперечностей у структурні, що є ознакою поглиблення кризи.

Структурні суперечності, що становлять другу групу, визначаються як невідповідність форм державного устрою умовам життя суспільства. Тоді настає “криза структур влади” та її легітимності. Влада у такій ситуації нездатна долати наявні суперечності і вирішувати проблеми суспільства. Структурні кризи супроводжуються значними соціальними збуреннями, але й можуть протікати мирно. Для їх подолання потрібні структурні реформи в різних сферах суспільного життя, якісне оновлення політичної системи (Напевно, тут йдеться про зміну форми державного устрою).

Третя група суперечностей – це системні суперечності, які “означають, що головні елементи суспільства прийшли до такої взаємної невідповідності, що їх вже неможливо вирішити в рамках наявної політичної системи”⁸.

Їх можна вирішити лише змінивши систему – революційним або “ненасильницьким шляхом”. Системна криза – це параліч “державно – політичних структур”, втрата керівництвом стратегічної ініціативи розвитку суспільства. Як відзначає автор статті, на цій стадії кризи, як правило, виникає революційна ситуація, повна втрата легітимності, залучення нових суб’єктів до політичного життя. Причинами виникнення вказаних суперечностей вважається надмірна пасивність (не усвідомлення владою наявних проблем) або ж надмірна активність влади (проведення радикальних реформ, що не сприймається суспільством, визначення завищених цілей тощо)⁹.

⁸ Политическая энциклопедия, – С.590

⁹ Там же. – С.590.

Попри, на перший погляд, раціональний та зрозумілий спосіб пояснення, запропонований підхід, при уважнішому прочитанні, виявляє кілька методологічних проблем.

По-перше, він містить упередження стосовно потреби відповідності одних умов іншим (методів діяльності органів державної влади новим умовам життя, форми державного устрою соціально – економічним умовам життя, взаємній невідповідності головних елементів суспільства одне одному). Така відповідність теоретично можлива лише у жорстко контрольованому суспільстві, яке або не змінюється зовсім, або змінюється дуже повільно.

По-друге, пояснення, насичене понятійними конструкціями, які мають важливе значення у ланцюгу логічних зв’язків, але які залишилися не визначеними, а тому фактично є порожніми. Для прикладу, “розлад суспільно – політичних механізмів суспільства”, “структури влади”, “бурхливі соціальні збурення”, “структурні реформи”, “революційна ситуація”. Ці поняття мають вигляд наукових евфемізмів, що покликані замаскувати відсутність чітко розуміння автором суті аналізованого питання.

По-третє, підхід свідчить про марксистську методологічну настанову стосовно суспільного розвитку як боротьби суперечностей між базисом і надбудовою, або продуктивними силами і виробничими відносинами, що завершується їх подоланням шляхом революції. Марксистська соціологія аналізу суспільних процесів виявила свою неадекватність в умовах індустріального та постіндустріального суспільства, де традиційні дихотомічні класові лінії поділу були замінені плюралістичними ідентичностями, чії носії конфліктують і співпрацюють між собою в різних конфігураціях.

Що стосується західної політології, то й там стан вивчення явища політичної кризи описується такими термінами, як “надмірне використання”, “непевність”, “абстрактність” тощо¹⁰. Попередній аналіз англомовної літератури здивував мене тим, що феномен політичної кризи залишається значно менше вивченим як на теоретичному, так і на емпіричному рівні, ніж проблема стабільності чи конфлікту. Я не брав до уваги дослідження з теорії управління та похідного від неї “кризового менеджменту”, оскільки вони мають іншу, переважно прикладну, вузько визначену орієнтацію. Тому далі, при аналізі ознак кризи, я піду шляхом виокремлення ознак політичної стабільності, які розроблені глибше, надавши їм протилежного значення.

¹⁰ Див. Robinson, J.A. Crisis// International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York: The Macmillan Company and The Free Press. – 1968. – Vol. 3. – P.510–518.

Визначення політичної стабільності

На початку хотів би звернути увагу на саме поняття політичної стабільності. Попри досить значну кількість досліджень на цю тему, поняття політичної стабільності залишається розмитим, тому, що як відзначає датський дослідник Палле Свенссон [Palle Svensson], різні дослідники використовують його щодо різних об'єктів та властивостей цих об'єктів¹¹. Більше того, серед дослідників немає згоди стосовно властивостей чи ознак політичної стабільності. Одні автори це поняття пов'язують з відсутністю певних ознак (таких як насилля чи зміни), тоді як інші наголошують на присутності таких ознак, як тривале існування об'єкта, здатність до адаптації тощо. Так, Леон Гурвіц [Leon Hurwitz] визначає щонайменше п'ять підходів до розуміння політичної стабільності: 1) відсутність насилля; 2) тривалість існування уряду (владних структур); 3) наявність легітимного конституційного режиму; 4) відсутність структурних змін та 5) стабільність як сукупна соціальна характеристика. Сам автор схиляється до останнього розуміння стабільності на підставі того, що цей підхід є спробою об'єднати та інтегрувати всі інші підходи¹². Стабільність тут розглядається у сенсі "системної стабільності", вимірювання якої можливе через такі сукупні макропоказники, як суспільний добробут, рівень економічного зростання, накопичувальна та розподільна здатність уряду тощо.

Дещо відмінний підхід до аналізу стабільності пропонує Клод Ейк [Claude Ake]. Цей вчений, працюючи в рамках істонівського аналізу, використовує ролевий підхід до пояснення політичних взаємодій та політичної структури. Політичними ролями він називає сукупність "стандартизованих очікувань, що є основою передбачуваної поведінки". Мережа політичних ролей у певному суспільстві формує політичну структуру суспільства. Якщо політичні ролі розглядати з т. з. їхніх функцій за контролем політичних взаємодій, тоді, як стверджує Ейк, ми можемо говорити про політичну структуру як систему політичних обмінів. Мережа очікуваних політичних ролей, або політична структура, становить систему каналів, що контролюють потік політичних взаємодій між політичними акторами. Політична структура може бути названа "зразком потоку

¹¹ Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis // Scandinavian Political Studies. – 1986. – Vol.9. – № 2. – P.130.

¹² Hurwitz L. Contemporary Approaches to Political Stability // Comparative Politics. – 1973. – Vol.5. – №3. – P.458.

політичних обмінів". Звідси політична стабільність є регулярністю потоку політичних взаємодій¹³.

Відштовхуючись від того ж істонівського системного аналізу політичного життя, Доудінг і Кімбер [Dowding and Kimber] намагалися сформулювати загальне поняття стабільності, яке можна було б використати до аналізу урядів, режимів, інститутів тощо. Вони визначають політичну стабільність як "стан, за якого певний політичний суб'єкт існує (тоді), коли він володіє здатністю запобігати загрозованим випадковостям, що можуть спричинити вимушене неживання, тобто вимушену зміну одного чи більше критеріїв ідентичності об'єкта"¹⁴. Як бачимо, політичну стабільність ці автори визначають не лише крізь призму відсутності чи присутності зміни політичного об'єкта чи лише виживання політичного об'єкта. Вони відзначають, що відсутність змін не є обов'язковою умовою стабільності і що не кожна зміна визначальних характеристик політичного об'єкта є свідченням нестабільності. Лише зміни, що є відповіддю на виклики, які необхідні для уникнення неживання об'єкта, є свідченням нестабільності.

Отже, можемо визначити узагальнений перелік ознак політичної стабільності і, відштовхуючись від цього, підійти до ознак політичної кризи:

- 1) відсутність насилля;
- 2) тривале існування уряду (інститутів влади);
- 3) наявність легітимного конституційного (політичного) режиму;
- 4) відсутність структурних змін;
- 5) регулярність потоку політичних взаємодій;
- 6) сукупність макропоказників, що свідчить про сталий розвиток суспільства.

Останній показник є характеристикою системної стабільності, що певною мірою об'єднує всі попередньо визначені ознаки. Очевидно, що запропонований перелік не є вичерпним, ані універсальним. Він відображає найбільш типові ознаки політичної стабільності, на чому наголошують західні дослідники.

Підсумовуючи, відзначимо, що перелічені ознаки стабільності стосуються різних властивостей різних об'єктів. Тому 1, 4, 5, 6 характеристики є макропоказниками, що вказують на стабільність політичної системи, а 2, 3 є мікропоказниками, які стосу-

¹³ Ake C. A Definition of Political Stability // Comparative Politics. – 1975. – Vol.7. – №2. – P.272.

¹⁴ Dowding K.M., Kimber R. The Meaning and Use of "Political Stability" // European Journal of Political Research. – 1983. – №11. – P.238–239.

ються окремих елементів системи. Вони є визначальними для цих об'єктів, але не критичними для системи в цілому.

Перелічені вище ознаки є сукупними показниками стабільності. Вони стосуються різних об'єктів і відображають різні підходи. Тому операціоналізація цих ознак (в даному випадку надання числових значень) з метою вироблення формули політичної стабільності у такому переліку неможлива.

Перші чотири ознаки можуть бути визначені через числові показники. Шоста ознака сама є інтегрованим показником, вона не може бути виражена якоюсь однією числовою величиною, а лише формулою чи індексом. Тому включення цієї ознаки до формули стабільності може бути ускладненим.

Нарешті визначення стабільності через поняття регулярності потоку політичних взаємодій є цілком відмінним уявленням про стабільність, що відштовхується від пропозиції вимірювання випадків дотримання чи порушення наявного (визнаного) зразка політичних обмінів (взаємодій). Вимірювання стабільності з т.з. К. Ейка можливо зробити так:

Рівень політичної стабільності на даний момент часу = p_i / p_{ii} , де p_i – це кількість політичних акторів (суб'єктів), що порушують існуючу систему політичних взаємодій, а p_{ii} – загальна кількість політичних суб'єктів. Рівень політичної стабільності за певний період часу

$$= 1/N * \sum_{i=1}^N x_i, \text{ де } N \text{ означає кількість, а } x_i \text{ – оцінка.}$$

Всі інші елементи є рівними $1/N * \sum_{i=1}^N x_i$ і є більш точними ніж $N \rightarrow \infty$.

При всій елегантності запропонованої формули, її практичне використання можливе лише за умови, коли ми будемо мати чітко визначену загальну кількість політичних суб'єктів та, відповідно, ту кількість суб'єктів, що порушують усталений порядок політичних взаємодій. В такому разі, очевидно, що кожен індивід не може бути визнаний політичним суб'єктом, тому що відстежувати поведінку кожного індивіда буде неможливо. Залишається обмежити кількість політичних суб'єктів, але тут виникає проблема критеріїв та способів відбору. Отже, такий відбір, в принципі, можливий, але об'єктивність тут буде порушена, тому висновки також можуть бути неточними.

Що ми маємо у залишку? Визначення емпіричних (кількісних) показників окремих елементів політичної стабільності можливе, але труднощі виникають з їх сукупною інтерпретацією.

Скільки показників повинні мати які значення, щоб ми могли стверджувати про існування стабільної ситуації у певній політичній системі? Якщо ж стабільність розглядати з т.з. Ейка, то її вимірювання буде ускладнене суб'єктивним визначенням політичних акторів.

Залишається визнати той факт, що принаймні на сьогодні не всі політичні явища, зокрема стабільність, можуть бути виміряні емпірично.

Достатні та необхідні умови кризи

Повернімося до ознак кризи. Перш за все ми повинні пам'ятати про дві речі: 1) стабільність, як і криза, є характеристикою стану певних об'єктів. Тому коли ми говоримо про кризу, то повинні визначити об'єкт, який зазнав кризи, а потім визначити, як цей об'єкт опинився у стані кризи; 2) відсутність стабільності певного об'єкта автоматично не означає кризу даного об'єкта. З системної точки зору зміни в системі призводять до зміни системи. Проте у випадку кризи це правило не діє. Криза одного елемента політичної системи не обов'язково повинна спричинити кризу в інших елементах системи, або системи в цілому. Пояснення може бути таким. Або одне з двох тверджень не правильне, або системи (володіючи здатністю до самоорганізації) з метою виживання локалізують кризу в менш складних елементах – не допускають її поширення на елементи більш складні. Наприклад, парламентська криза може виникати досить часто, не загрожуючи існуванню демократичного політичного режиму. З іншого боку, як вказує П. Свенссон, малоймовірно, що криза демократичного режиму не буде негативно впливати на функціонування парламенту чи інших інститутів влади. Ця теза, проте, вимагає емпіричної перевірки.

Стосовно визначення того, які загрози виникають перед певним об'єктом, важливо розуміти, що проблеми, чи то нові, значні, чи дуже значні, – не означають кризи. Те ж саме стосується змін. Лише поєднання загроз, що можуть призвести до розпаду об'єкта, або до фундаментальних змін структури об'єкта, становлять кризу¹⁵. В такому разі ми можемо сказати про нестабільне функціонування (існування) об'єкта, яке може призвести до кризи, або відновлення стабільності.

Розглядаючи об'єкти кризи, ми можемо говорити про урядову кризу, парламентську кризу, кризу режиму, кризу політичної системи. Проте такі означення кризи, як конституційна, інституційна,

¹⁵ Svensson P, Ibid. – P. 134.

системна, міжнародна чи криза легітимності мають інше смислове навантаження, тому що стосуються не стільки стану цих об'єктів, як їх якостей, і тому в наукових дослідженнях повинні використовуватись зважено.

Якщо ми надамо негативних значень переліченим вище ознакам стабільності, то найбільше, на що вони будуть вказувати, буде нестабільний стан певного об'єкта чи системи в цілому.

Отже, наявність випадків політичного насилля (політичні вбивства, замахы, теракти, перевороти тощо), нетривале існування інститутів влади (уряду, парламенту, президента), відсутність легітимної влади, наявність структурних змін є проявами загроз, що можуть бути визнані ознаками політичної нестабільності або політичної напруги, іншими словами, достатніми умовами кризи.

Якщо сукупні макропоказники матимуть негативне значення (добробут населення менший, ніж соціальна мобілізація, високі показники економічного занепаду, несправедливий розподіл доходів, невисока накопичувальна та розподільна здатність уряду), то вони свідчатимуть про загрозливі тенденції для всієї політичної системи. Проте, щоб нестабільність переросла у кризу, потрібні додаткові або необхідні умови. Ці умови, на мій погляд, пов'язані з поведінкою суб'єктів, що безпосередньо приймають політичні рішення, тобто еліт. **Неефективність дій політичного керівництва у нестабільній ситуації є необхідною умовою кризи.** Це вказує на те, що криза може бути визначена не за фактом, а за наслідками.

Якщо ж політичне керівництво знаходить у собі сили і здатність приймати ефективні рішення у нестабільній ситуації, то криза може бути подолана. Отже, зовнішньою ознакою кризи, тобто такою, яку ми можемо спостерігати ззовні, буде нездатність політичного керівництва приймати ефективні рішення і тим самим контролювати хід подій. Зрозуміло, що у нестабільній ситуації, а тим більше під час кризи, часу на прийняття рішень є значно менше, ніж у стабільній. Крім того, коло питань, з яких повинні бути прийняті рішення, збільшується лавиноподібно. Це стресова ситуація, з якою можуть впоратися психічно стійкі особи, що мають здібності і (чи) досвід кризового управління.

Підсумовуючи, відзначимо:

– Криза є складним явищем, для виникнення якої потрібно, щоб збігались достатні і необхідні умови.

– Достатніми умовами кризи є політична нестабільність/напруга.

– Необхідними умовами кризи є неефективність дій (прийняття рішень) політичного керівництва у нестабільній ситуації.

– Криза є суб'єктивно – зумовленим явищем, тому може бути спровокована \ створена штучно.

– Криза може бути подолана ефективними діями політичного керівництва, або поглиблена, і призвести до колапсу чи розпаду об'єкта.

Наслідки кризи

Криза не є останньою фазою політичного циклу. Як було зображено на рис. 1, криза може бути подолана, якщо політичне керівництво, що відповідає за діяльність того чи іншого інституту (об'єкта), виявляє здатність приймати ефективні рішення, що нейтралізують загрозу зміни визначальних характеристик даного об'єкта. Якщо ж політичне керівництво не виявляє здатності запобігти зміні всіх визначальних характеристик, настає розвал (breakdown) або колапс об'єкта. Як стверджує П. Свенссон, "лише вимушена зміна всіх визначальних характеристик об'єкта становить розвал"¹⁶.

Коли ж одна чи декілька визначальних характеристик об'єкта зазнають вимушеної зміни, тобто коли політичне керівництво нездатне відвернути такі зміни, ми матимемо форму нестабільності, яку можна визначити як трансформація об'єкта.

Запропоноване П. Свенссоном розрізнення розвалу і трансформації є важливим, оскільки воно веде до класичного питання про те, коли стара система трансформується та коли стара система розпадається і утворюється нова. Це розрізнення стосується також і питання про сутність і важливість визначальних характеристик об'єкта. Це, як вказує П. Свенссон, справа дефініцій. Якщо питання стосується кризи демократії чи демократичного режиму, то є сенс використовувати поняття режиму, яке передбачає кілька різновидів (авторитарного чи тоталітарного).

Вимушена зміна певних визначальних характеристик демократичного режиму є трансформацією режиму, якщо зберігається його демократична суть, наприклад, перехід від парламентської до президентської форми правління. Це буде свідченням подолання кризи. Якщо ж політичне керівництво виявилось не в змозі прийняти необхідні рішення і погодилось на зміну визначальних характеристик об'єкта (режиму), можливо заради власного політичного виживання, то можемо говорити про розпад/розвал демократичного режиму і встановлення/повернення до авторитарного чи тоталітарного режиму.

¹⁶ Svensson P. Ibid. – P. 136.

Щоправда, П. Свенссон не пише про те, хто чи що спричинює “вимушені” зміни визначальних характеристик об’єкта. Можна припустити, що ці зміни йдуть з внутрішнього чи зовнішнього середовища. Тобто, можуть бути викликані/створені свідомо. Визначення суб’єктів, що викликають такі зміни, може становити предмет окремого дослідження.

Висновок

У результаті проведеного дослідження можна стверджувати таке:

- Криза може бути визначена не за фактом, а за наслідками.
- Наслідки кризи можуть бути функціональними, якщо об’єкт (керівництво) здатний відновити стабільність, частково функціональними, коли об’єкт трансформується, але зберігає визначальні характеристики, і дисфункціональними – коли настає розпад або вимушена зміна всіх визначальних характеристик об’єкта.
- Трансформація режиму означає, що одна або кілька суттєвих характеристик режиму змінюється, проте режим продовжує існувати. Трансформація можлива у напрямку демократизації або авторитаризації. Лише вимушена зміна всіх суттєвих характеристик режиму буде означати розпад (розвал/ колапс) режиму.

Література:

1. Мацієвський Ю. Між функціоналізмом і нормативізмом: академічна політологія в Україні на поч. XXI ст. // Людина і політика. – 2004. – №5. – С. 61– 69.
2. Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. С– 298.
3. Политическая энциклопедия. В двух томах. Под. Ред. Г.Ю. Семинина., – М.: Мысль, 2000. – Т.1.– С.590– 591.
4. Политология. Энциклопедический словарь. Изд-во Московского коммерческого университета. – Паблшерз, 1993. – С.148–149.
5. Ake C. A Definition of Political Stability // Comparative Politics. – 1975. – Vol.7. – №2. – P.272.
6. An Analytical Model of Internal Conflict and State Collapse. A Manual for Practitioners. By Pauline H.Baker and Angeli E.Waller. – The Fund for Peace. – 1998.
7. Brown M. The Causes of Internal Conflict // Nationalism and Ethnic Conflict. Revised edition. Edited by Michael E. Brown. The MIT Press. – 2001. – P. 3 – 25.
8. Dowding K.M., Kimber R. The Meaning and Use of “Political Stability” // European Journal of Political Research. – 1983. – №11. – P.238–239.

9. Goldstone J. Towards a Fourth Generation of Revolutionary Theory // Annual review of Political Science. – 2001. – Vol.4. – P. 139– 187.

10. International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York: The Macmillan Company and The Free Press. – 1968. – Vol. 3. – P.510–518.

11. Hurwitz L. Contemporary Approaches to Political Stability // Comparative Politics. – 1973. – Vol.5. – №3. – P.458.

12. Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis // Scandinavian Political Studies. – 1986. – Vol.9. – № 2. – P.130.

Наталя Степанова

ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТНІСТЬ І КРИЗОВІСТЬ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Глибокі та кардинальні трансформації у будь-якому суспільстві закономірно підвищують рівень його конфліктності. Однак перехід від авторитарних / тоталітарних режимів до демократії в цьому сенсі мають свою специфіку. У статті пропонується певна стратегія порівняльного аналізу і прогнозу політичної конфліктності у суспільствах перехідного типу, в тому числі конфліктного процесу в сучасній Україні.

Deep and fundamental transformations in every society naturally raise its conflict level. However transitions from authoritarian/totalitarian regimes to democracy have their specific character in this sense. A certain strategy of comparative analysis and prognosis of political conflicts in transitional societies including conflict process in contemporary Ukraine have been proposed in the article.

Конфлікт як один із специфічних засобів взаємодії індивідів, соціальних груп та організацій виявляє себе на усіх етапах історичного розвитку, в кожній сфері суспільних відносин, у будь-якій суспільно-політичній системі. За своїми причинами, умовами, характером розвитку кожний конфлікт є неповторним і майже унікальним. Разом з тим погляд на конфліктність у макросоціальних і політичних процесах у світлі системно-функціональної методології дозволяє виокремити певні риси конфліктності, притаманні політичній системі того чи іншого типу.

Зазвичай суспільно-політичні системи поділяють на закриті й відкриті, моністичні й плюралістичні, або тоталітарні, авторитарні й ліберально-демократичні. Безумовно, слід враховувати, що процеси визрівання й розгортання політичних конфліктів і криз в окремих країнах детерміновані їхнім історичним минулим, специфікою соціокультурних умов, структурними особливостями соціальної організації, наявним балансом політичних сил тощо. Відтак різноманітність прояву конфліктів, так само, як і засобів їх політичного регулювання, спостерігаємо майже в тих країнах, що належать до

одного умовного типу (наприклад, у США і Франції). Тому порівняння характеру конфліктності у відповідних політичних системах можливо лише в загальному вигляді, на рівні описової ідеально-типологічної моделі.

Свого часу деякі характеристики ліберально-демократичної, авторитарної та соціалістичної моделі конфліктності було надано Клаусом фон Бейме, а тоталітарної (точніше, моністичної моделі радянського зразка) – Павлом Канделем.

Перехідні суспільства являють собою специфічний об'єкт конфліктологічного аналізу. Досвід багатьох країн, що здійснюють перехід від авторитарно/тоталітарного минулого до демократії, демонструє наявність в них високого рівню політичної конфліктності. Не випадково, дослідники сучасних демократичних транзитів (А. Пшеворський, Д. Растоу, Ф. Шміттер, В. Гельман та ін.) виявляють пильну увагу до цього питання, але обмежують його розгляд процедурним підходом. Зокрема, вони стверджують, що саме характер елітних розколів та обраних елітами стратегій конфліктної поведінки зумовлюють термін, хід і результати руху певної країни до демократії.

Більш докладну картину політичної конфліктності у перехідних суспільствах окреслює російський політолог А. Глухова. Типологію, потенціал і форми вияву соціальних конфліктів у суспільстві, що трансформуються, розглядають Є. Головаха, А. Здравомислов, Є. Степанов.

Проте ані закордонними, ані вітчизняними транзитологами й конфліктологами дотепер не опрацьовано спільну методологію, яка б дозволила розглядати політико-конфліктні процеси в перехідних суспільствах у порівнянні із такими, що відбуваються в умовах сталої демократії або ефективного авторитарного режиму. Таким чином, продовження дослідницьких пошуків у цьому напрямку потребує нового рівня наукового узагальнення і концептуалізації. Адже аналіз транзиту з точки зору конфліктологічної парадигми дозволяє, на нашу думку, значно поглибити якість його наукової експертизи і середньострокового прогнозу. Спостереження за конфліктними процесами в політичній сфері того чи іншого перехідного суспільства може сприяти виявленню найбільш загрозливих тенденцій щодо перспектив його демократичного розвитку і виробленню певних засобів їх пом'якшення або уникнення.

З огляду на це головною метою статті є спроба опрацювання певної стратегії наукового аналізу характерних рис конфліктності в політичних системах різного типу, а також з'ясування специфіки

українського транзиту з точки зору конфліктної парадигми.

Застосування конфліктологічного підходу щодо дослідження внутрішньополітичного процесу в конкретній країні, на нашу думку, вимагає таких кроків:

– вироблення на базі системно-функціональних параметрів загального алгоритму аналізу проявів політичної конфліктності у суспільствах того чи іншого типу;

– виокремлення характерних рис політичної конфліктності, притаманних певній ідеально-типовій моделі політичної системи;

– порівняння реального конфліктного процесу в досліджуваній країні з означеними моделями.

Варто підкреслити, що визначення параметрів оцінки конфліктного процесу в кожному конкретному випадку буде залежати від сутності наукової проблеми, що потребує розв'язання. У межах нашого дослідницького інтересу алгоритм аналізу конфліктності у будь-якому суспільстві можна подати принаймні у такому вигляді:

1) ступінь усталеності політичної системи щодо макро-соціальних конфліктів (типу революцій, громадянських війн тощо);

2) ступінь політизації соціальних конфліктів мезо- та мікро-рівня;

3) рівень деструктивності політичних і соціальних конфліктів загалом;

4) ступінь інституціоналізації та правового регулювання конфліктів;

5) найбільш розповсюджені типи і форми політичних конфліктів і зони накопичення кризового потенціалу;

6) стратегії політичних суб'єктів як сторін конфлікту і/або відповідальних за його врегулювання.

Скориставшись деякими напрацюваннями попередників, а також зазначеним алгоритмом аналізу конфліктності, спробуємо надати конфліктологічну характеристику політичним процесам у перехідних суспільствах і, зокрема, в Україні.

Перехідне суспільство у даному контексті теж розглядається як умовна аналітична модель. Спільними рисами таких суспільств є намагання зміни політичного режиму і притаманних йому інституціональних основ, “подвійна невизначеність” тощо. Вихідні фактори-детермінанти, що пов'язані з авторитарним/тоталітарним минулим перехідних суспільств, зумовлюють глибокий вертикальний розкол суспільства і, відповідно, стійкий латентний конфлікт між правлячими елітами і більшістю населення. В окремих випадках, завдяки збігу обставин і діяльності опозиційних еліт, які іні-

ціують масові протести, цей конфлікт може загострюватися аж до кризи режиму і набувати вигляду відкритого макроконфлікту (типу “кольорових революцій”). Стрибокподібний характер розвитку, в якому почергово змінюються етапи пасивності та гіперактивності масової участі у політиці, в деякій мірі споріднює перехідну модель конфліктності з моністичною, але, як зазначає П. Кандель, в суспільстві останнього типу макроконфлікти і кризи взагалі є майже єдиним механізмом саморегуляції та модифікації політичної системи¹.

У перехідних суспільствах головна лінія конфліктної напруги все ж таки розташована на вищому горизонтальному рівні внутрішньо- і міжлітніх відносин. Саме таке переважання елітарної конфліктності, згідно з К. фон Бейме, є характерною ознакою авторитарно-консервативної моделі². В Україні елітарна конфліктність ґрунтується на клановій та міжрегіональній основі. Зрозуміло, що оскільки життєві інтереси опонентів зазвичай містяться не у політико-ідеологічній, а у фінансово-промисловій чи енергетичній сферах, справжня конфліктна взаємодія відбувається у тіньовій формі. В таких умовах масова свідомість опиняється у дезорієнтованому стані, в якому важко зрозуміти логіку дій політичних гравців, що миттєво змінюють свій демонстративний статус “ворогів” на протилежний, постійно порушують попередні домовленості, переходять із стану опозиції до державних структур тощо. Завдяки цьому більшість видимих елітарних конфліктів можна віднести до типу неправильно приписаних.

Ціннісно-культурний вимір реально наявних у суспільстві розбіжностей еліти старанно презентують назовні. Міфологізовані уявлення про минуле, проблеми геополітичної орієнтації країни і вибору шляхів її розвитку використовуються всіма політичними силами для так званої конфліктної мобілізації електорату. Внаслідок цього відбувається постійна політизація громадської думки, а кожні загальнонаціональні вибори у масовій свідомості постають як черговий “останній бій”. Конфліктний потенціал виявляється розпорощеним і свідомо (або підсвідомо) переводиться на мезо- і мікрорівень соціальної взаємодії. І якщо до останнього часу конфлікти усіх рівнів не відзначалися відвертою деструктивністю, то марні витрати суспільної енергії та небезпечність її раптового ви-

¹ Кандель П. Е. Социальный конфликт в монистической системе (Опыт теоретического анализа) //Рабочий класс и современный мир. – 1990. – №6. – С. 84.

² Beume, K. von. Die politischen Theorien der Gerenwart. Piper varlag, Munchen, 1980. – S. 213-216.

буху додають політичному процесові непередбачуваності, гальмують рух у демократичному напрямку.

Сам факт розпорошення конфліктного потенціалу по різних шарах соціальної організації можна вважати позитивним для суспільства явищем. У класиків конфліктологічної теорії Г. Зіммеля, Р. Дарендорфа, Л. Козера присутня думка про те, що часті й відносно мляві конфлікти на середньому рівні суспільних відносин сприяють їхньому нормативному регулюванню і підвищенню адаптивності системи в цілому. Проте характер і, головне, результати конфліктної горизонтальної взаємодії у перехідних і ліберально-демократичних суспільствах суттєво відрізняються. В останньому розвинуті механізми та інститути соціального представництва (дієві партії, структури громадянського суспільства тощо) беруть на себе завдання оперативного вирішування конфліктів у локальних місцях їх виникнення, тому вони здебільшого не потребують безпосереднього втручання державної влади.

Перехідні суспільства, навпаки, відзначаються не тільки високим ступенем політизації соціальних конфліктів, але й їх слабкою інституціоналізацією. Як стверджує А. Глухова, у зазначеному контексті зміст поняття “інституціоналізація” має декілька рівнів – соціетальний, суто інституціональний, політико-груповий та інші³. Стосовно політичного конфлікту інституціоналізація не означає лише наявність формальних правил і норм щодо регулювання і вирішення політичних суперечностей. Важливим є також закріплення в менталітеті образу конфлікту як звичайного, а не патологічного феномену, визнання за опонентами права на відмінність, укорінення демократичних практик регулювання конфліктів, наявність або формування дієздатної системи інститутів і каналів для публічної презентації, обговорювання, легітимного оцінювання і полагодження політичних розбіжностей.

Відомо, що влада у моністичних системах передусім намагається замовчувати або придушувати соціальні та політичні конфлікти. У ліберальній суспільній моделі найбільш розповсюдженими стратегіями сторін конфлікту є судовий позов і взаємоприйнятна угода, і політичні конфлікти не є винятком. Ситуація перехідної доби не сприяє широкому застосуванню означених стратегій і внаслідок недосконалості судової системи відповідних держав, і за відсутністю звички гласного й відкритого обстоювання своїх інтересів у судовому або переговорному процесі.

³ Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). – М., 2000. – С. 206.

Слід враховувати і вже згаданий факт тісного сплетіння економічних і політичних інтересів у більшості суб’єктів українського правлячого класу, що утруднює використання формалізованих раціональних підходів щодо розв’язання конфліктів у даному середовищі. У підсумку маємо справу з особливостями “української моделі” запобігання конфліктів посттоталітарного розвитку, яка визначається “прагненням влади втримати соціальну рівновагу через мінімізацію соціальних змін та збереження колишніх структур і механізмів соціального управління...”, а результатом її є, “з одного боку, відсутність широкомасштабних конфліктів, що мають насильницькі форми, а з іншого – вгасання економіки й соціально-політичної активності”⁴.

Своєрідна картина постає під час аналізу найбільш розповсюджених в Україні типів політичних конфліктів. Поряд з численними і вже згаданими неправильно приписаними конфліктами, що виникають внаслідок маніпуляцій владних суб’єктів із масовою свідомістю, відзначимо й так звані конфлікти помилкової ідентифікації. Вони обумовлені відсутністю усталеної соціально-класової структури, а також неадекватністю партійної системи країни реальним, хоча й недостатньо усвідомленим інтересам суспільних груп. Соціологічні дослідження яскраво свідчать про те, що мотивація електорального вибору в Україні здебільшого пов’язана не з партійними перевагами, а з симпатіями до окремих лідерів. А це, у свою чергу, підсилює гостроту міжособистісних конфліктів всередині еліти і надає боротьбі провідних партій за голоси виборців самодостатнього характеру.

Але найбільш поширеним і небезпечним типом політичних конфліктів в Україні є державно-правові, тобто такі, що безпосередньо стосуються питань завоювання, здійснювання, перерозподілу і юридичної легітимзації влади, зміни форми правління й політичного режиму. Саме в ході таких конфліктів вибудовується система формальних правил “політичної гри”, а якщо вони повсякчасно порушуються і не набувають певної усталеності, політичний процес стає некерованим. Зрозуміло і те, що через такі конфлікти політична система може дістати оновлення. Завдяки ним відбувається більш-менш помітна ротація панівної верхівки, корегується політичний курс країни. Тобто, мова йде про хиткий баланс між старими й новими інститутами влади і принципами їх функціонування.

⁴ Головаха Є, Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С.39.

Взагалі специфіка перехідних суспільств не в останню чергу пов'язана із запеклою політичною боротьбою навколо інститутів влади. Тому, як наголошує А. Пшеворський, конфлікти з цього приводу в зазначений період - не виняток, а закономірність. Проте "зміни коштують дорого"⁵. Небажання або невміння правлячої еліти приборкати деструктивну енергію таких конфліктів призводить до парламентських, урядових і конституційних криз. Коли ж вони збігаються у часі або набувають перманентного характеру, виникають умови щодо кризи політичного режиму. Таку амплітуду як раз і має внутрішньополітичний процес у пострадянській Україні.

"Помаранчова революція" як інституціональна криза (Є. Головаха, Н. Паніна) або криза попереднього політичного режиму, не призвела до встановлення правового ладу і, навіть навпаки, загострила питання про правове переоформлення інституційного дизайну. Боротьба навколо повноважень, яка точиться під виглядом зміни Конституції та форми правління, насправді ще більш розхитує й легальне, й легітимне підґрунтя влади, поглиблює прірву між нею й народом.

Якщо додержуватися чітких наукових дефініцій, то події осені 2004 р. не можна визнати революцією в істинному сенсі. Адже "революція, – як відзначає Ш. Айзенштадт, – це ситуація, в якій усі зміщення і зміни, що відбуваються, як правило, насильницьким шляхом, ведуть до радикальної трансформації самих правил політичної гри, символів і основ легітимності, та поєднуються з новим баченням політичного і соціального порядку"⁶.

Таким чином, можна констатувати, що політико-конфліктні процеси в Україні і до, і після 2004 р. здебільшого відповідають авторитарно-консервативній моделі з такими її рисами, як перевага елітарної конфліктності понад усіма іншими різновидами і прагнення впливових суб'єктів до збереження "статус-кво" на своїх умовах. Тож не випадково усі головні зони конфліктної напруги, на які звертали увагу вітчизняні дослідники ще у 1990-х роках, (а саме, конституційний та виборчий процеси, приватизація, геополітичні орієнтації країни, політичні відносини на рівні "центр-регіони") дотепер залишаються незмінними.

Відмінність періоду, що збігається з електоральним циклом

⁵ Пшеворський А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М., 2000. – С.129.

⁶ Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность //THESIS. – Весна 1993. – Т.1. – Вып. 2. – С. 193

2004-2007 років, спостерігається хіба що у підвищенні рівня конфліктної напруги всередині еліт. Задеклароване “помаранчевою” командою завдання відділення бізнесу від влади не було здійснено, а вплив фінансово-промислових груп (ФПГ) на прийняття політичних рішень став ще більш очевидним. За часів Л. Кучми, як відомо, було досягнуто певну рівновагу в бізнес-середовищі, впливові суб’єкти якого були змушені сприйняти деякі спільні правила взаємодії з головним політичним гравцем – Президентом. Правда, це спричинило виникнення застійних явищ у процесі демократичних реформ і дало підстави говорити про “застряглий український транзит”, а політичний режим найменувати новим авторитаризмом чи навіть неототалітаризмом (В. Полохало).

Сьогодні країна повернулася до ситуації, яку Ф. Шміттер позначає як “війну всіх проти всіх” і яка була характерна для початкового періоду розбудови держави. Сподівання на стратегії конфліктної поведінки елітних груп, що сприяють сценарію “гри за правилами”, які висловлювали деякі вітчизняні й російські дослідники, зокрема, В. Гельман⁷, на нашу думку, поки не мають достатнього підтвердження. Адже політичні конфлікти, які у спотвореному вигляді виносяться на суд громадськості, є лише засобом тактичних маніпуляцій з її свідомістю і не мають прямого стосунку до реальних інтересів опонентів. Тому їх справжній предмет не може бути підставою для ділових перемовин з метою врегулювання і, відтак, конструктивним засобом опрацювання нових загально прийнятих формальних правил політичної взаємодії.

Чи може змінитися характер конфліктного і, загалом, політичного процесу в Україні? На близьку перспективу мають підстави і прогнози щодо нового етапу “масового вибуху”, і такі, що прирікають українську владу на остаточну втрату економічної ефективності й політичної дієздатності, а державу – незалежності.

У майбутньому ймовірна поява у політичному просторі таких соціальних суб’єктів, які забажають приборкати “безформний плюралізм” заради реалізації своїх корпоративних інтересів. Вони можуть, наприклад, з’явитися в результаті перерозподілу економічного і, водночас, політичного капіталу поміж могутніми ФПГ за умов вступу України до СОТ. Якщо ж у ролі домінуючого суб’єкта постане харизматичний лідер або окремих інститутів влади (як у сучасній Росії), на нього припаде нелегкий вибір між проведнням справжніх ринкових й демократичних реформ, з одно-

⁷ Гельман В. Я. Из огня да в полям? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Политические исследования. – 2007. – №2. – С.95, 99.

го боку, і, з іншого, консервативною стабілізацією економічної та політичної ситуації за їх рахунок. Зрозуміло, що в обох випадках це покладе край стану українського “застряглому транзиту”. Проте, куди насправді буде спрямований вектор суспільного руху, заздалегідь сказати важко.

Література:

1. Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // THESIS. – Весна 1993. – Т.1. – Вып. 2. – С. 190- 212.
2. Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Политические исследования. – 2007. – №2. – С. 81-108.
3. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика. М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 280 с.
4. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С.32-51.
5. Кандель П. Е. Социальный конфликт в монистической системе (Опыт теоретического анализа) // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – №6. – С. 77-87.
6. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.
7. Weyme, K. von. Die politischen Theorien der Gegenwart. Piper varlag, Munchen, 1980. – 213-216 s.

Андрій Рибак

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ У “ПОСТПОМАРАНЧЕВИЙ ПЕРІОД” В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано особливості та характерні ознаки конфліктів у політичній сфері України після президентських виборів 2004 р. Підкреслено їх вкрай деструктивний характер, що загрожує національній безпеці держави, а також зроблено висновок про “вихід” конфліктів за межі існуючих теоретичних схем і, як наслідок, неспроможність розв’язання традиційними для демократичного суспільства способами.

Peculiarities and characteristic features of “post orange revolution” conflicts in the political sphere of Ukraine are being analyzed in the article. Their extremely destructive character that threatens the national safety of Ukraine has been highlighted. The conclusion has been drawn that the above mentioned conflicts break existent theoretical prerequisites and, as a result, they appears to be unresolvable by traditional democratic means.

У політології під конфліктом (від лат. *conflictus* – зіткнення) розуміють завершальну ланка механізму розв’язання суперечностей у системі суспільних відносин. Іншими словами, конфлікт – це не відхилення від суспільних правил, а норма співіснування людей у соціумі, форма встановлення і зміни пріоритетів у системі інтересів, потреб, взаємин у суспільстві взагалі.

Відзначаючи певні позитивні соціальні функції конфлікту, водночас слід зауважити, що ці ролі та функції різняться залежно від типу суспільства, в якому вони виникають і розвиваються.

Проблема соціальних (політичних) конфліктів є предметом зацікавлення багатьох як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Проте праці, присвячені аналізу найвищої стадії політичного протистояння після президентських виборів 2004 р., нам не відомі.

Мета нашої статті – простежити особливості перманентних політичних конфліктів “постпомаранчевого” періоду в рамках проходження трансформаційних процесів. Відштовхуючись від усталених теоретичних уявлень про зміст та особливості конфліктів

у політичній сфері, ми намагалися виокремити специфічні риси останніх, особливості їх виникнення і розвитку та вплив на проходження політичного процесу. Відтак, методологічною основою дослідження став метод спостереження в сукупності з загальнологічними методами аналізу та синтезу.

Згідно із загальноприйнятими уявленнями, основною причиною політичного конфлікту, частіше за все, виступає обмеженість ресурсів, на які претендують різні соціальні верстви, групи або окремі індивіди, але яких (ресурсів) не вистачає для задоволення інтересів чи потреб усіх зацікавлених суб'єктів. Причиною політичного конфлікту в соціально-політичних спільнотах або між ними виступає сумнів індивідів або груп в законності і справедливості наявного розподілу матеріальних та інших благ.

Ще одним важливим чинником виникнення політичного конфлікту є боротьба за владні повноваження, їх реалізація або утримання. На цій основі часто виникають глибокі розбіжності між різними політичними силами, партіями, їх лідерами тощо через відмінність поглядів, а іноді непримиренність інтересів, несумісність цілей і орієнтацій.

В узагальненому вигляді дослідник С. Шубін причини виникнення політичного конфлікту зводить до наступних чинників: обмеженість матеріальних ресурсів та ціннісних орієнтацій і значні обмеження з боку представників влади; протилежність інтересів мас з інтересами правлячої еліти (сюди ж можна додати також суперечки всередині еліт – *А.Р.*) пряме політичне, ідеологічне, економічне зіткнення пригноблених з інтересами тих, хто має владу та інші блага¹.

У сфері практичної діяльності при осмисленні конфліктності принципним стає також питання дотримання адекватності і коректності відносин між акторами різних орієнтацій при формуванні комунікативного простору. До таких проблем належних проблем толерантності.

Толерантність як така є характеристикою способу спілкування або конфліктної культури суб'єктів, що займають різні ідеологічні позиції. Протилежністю толерантності в цьому сенсі виступатиме антагонізм або ідеологічна нетерпимість. Якщо носіями конфліктних відносин виступають люди, то психологія, яка визначає їх

¹ Шубін С.П. Соціально-філософські аспекти сучасного політичного конфлікту на Півдні України // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 6. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2004. – С. 157.

поведінку, стає найважливішим чинником конфліктогенних просторів². А тому особистісні характеристики еліт, їх свідомість та культура (і не лише політична) відіграють колосальну роль у процесах конструктивного погодження інтересів чи їх зіткнення. Особливо це стосується політиків у незрілих демократіях.

Однією з ознак, які властиві будь-яким трансформаційним процесам у напрямку до демократії, є підвищений рівень суспільно-політичної конфліктності. Загалом, наявність конфлікту – характерне явище не лише для перехідного суспільства та політичної системи, оскільки цим поняттям описується будь-яка конкурентна взаємодія двох чи більше сторін у процесі артикулювання та відстоювання власних інтересів, прав чи повноважень. У такому сенсі плюралізм, властивий соціальним відносинам у демократичних суспільствах, виступає основою виникнення конфліктів, які набувають свого втілення у політичній, економічній, правовій чи будь-якій іншій сфері³.

З одного боку, політичний плюралізм, розподіл влади, електоральна змагальність, юридична рівність індивідів є ознаками громадянського суспільства і дають можливість утримувати на легальних засадах соціально-політичні конфлікти та зменшувати напруження, що виникає в суспільстві, забезпечувати використання демократичних інститутів для стабілізації існуючого ладу. Але з іншого боку, саме можливість гри за демократичними правилами і призводить дуже часто до конфліктних ситуацій. “Кивання” на громадянські права і можливості різноманітними законними способами їх відстоювати часто використовується як привід або механізм власного позиціонування у політичному комунікативному просторі.

Очевидно, слід погодитись із професором О. Бабкіною, що демократія – це спосіб і умова діалогу, компромісного узгодження, взаємного обмеження суперечливих і конфліктних інтересів, досягання і переконань різних суб’єктів соціального процесу. Однак у реальному житті не всяка демократія їх гарантує. Крім того, в перехідних суспільствах, в умовах незавершеності політичних процесів і невизначеності суспільно-політичної моделі розвитку, використання цих критеріїв не тільки скомпроментовано, а й може

² Коротец И.Д. Ментальные условия нейтрализации конфликтогенности современного пространства культуры // http://portal.rsu.ru/science/modernisation/i_L/Korotec.doc

³ Литвин В. Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів // http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/vistupi/litvin/uradk_02_11_23.html

привести до послаблення керованості суспільством або навіть до встановлення недемократичних форм правління демократичними засобами⁴.

Дослідник Н. Сокур основну причину конфліктогенності перехідного до демократії суспільства вважає також в тому, що відбувається руйнування старої системи ціннісних орієнтацій і психологічно важливих точок опори в суспільстві. Це руйнування не може відбуватися без конфліктів, без радикальних змін політичних і особистісних позицій. Не може не позначитися на причинах соціальної напруженості в перехідному суспільстві велика тривалість суспільно-політичних перетворень перехідного часу⁵.

Однак якщо у стабільних політичних системах соціальні конфлікти, як правило, вирішуються шляхом або консенсусу, або пошуку такого рішення, яке відповідало б інтересам усіх сторін-учасниць конфлікту, то небезпекою, яка властива перехідним політичним системам, є те, що через відсутність механізмів вирішення конфліктів їхній позитивний потенціал дуже швидко стає руйнівним. Відтак, конфлікт має усі шанси перетворитися із форми суспільно-політичного розвитку на вкарай негативне явище, яке фактично повністю унеможливило будь-які конструктивні реформотворчі дії.

Дослідження специфіки розвитку політичних конфліктів у сучасних постіндустріальних суспільствах змусило Р. Дарендорфа зробити висновок, що досягнення свободи, реалізація цінностей демократії, прав і свобод людини і громадянина можливі лише у світі регульованого конфлікту чи такого, якому притаманні ознаки збалансованості. Тобто лише регульовані політичні конфлікти здатні виконувати для держави і суспільства певну позитивну роль. Зміст таких “позитивних” конфліктів полягає у виявленні реальних суспільних суперечностей, більш чіткому усвідомленні суспільних інтересів та сприятні змінам в суспільстві і політиці⁶.

Отже, вчені безспідставно констатують, що всі суспільства, що трансформуються, підкреслено конфліктогенні. На нашу думку, особливо конфліктогенними стають процеси, пов’язані з певними

⁴ Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства // <http://www.personal.in.ua/article.php?id=442>

⁵ Державна політика по зниженню соціальної напруженості у перехідному суспільстві (сфера трудових відносин) 2001 года. Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Н.В. Сокур; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – 20 с.

⁶ Литвин В. Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів // http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/vistupi/litvin/uradk_02_11_23.html

епохальними явищами у рамках загального процесу трансформації (наприклад – “помаранчева революція”). Тоді конфлікти можуть набувати нової якості, нових форм і бути як своєрідною завершальною фазою протистоянь та рухом у напрямку до стабілізації і переходу політичної системи на якісно новий рівень функціонування, так і носити реакційний характер і мати наслідком певний відкат від прогресивних зрушень (Очевидно, розвиток політичних процесів після останніх президентських виборів є прикладом цього).

До подій кінця 2004 р. дестабілізуючими чинниками, які найчастіше призводили до конфліктних ситуацій, вчені називали такі: напруженість між різними гілками влади, передусім між законодавчою і виконавчою; протистояння між “лівими” та “правими”, тобто між політичними силами прокомуністичного й проросійського спрямування та національноорієнтованими; напруженість по лінії “регіон-центр-регіон”, боротьба регіональних політичних і фінансово-промислових еліт за вплив на прийняття рішень у центрі; низький рівень легітимності влади тощо⁷.

Після “помаранчевої революції” “ареали” чи напрямки конфліктів у рамках політичної системи та її підсистем, на нашу думку, зазнали певних принципових змін. У першу чергу це пов’язано з декількома чинниками як об’єктивного характеру, зумовленого особливостями трансформаційних процесів та спадком попередніх років, так і суб’єктивними, доволі штучними, пов’язаними з особистостями політиків:

– певними зрушеннями у суспільній свідомості як політикуму, так і пересічних громадян, частковим переходом на новий рівень політичного дискурсу, який хоча і є прогресивним шаблоном трансформації, але, водночас, містить у собі загрози якісно нових конфліктогенних ситуацій;

– “активізацією вулиці” (у переважній більшості штучною), як приклад використання демократичної форми відстоювання прав громадян у політиканських цілях, що призводить до дискредитації цього способу тиску на владу. Проплачені мітинги і пікети, разом з блокуванням трибуни для виступу в парламенті, стають невід’ємним атрибутом політичних протистоянь. Не в останню чергу внаслідок цього у суспільній свідомості вкорінюється стереотип, що виконання законів є необов’язковою складовою функціонування суспільно-державного організму і, що головними нормами, які регулюють життя соціуму, є “підкилимні” домовленості

⁷ Національна безпека України 1994-1996pp. // <http://www.niss.gov.ua/book/otch/zmist.htm?>

між так званими топ-політиками. Значення законів та Конституції зведено фактично нанівець. Це надзвичайно небезпечні тенденції, які несуть колосальну загрозу для подальших фаз переходу;

– переходом так званих “кучмістів” у табір “помаранчевих”, що нагадує ситуацію початку 1990-х, коли лєвова частка колишньої партійної номенклатури фактично очолила владний олімп. Подальший хід подій (у 2006-2007 рр.) взагалі фактично звів нанівець так довго очікуваний процес зміни еліт. Причому, у суспільній свідомості все ж панувало уявлення існування “нової влади”. Як показало життя, з обоми випали лише одиниці, після певних кадрових перестановок багато чого стало на свої місця. Система не втратила таких своїх якісних характеристик, як бюрократизм та корумпованість;

– ще більше посилення у суспільстві та політикумі позиціонування “свої-чужі”, “східняки-західняки” тощо і постійне нагнітання пристрастей навколо спеціально порушених гострих питань, протилежні відповіді на які “заготовлені” представниками кожного з політичних таборів;

– набуттям чинності змін до Конституції у частині розподілу повноважень між президентом та парламентом, що, власне, і є основним каменем спотикання і першопричиною багатьох конфліктів.

Згадані вище чинники, перелік яких є далеко не вичерпаним, пов’язані з ознаками та характерними особливостями сучасних конфліктних ситуацій в Україні:

– вони (конфлікти) справді носять характер боротьби за владні повноваження і ресурси, але не з прагненням до ефективного урядування, а з метою отримання або посилення контролю за економічними процесами у вузькогрупових цілях. Протистояння з альтернативними пропозиціями розв’язку справді актуальних для розвитку суспільства проблем підмінюється штучно створеними часто антиукраїнськими питаннями;

– опоненти не мають на меті мінімізувати вихід назовні інформації про протиборство інтересів всередині України, а, навпаки, часто-густо заохочують стороннє втручання у різноманітних формах і масштабах на свою користь. Як наслідок, жодна політична сила не зважає на постійні удари по іміджу нашої держави, що тягне за собою не лише негативне сприйняття України загалом, а й суттєво впливає на подальше політичне та економічне співробітництво з провідними країнами світу;

– нівелювання національних інтересів у зовнішній політиці, а то й удар по них заради внутрішньополітичних дивідендів у ви-

гляді виборчої підтримки з боку певних суспільних груп. Причому, виходить парадоксальна ситуація, коли деякі політичні сили породжують міф, який ґрунтується на залишках радянської стереотипованої свідомості, впроваджують його в маси і, вже пізніше, видають його за частину своєї політичної програми і активно відстоюють відповідну політичну лінію, чудово усвідомлюючи її хибність, а подекуди й згубність. Таким чином, політичні програми є звичайним інструментом у боротьбі, а суспільні верстви, які щиро вірять у них, є цинічно обманутими громадянами пострадянської держави;

– ще однією особливістю є те, що такими інструментами (приводами для протистояння) є речі, до яких необхідно ставитись надобережно в умовах незавершеності процесів формування національної ідентичності, а тим більше, роблячи предметом політичного дискурсу: мова, релігія, зовнішньополітичні орієнтири тощо;

– на конфлікти в рамках одних і тих же політичних інституцій часто впливає особистісний суб'єктивний чинник та психологічна різносуб'єктивність, що породжує проблеми толерантності у процесі політичного дискурсу (Прикладом може бути відмінне психологічне настановлення Секретаріату Президента до різних глав уряду: тон дискусій з Ю. Тимошенко відрізняється від стилю спілкування з В. Януковичем, коли той займав посаду Прем'єр-міністра. Причому, зворотня реакція є теж відмінною).

Подібна конфронтація на владному олімпі призводить до розколу в суспільному і політичному середовищі. Це означає, що одні, абсолютно суб'єктивні і штучні конфлікти, породжують інші, більш масштабні, врегулювати які вже дуже складно і які суттєво загрожують соціальній стабільності та навіть національній безпеці.

Не є здоровою ситуація, коли теза про "нормальність" конфлікту використовується для того, щоб легітимізувати в очах суспільства та міжнародної спільноти боротьбу за ресурси влади, оскільки саме вона лежить в основі більшості, якщо не всіх політичних конфліктів.

Відтак поняття політичного конфлікту підмінюється фактично наявним конфліктом між політиками, або конфліктом у політиці, у випадку яких про будь-який конструктивізм і корисність говорити не доводиться. В основі конфлікту між політиками можуть бути різноманітні мотиви та інтереси – особисті, групові, кланові та ін.

Отже, це не політичний конфлікт, а модифіковано-політичний (псевдополітичний), звідси – складність його розв'язання напра-

цьованими в теорії методами, неконтрольованість та проблематичність вирішення традиційними політичними способами, несподіваність розв'язки, специфічний вплив на подальше розгортання політичних процесів тощо.

З цього випливає ще одна властивість сучасних політичних конфліктів – нездатність суб'єктів діяти за цивілізованими правилами політичної боротьби. На відміну від конституційних шляхів, коли політична боротьба ведеться через такі інститути, як вибори, парламентська діяльність, політичні конфлікти в Україні надто часто намагаються перевести у неінституційну сферу. Причому, це жодним чином не означає, що їх не можна вирішити з допомогою демократичних механізмів.

Важливою ознакою сучасних конфліктів в українській політиці є “псевдопублічність”. Справді, сучасні політики намагаються винести конфлікт на загальне, але: по-перше, легалізують його в очах громадськості, опираючись на відверто неправдоподібні тези про “відстоювання суспільного блага своїми діями”, і, по-друге, піддають розголосу суперечки між собою не з метою винести на суд громадськості якесь дискусійне питання і отримати відповідь на нього, а з метою понизити рейтинг опонента і підняти свій власний.

Внаслідок спотворення правил політичної гри та надвелику персоніфікацію політичної боротьби, більшість із сучасних конфліктів починають носити характер загальносуспільних: виникають на основі якоїсь однієї “проблеми”, яка опосередковано впливає на виникнення інших, що творять у сукупності ситуацію “різностороннього протистояння” з декількома векторами і малопрогнозованими сценаріями розвитку (візьмемо для прикладу ситуацію з дубляжем іноземних фільмів українською мовою, яка у результаті використання в політичних цілях обросла масою інших штучних питань національно-культурного характеру і в результаті використовується зовнішніми силами як привід для втручання у внутрішні справи нашої держави).

Відповідно значна кількість конфліктів, які сьогодні виникають в Україні, потребують для свого розв'язання вже не просто якоїсь одноразової дії чи одиничного рішення, а цілого комплексу надзвичайно складних заходів, які можуть спрацювати виключно в умовах хоча б часткового притуплення особистісних амбіцій топ-політиків.

Певним чином це нагадує ситуацію, коли, забувши про первісні, вихідні причини суперечки, люди знищують одне одного тіль-

ки тому, що це перетворилося на звичку. Причому, поняття "свій-чужий" часто відходить на другий план, і союзники з опонентами часто міняються місцями, що є ще однією характерною ознакою конфліктів після "помаранчевої революції".

Сукупність конфліктогенних ситуацій вже давно утворили систему, переплелися та поєдналися, сформувавши своєрідний зсув, який посилюється дією "ефекту мультиплікатора" і загрожує як державі, так і суспільству. Відтак, стає неможливим проаналізувати всі схеми, за якими розгортаються сучасні конфлікти.

Глибинним мотивом учасників політичних протистоянь практично завжди є уникнення відповідальності, намагання перекласти її на партнера по владі. Тут діє своєрідний закон перекладання відповідальності.

Якими ж є наслідки і результати гострих протистоянь та конфліктів у сучасній українській політиці? Одним з найтяжчих є перманентне гальмування процесів модернізації. Банальний приклад: блокування парламентської трибуни вже неодноразово уповільнювало або й взагалі робило неможливим прийняття важливих нормативних актів, які за своїм змістом є "нейтральними" до тих чи інших політичних баталій, але стають "заручниками" періодичних конфліктів. Таким чином, у багатьох сферах суспільного життя нормативно-правове регулювання не відповідає вимогам часу і тягне за собою відставання на шляху до Європи як стратегічної мети.

До наслідків також можна віднести наростання суспільної напруги та гальмування процесів творення модерної української нації, об'єднаної національною ідеєю та спільним психологічним настановленням до минулого, теперішнього та майбутнього. Це чи не найплачевніший результат діяльності українських політик(ан)ів.

Окрім того, конфлікти на вищому політичному рівні прямо-пропорційно впливають на наростаюче порушення законності на різних рівнях в умовах фактичного розвалу судової системи як механізму захисту прав. Останнє, до речі, можна трактувати як "самостійний" наслідок політичних конфліктів: судова гілка влади часто стає заручником політичної боротьби, внаслідок чого профанується рядизка основоположних принципів судочинства.

Наслідком також є формування негативного іміджу держави в очах міжнародної спільноти, часткове підтвердження тези про неготовність українців жити у власній незалежній державі, невміння представників різних таборів політикуму об'єднатись у випадку зовнішніх викликів чи потреби просування національних інтересів, "потирання рук" від зовнішніх поразок опонентів, що призводить

до матеріальних і нематеріальних втрат на міжнародній арені і надає тактичну перевагу іноземним суперникам чи опонентам.

Більше того, ще й досі не викорінена із суспільної свідомості орієнтація на жорстку авторитарну владу, начебто здатну розв'язувати всі проблеми швидкими карально-репресивними чи ультимативно-наказовими діями, сьогодні доповнюється ототоженням демократії з тим безладдям і соціальною несправедливістю, які нині притаманні Україні.

Очевидно, що сьогодні потребують зміни передусім психологічні настановлення політиків, їхня мотиваційно-цільова сфера, а не зовнішні сторони діяльності. Інакше, попри будь-які новації у виборчому законодавстві та конституційному перерозподілі повноважень, конфліктогенний потенціал влади неминуче відтворюватиметься у тих же самих або й більших масштабах, змінюватимуться лише конфліктуючі інстанції та лінії протистояння.

Взаємовідносини на найвищих щаблях влади, їх конструктивний або деструктивний характер, вміння вести діалог або постійна конфронтація, аж до виникнення конфлікту, прямо впливають на рівень довіри суспільства до влади, у якого є свої граничні показники. За умови, коли цей показник падає нижче критичної межі, політика починає працювати, так би мовити, в автономному режимі, у відриві від справді актуальних питань розвитку суспільства, і останнє вже не вбачає в діях політичної еліти жодної користі для себе. Відтак, це може призвести до посилення відчуження населення від влади і відхилення у розвитку громадянського суспільства.

Сучасний стан розвитку політичної системи в Україні набув ще більшої непрогнозованості, процеси в її рамках фактично не піддаються керуванню з допомогою демократичних механізмів. Відсутні передумови для розробки та втілення в життя середньо- та довгострокових стратегій розвитку держави (які є вкрай необхідними). В умовах жорсткої конкуренції в глобалізованому світі та відчутному посиленні зовнішніх загроз окреслений конфліктогенний і вкрай деструктивний спосіб взаємин так званих політичних еліт набуває відверто злочинного характеру.

Та найбільша проблема, мабуть, у тому, що на найближчі роки важко простежити можливі перспективи зміни ситуації на краще. Це може призведе до накопичення критичної маси суспільного невдоволення та нового вибуху у вигляді масових громадських виступів. Щоправда, масштаби акцій 2004 р. навряд чи можна буде відтворити.

Література:

1. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства // <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=442>
2. Державна політика по зниженню соціальної напруженості у перехідному суспільстві (сфера трудових відносин) 2001 года. Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Н.В. Сокур; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – 20 с.
3. Коротец И.Д. Ментальные условия нейтрализации конфликтогенности современного пространства культуры http://portal.rsu.ru/science/modernisation/i_L/Korotec.doc
4. Криза влади, її відображення у масовій свідомості і завдання політичної психології // <http://politicon.iatp.org.ua/Library/sljusarevski/sljus74.htm>
5. Литвин В. Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів // http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/vistupi/litvin/uradk_02_11_23.html
6. Національна безпека України 1994-1996pp. // <http://www.niss.gov.ua/book/otch/zmist.htm?>
7. Шубін С.П. Соціально-філософські аспекти сучасного політичного конфлікту на Півдні України // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 6. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2004. – С. 157-160.

**“УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕХІД У
ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ”**

Олександр Радченко

ЛАТИНСЬКА УКРАЇНА: НЕСКІНЧЕННІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ?

У статті здійснено критичний огляд теорій демократичного транзиту та визначено придатність класичних теорій переходу до демократії для аналізу сучасних політичних процесів в Україні.

A critical observation of theories of democratic transition and application of classic theories for the analysis of the contemporary political processes in Ukraine have been made in the article.

Актуальність проблеми вивчення особливостей політичних процесів в умовах демократичного транзиту обумовлюється прагненням багатьох країн Центральної та Східної Європи, Азії, Африки та Латинської Америки розбудувати сучасну демократію. Чергова “хвиля демократизації” сьогодні є однією з найпоширеніших та найістотніших складових світового політичного процесу. За цей час як політичною теорією, так і політичною практикою накопичено значний досвід успіхів і помилок на цьому шляху. Компаративний аналіз світової практики демократизації дозволяє визначити як катализатори, так і гальмівні чинники цих процесів, що особливо актуально в пошуку власного українського шляху розбудови демократії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що дослідження проблем переходу (транзиту) авторитарних країн до демократії активно ведеться з 60-х років ХХ ст. У рамках політичних наук сформувався напрямок, що отримав назву порівняльної політології демократичного транзиту або транзитології (Theory of Transition). Значний вклад в теорію демократичного транзиту внесли такі західні вчені, як Г.О’Донелл, Р.Даль, Х.Лінц, Д. Растоу, А.Пшеворський, С.Хантінгтон, Ш.Ейзенштадт, Р.Інглехарт; в Україні відомі роботи таких науковців, як В.Горбатенко, Г.Зеленько, О.Категоренко, О.Новакова, П. Кутуєв, Ю.Мацієвський, М. Михальченко, Ф. Рудич, О.Чемшит.

За півстоліття так і не склалася єдина термінологія: одні науковці використовують термін “модернізація”, інші – “перехід”, треті додають слово “демократичний”, четверті використовують кальку

з англійського – “транзит”, частіше – “демократичний транзит” тощо. Серед **невирішених раніше** питань є визначення універсальних чинників успішності та невдач демократизації, відповідності процесів демократичного державотворення в Україні відомим парадигмам демократичного транзиту. Отже, відсутня система координат, що дає можливість визначення якісних характеристик просування нашого суспільства на цьому шляху. Саме цим обумовлена **постановка завдання** статті як окреслення дискурсної рамки демократичного транзиту та визначення параметрів відповідності політичних процесів в незалежній Україні критеріям класичних парадигм переходу до демократії. Вирішення поставленого завдання реалізуватимемо в техніці політичної компаративістики.

Серцевиною сучасної транзитології є поняття “модернізації”. Категорія модернізації, як процесу набуття рис відповідності сучасності в політичній, економічній соціальній тощо сфері, передбачає, за П. Штомпокою, перебудову державного управління та суспільних відносин на принципах індивідуалізму, диференціації, раціональності, економізму та експансії (здатності нових відносин розповсюджуватися на інші країни світової системи)¹.

Серед класичних концепцій та моделей переходу до демократії слід визначити економічну теорію модернізації (А.Хіршман, О.Гершенкрон, У.Ростоу), “динамічну модель” Д. Растоу, “хвильову” теорію та “етатистську модель” С.Хантінгтона, вивчення якісних характеристик цього процесу привело до появи теорій “делегативної” (Г.О’Доннелл), “дефектної” (В.Меркель та А.Круасан), “бюрократичної або популістської” (В.Момсет) демократій.

Демократичний транзит характеризується, насамперед, своїм інституційним спрямуванням, оскільки основною метою ставить саме інституційний злам та розбудову нових, демократичних інститутів. За характером перетворень перехідного періоду С. Хантінгтон виділяє три варіанти демократичного транзиту: трансформацію, зміщення та заміщення². Так, трансформація здійснюється з ініціативи правлячого режиму. У своєму розвитку вона передбачає появу в лавах правлячої еліти реформаторів з ліберально-демократичними переконаннями; виділення з лав реформаторів загальнонаціонального лідера та його прихід на найвищу посаду в

¹ Штомпка П. Социология социальных изменений – М.: РАН ИНИОН, 2005. – С. 47.

² Huntington S.P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – P. 34.

державі; прийняття курсу на лібералізацію державно-управлінських відносин та його провал (неминучість провалу лібералізаційного курсу в рамках авторитаризму пояснюється тим, що “покращення” такого режиму при його збереженні швидко себе вичерпує й призводить або до широкої демократизації політичної системи, або до відкату, зміщення реформаторів та посилення авторитаризму).

Провал курсу на лібералізацію призводить до тимчасового посилення консервативних позицій та наступного пригніченість консерваторів у межах старої легітимності – за допомогою процедур та в рамках інституцій, що були засновані ще авторитарним режимом. На цьому етапі Хантінгтон навіть рекомендує спровокувати спробу реваншистського перевороту, щоб остаточно придушити антидемократичні сили (в цю схему ідеально вписується відомий антигорбачовський закат ГКЧП). Врешті-решт реформатори з правлячого режиму починають діалог з представниками демократичної опозиції та залучають їх до лав правлячої еліти. Це може відбуватися у вигляді договорів, меморандумів або пактів еліт (на кшталт відомого іспанського національного примирення через *Pactos de Moncloa* у 1977 р.).

Заміщення, як варіант демократичного транзиту передбачає спільні дії авторитарного уряду (готового до консультацій з реформування політичного режиму, хоча й не здатного до їх ініціювання) та демократичної опозиції (що є фрагментованою й недостатньо сильною для самостійної зміни режиму та водночас недостатньо радикальною й здатною до переговорів з авторитарним режимом). Саме за сценарієм поступового заміщення старої політичної еліти новою реформаторською відбувались демократичні перетворення у Польщі, Чехословаччині та Південній Кореї. Трансформації та заміщення є більш розповсюдженими й характерними для одно-партійних політичних режимів.

Зміщення є характерним для країн, де серед правлячої еліти немає прибічників реформування, оскільки вся повнота влади монополізована диктатором чи купкою консерваторів, які не мають підтримки народу. Зміщення проходить три основні стадії розвитку: опозиція в умовах різкого зниження сили диктаторського режиму нарощує протестні акції та готує падіння режиму; швидкий саморозпад (втеча диктатора) або скидання правлячого режиму та прихід на хвилі демократизації до влади демократичної опозиції; жорстка боротьба нової демократичної влади з прибічниками зміщеного режиму в умовах консолідації народу навколо демократичних сил. В результаті відбувається заміщення “старої легітимності”

легітимністю “майбутньою”, чим підкреслюється ризик розрив з диктатурою і гарантується курс на подальшу демократизацію³.

Консолідація суспільства навколо демократичних ідеалів є ключовою вимогою всіх без винятку концепцій демократичного транзиту. Вона вимагає вирішення кількох принципових проблем. Найперша полягає в очищенні нової влади від авторитарної спадщини. В Чехії ця проблема вирішувалася прийняттям закону про люстрацію.

Однак в більшості країн люстрація не застосовувалась через ризик повернути перехідні процеси в зворотній бік, оскільки це, за Х. Лінцем, викликає дилему “переходу лояльності”⁴. Сутність дилеми полягає у відповіді на запитання: залишати на посадах колишніх чиновників середньої та нижчої ланки, надавши їм можливість перенести свою лояльність на новий політичний режим, чи замінити їх на нові демократичні кадри? Вирішення цієї проблеми в ще більшій мірі, аніж очищення, диктується не стільки моральними міркуваннями, скільки прагматичним прагненням нового режиму вижити і не підірвати основи крихкого, ледве встановленого демократичного громадянського порядку. Якщо кількість звільнених чиновників буде достатньо високою, саме з їх числа сформується потенційно сильна, організаційно вишколена непримиренна опозиція, що буде здатна повернутися до влади, використовуючи вже демократичні механізми (це й є однією з причин перемоги Партії регіонів на виборах 2006 р.). Тому для запобігання реваншизму перехід аполітичних за своєю природою чиновників у нові структури є допустимим і навіть бажаним.

Ще одна проблема полягає в необхідності рекрутування нової генерації демократичних управлінських кадрів. Як правило, на демократичній хвилі до влади приходять революційні романтики та професійні опозиціонери. Однак людина з менталітетом протестного трибуна, польового командира, звична до критики й руйнації політичної системи, здебільшого виявляється нездатною до державотворення, ведення конструктивного діалогу та вироблення альтернатив, кропіткої бюрократичної роботи з прийняття ефективних державно-управлінських рішень. Тому успішність демократичного транзиту багато в чому залежить від того, наскільки швидко до управління суспільством замість покоління демократів-борців прийде покоління демократів-розбудовників.

³ Категории политической науки. Под ред. Мельвиля А. Ю. – М.: МГИМО(Университет); (РОССПЭН), 2002. – С. 407.

⁴ Linz J.J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. – Handbook of Political Science. Ed. By F.I. Greenstein. – Vol. 3. – Macropolitical theory, Mass. Ets., 1975.

Проаналізуємо, яким чином проявлялися ці теоретичні положення в політичних процесах протягом новітньої вітчизняної політичної історії. **Отримані наукові результати** дають підставу стверджувати, що Україна вступила на шлях демократизації, “проскочивши” першу фазу – досягнення національної єдності. Тому на другій та третій фазі (зародження нової політичної еліти, довготривала й жорстка політична боротьба та інституціоналізація базових демократичних процедур), спостерігаємо політичні процеси, щодо яких застерігав Д. Растоу – наростання поляризації суспільства, загроза дезінтеграції за регіональною та культурно-цивілізаційною ознакою. Четверта фаза (звикання до демократії) є лише перспективою, оскільки ще не завершилося “щеплення суспільству громадянської політичної культури”.

Від початку українська демократизація носила характер трансформації: вона була ініційована правлячим режимом (спершу М.Горбачовим, далі Л.Кравчуком) та передбачала поступове “вдосконалення” наявного режиму.

Подальші процеси відбуваються вже в рамках заміщення, коли посткомуністична влада (Л. Кравчук та Л.Кучма) розпочинає курс на лібералізацію, переговори з фрагментованою демократичною коаліцією та кооптуванням окремих демократів у владу, водночас намагаючись жорстко (особливо за часів Кучми) призупинити політичну мобілізацію мас опозицією. Врешті влада була вимушена сісти за стіл переговорів й розпочати інституційні зміни (ініційована спочатку “Нашою Україною”, а потім перехоплена Л.Кучмою конституційна реформа).

Нарешті події 2004-2005 рр. відбувалися вже в рамках зміщення. Опозиція в умовах різкого зниження авторитету й сил режиму Л.Кучми нарощувала протестні акції та на хвилі Майдану прийшла до влади, одразу ж розпочавши жорстку боротьбу з прибічниками зміщеного режиму (близько 20 тисяч звільнених державних службовців – це, по суті, де-факто є люстрацією). Однак можемо констатувати, що не реалізований в українських політичних процесах один з важливих етапів заміщення, а саме – створення дієвої демократичної коаліції та недопущення консолідації реваншистських сил – на фоні відсутності національної єдності (демократичної консолідації народу) ставить під загрозу невідворотність демократичних пертворень в Україні.

Сучасну Україну слід визначати як “дефектну демократію”, що за більшістю критеріїв В.Моммсета відповідає критеріям популістського політичного режиму, що, спекулюючи патерналістичними

настоями суспільства в рамках формально демократичних інститутів, фактично закріплює олігархічно-кланову владу⁵.

Реванш авторитаризму, а точніше латиноамериканська модель “безкінечного демократичного транзиту”, перетворення нашої держави на таку собі “Латинську Україну”, є достатньо вірогідним. Адже попередні “хвилі демократії” завершувалися тим, що значна частина країн так і не спромоглася розбудувати демократію. За дослідженнями Х.Лінца, розпад “нових демократій” відбувається через низьку професійність демократичної еліти і виникнення внаслідок цього нерозв’язних проблем та різноманітних криз; неврахування проблеми “переходу лояльності” й внаслідок цього укріплення нелояльної до режиму опозиції; наявність політичного насильства в процесі демократизації; поступову відмову від завоювань демократії і авторитарні тенденції в керівництві новими демократичними інституціями; протистояння інститутів парламентаризму і президентства, що призводить до поглиблення дестабілізації демократичного режиму⁶.

Г.О’Доннелл⁷, В.Меркель та А.Круасан⁸ своїми дослідженнями трансформаційних процесів у країнах Латинської Америки та Центральної і Східної Європи підтвердили, що в державах, де домінуючими є інші (відмінні від громадянської) типи політичної культури, процеси демократизації тягнуться дуже довго й призводять до появи “неповноцінних” “дефектних” демократій, які інституційно відповідають всім демократичним вимогам, але сутність державно-владних відносин все ще залишається значною мірою авторитарною, що спотворює демократію у цих країнах.

Це, на моє переконання, є ключовим моментом для України. Ціннісний фактор пояснює причини відсутності в українському суспільстві консолідації та демократичної політичної культури. Коментуючи ще президентські вибори в Україні 1994 р. Ян Бжезинський писав у газеті *New York Times*: “ці вибори віддзеркалили й навіть викристалізували розкол між європеїзованими слов’янами

⁵ Mommsen W.J. *The Age of Bureaucracy. Perspectives on the Political Sociology of Max Weber*. Oxford, 1974. – P. 76-77.

⁶ Linz J.J. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. - *Handbook of Political Science*. Ed. By F.I. Greenstein, Vol. 3. Macropolitical theory, Mass. Ets., 1975. – P. 23.

⁷ O’Donnell G. *Transition, Continuities, and Paradoxes*. // *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective / Ed. by Sc. Mainwaring, G. O’Donnell and J. S. Valenzuela*. – Notre Dame, 1992.

⁸ Меркель В., Круассан А. *Формальные и неформальные институты в дефективных демократиях*.// *Полис*. – 2002. – №№ 1-2.

в Західній Україні та русько-слов'янським баченням того, у що має перетворитися Україна. Це не стільки етнічна поляризація, скільки різні культури”⁹. Президентські вибори 2004 року та дві наступні парламентські виборчі кампанії засвідчили, що за наступні 10 років цивілізаційний розкол в Україні тільки загострився. На жаль, атмосфера ворожнечі й політичного протистояння в Україні не минула із перемогою Майдану та завершенням виборів Президента, в країні продовжує палати вогонь суспільного розбрату, заповнюючи собою навіть політичну рекламу. Однак було б дуже спрощено пояснювати розкол українського суспільства лише безпринципністю політиків та “чорним піаром” політтехнологів. Корінь проблеми значно глибший. Його давно вже осягнули західні політичні філософи й аналітики, але й досі не бажає бачити наша політична еліта, коли стверджує, мов заклинання: “у нас одна Україна і один український народ”. Якщо ми хочемо щастя своїй Батьківщині, слід не ховатися від проблеми, а вирішувати її. Хоча б услід за Семюелем Хантінгтоном пора визнати, що єдина Україна складається з представників двох різних цивілізацій – західної та християнської православної (окремі дослідники вважають, що в Україні дуже динамічно розвивається й третя цивілізація – ісламська, представлена зокрема кримсько-татарським народом).

Ми всі українці – і у Львові та Ужгороді, і в Луганську та Харкові. Але історично ми виховані на різних духовних цінностях і саме це неспівпадіння в сутнісних оцінках навколишнього буття, політики, ролі людини і держави є справжня причина розбрату в країні, яка лише майстерно використана політтехнологами у боротьбі за владу двох політичних еліт.

В таких умовах необхідно задуматися про саме майбутнє України. Про ті очікування українського народу, що пов’язуються з державою, а в найбільш глобальному контексті – про місце України у майбутньому світі. Адже ми маємо обрати подальшу стратегію державотворення лише з двох варіантів.

Перший: зіткнення цивілізацій, ворожнеча, намагання однієї частини України асимілювати іншу призведе до латиноамериканізації держави. Змальовуючи варіанти політичного розвитку для України, Хантінгтон попереджає про небезпеку розколу нашої держави по лінії цивілізаційного розлому в разі загострення цивілізаційних розбіжностей і нездатності обох частин держави до ціннісного компромісу. Більше того, ознаки цивілізаційної війни,

⁹ Brzezinski Ian, New York Times, 13 July 1994, p. A8.

що їх наводить американський політолог, вже виразно починають проявлятися в нашій державі: “В міру наростання напруженості поставлені на карту первинні проблеми зазвичай піддаються переоцінці виключно в термінах “ми” проти “них”, група об’єднується все сильніше, і переконання міцнішають. Політичні лідери активізують заклики до етнічної і релігійної лояльності, і цивілізаційна самосвідомість зміцнюється щодо інших ідентичностей. Виникає “динаміка ненависті”. Кожна сторона, згущуючи фарби, драматизує і перебільшує відмінність між силами добра і зла і врешті-решт намагається перетворити цю відмінність на основоположну... Для них також властива запеклість, оскільки на кону – фундаментальні питання ідентичності. При цьому вирішальна перемога одного з учасників збільшує вірогідність геноциду по відношенню до іншого”¹⁰.

Другий: відкритий діалог сестринських (за визначенням А. Тойнбі) цивілізацій, згуртування навколо спільних цінностей, пошук нових політичних ідеологій інтеграційного характеру, здатних об’єднати український народ від Сходу до Заходу в цілісну державу тільки й здатний привести до успішного завершення демократизації із збереженням культурної та цивілізаційної самобутності всіх регіонів держави. Ми маємо відповісти на виклик історії й досягнути, що не можна вибороти щастя для України в протистоянні українців з українцями. Коли в основі цивілізаційного розколу України лежать духовні цінності, то й національна ідея має ґрунтуватися на пріоритеті тих духовних цінностей, які однаково поділяють в різних самобутніх куточках нашої різнобарвної країни.

Ми маємо згуртувати суспільство навколо цінностей об’єднуючих та знайти мужність кожному політичному лідеру, кожній партії, кожному громадянину поступитися часткою тих вимог, які ще не знайшли загальнонаціонального компромісу. Для цього ми маємо зробити головним стрижнем державної політики не політичне протистояння та непоступність принципів, а пошук єдності духовних цінностей суспільства.

Духовне державотворення України – це перехід до домінування демократичних цінностей, інтересів людини і суспільства, принципів моральної політики, високого професіоналізму й відданості, всього того, що можна назвати служінням народу і Батьківщині. Духовне відродження як державна ідеологія, як національна ідея на практиці має означати послідовну виважену й відкриту полі-

¹⁰ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. – С. 431-432.

тику, чесні, стабільні й прозорі правила в бізнесі, повну свободу слова і гарантований судовий захист конституційних прав людини і громадянина, соціальну справедливість і захищеність особи, всі необхідні умови для саморозвитку та самореалізації людини. С.Хантінгтон називає серед засадничих цінностей західноєвропейської демократії законотворчість, наполегливість у праці заради власного економічного процвітання, релігійний, соціальний та мовний плюралізм, традиція представництва як інституту реалізації свободи та природного права на владу, конкурентність та толерантність. Сучасна політична наука до основних світоглядно-ідеологічних засад демократії (та її найвищої стадії – поліархії) відносить також такі імперативи, як визнання народу як єдиного джерела влади і суверенітету та пріоритет прав і свобод людини у владних відносинах між державою та індивідуумами; вільний інформаційний простор, у якому функціонують захищені законом альтернативні джерела інформації та право висловлювати свої думки без загрози покарання з найширшого кола політичних питань, включаючи критику посадових осіб, уряду, режиму, соціально-економічного порядку та панівної ідеології; свободу створювати відносно незалежні асоціації чи організації, в тому числі незалежні партії та групи інтересів¹¹.

Людина, громадянин має стати в центрі державної політики. Отой самий “пересічний українець” має бути усвідомленим як головна цінність, найбільше багатство країни. Максимально повне розкриття та використання її потенціалу, досягнення кожною людиною сили, досконалості та щастя повинно стати основною метою діяльності органів державної влади.

Серед найголовніших суспільних цінностей духовного відродження України можна назвати чесну й професійну владу з високим ступенем політичної відповідальності. Серед цих суспільних цінностей – повне очищення від корупції, створення таких “правил гри” у вигляді стабільної законодавчої бази, що сприяє детінізації та швидкому розвитку виробництва. Серед таких цінностей – підкріплене дієвими механізмами право простої людини на захист від адміністративної сваволі та маніпулювання. Адже як зауважив американський президент Рональд Рейган: “Людина не може бути вільною, якщо надмірно вільний уряд”¹².

¹¹ Даль А. Р. Дилеми плюралістичної демократії / Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 536.

¹² Моррис Д. Игры политиков / Д. Моррис; Пер. с англ. Н.А. Анастасьева. — М: ООО “Издательство АСТ”: ООО “Транзиткнига”, 2004. – С. 18.

Все це ми з вами не так давно чули. Саме такі цінності сприйняли всім серцем і вимагали на грудневому морозі тисячі чесних українців на київському Майдані. Вони, самі того не усвідомлюючи, прагнули духовного відродження для держави і суспільства. Тому й повірили в “помаранчеві ідеали” і вистояли проти брутальної адміністративної сваволі! Однак виявилось, що одних красивих декларацій духовних принципів ще замало. Виявляється, недостатньо декларувати цінності демократії, слід їх суворо дотримуватися в політичній та державно-управлінській практиці насамперед самій політичній еліті нації.

Як **висновки** проведеного дослідження слід зазначити, що в Україні (як і в цілому в сучасному світі) рівень політичної участі росте швидше, ніж організованість, уміння об’єднуватися. Оскільки мобілізація та політична участь в нашій країні є високими, а рівень організації і інституалізації – низьким, на фоні несформованої демократичної політичної культури між ними виникає конфлікт, що виявляється в невідповідності мас до управління, невмінні використовувати інститути влади, неотриманні очікуваних результатів від включення в політику, що є основною причиною політичної нестабільності, дестабілізації режиму державного управління (саме це ми спостерігаємо протягом 2004 – 2008 рр. в Україні).

Тому для забезпечення незворотності демократичного транзиту в Україні необхідні розробка нової системи цінностей, виховання демократичної політичної культури у громадян, влади, суспільства, формування нової політичної еліти держави на засадах моральності, патріотизму та служіння Україні. Відповідальній політичній еліті, незалежно від того, при владі вона зараз чи в опозиції, слід відмовитись від використання соціальних політичних технологій, побудованих на “пошуку ворога”, й перейти до модернізаційних інтегративних політичних технологій об’єднавчого характеру, культивуванні демократизму, патріотизму, національної гордості, єдиних цілей подальшого розвитку українського суспільства.

Література:

1. Brzezinski Ian, New York Times, 13 July 1994, p. A8.
2. Huntington S.P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – P. 34.
3. Linz J.J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. – Handbook of Poli-

tical Science. Ed. By F.I. Greenstein. – Vol. 3. – Macropolitical theory, Mass. Ets., 1975.

4. Linz J.J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. - Handbook of Political Science. Ed. By F.I. Greenstein, Vol. 3. Macropolitical theory, Mass. Ets., 1975. – P. 23.

5. Mommsen W.J. The Age of Bureaucracy. Perspectives on the Political Sociology of Max Weber. – Oxford, 1974. – P. 76-77.

6. Даль А. Р. Дилеммы плюралістичної демократії / Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 536.

7. Категории политической науки. Под ред. Мельвиля А. Ю. – М.: МГИМО(Университет); (РОССПЭН), 2002. – С. 407.

8. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефективных демократиях. // Полис. – 2002. – №№ 1-2.

9. Моррис Д. Игры политиков / Д. Моррис; Пер. с англ. Н.А. Анастасьева. – М.: ООО "Издательство АСТ": ООО "Транзиткнига", 2004. – С. 18.

10. O'Donnell G. Transition, Continuities, and Paradoxes. // Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective / Ed. by Sc. Mainwaring, G. O'Donnell and J. S. Valenzuela. – Notre Dame, 1992.

11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. – С. 431-432.

12. Штомпка П. Социология социальных изменений – М.: РАН ИНИОН, 2005. – С. 47.

Валерій Бортніков, Анна Куницька

ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу поглядів зарубіжних та вітчизняних вчених на характер та особливості українського демократичного транзиту. Розглядаються теоретичні концепції переходу до демократії, проблеми та суперечності, які гальмують її розвиток.

The article is devoted to the analysis of works of Ukrainian and foreign scholars on the character and features of Ukrainian democratic transition. Theoretical concepts of transition to democracy are being examined. A special attention is given to the problems and contradictions which impede the process of democratization in Ukraine.

Перманентна політична нестабільність, що спостерігається в Україні в останні роки, штучне нагнітання соціальної напруженості, ініційоване певними політичними силами, невпевненість у своєму майбутньому значної частини населення з особливою гостротою ставить питання про долю демократії в нашій країні. Пошук оптимальних моделей суспільного розвитку викликає необхідність його наукового обґрунтування. Вивчення світового досвіду переходів до демократії країн, що знаходяться на різних стадіях цивілізаційного розвитку, є нагальною потребою та передумовою успішного демократичного поступу.

Якщо проблема переходу до демократії в Україні лише починає досліджуватися, то на Заході вона має сталу традицію. Базові засади концепції демократичного переходу викладені у працях таких визнаних теоретиків, як С. Верба, Л. Даймонд, Р. Даль, Р. Дарендорф, Т. Карл, А. Лейпхарт, Х. Лінц, С.М. Ліпсет, А. Пшеворський, Д. Растоу, Д. Сарторі, Степан, Ф. Шміттер, С. Хантінгтон, Д. Хелд та ін.

Особливий інтерес викликають напрацювання російських вчених, що вивчають процеси трансформації на пострадянському просторі. Значний внесок у їх розвиток зробили такі російські дослідники, як В. Гельман, Д. Гончаров, Г. Вайнштейн, А. Ковлер, Ю. Мельвіль, В. Лапкін, В. Пантін, В. Смирнов, О. Харитонова, А. Циганков та ін.

Перспективними у напрямі досліджень проблеми демократичного транзиту в Україні є праці українських дослідників: В. Бурдяк, А. Гальчинського, В. Горбатенка, О. Дергачова, А. Колодій, О. Литвиненка, Ю. Мацієвського, М. Михальченка, В. Паламарчука, О. Романюка, В. Ткаченка, М. Шаповаленко, С. Янішевського та ін.

В контексті теми, що розглядається, заслуговує на увагу проблематика докторських дисертацій, захист яких відбувся наприкінці 2007- початку 2008 рр.¹

Метою статті є аналіз поглядів зарубіжних та вітчизняних вчених щодо характеру та особливостей демократичного транзиту в Україні.

Проголошення України незалежною державою відкрило широкі можливості для її всебічної реорганізації та якісного оновлення. Однак з огляду на об'єктивні та суб'єктивні обставини процеси демократичних змін у різних сферах життя суспільства протікали нерівномірно, а то й взагалі були загальмовані. Складність інституційних перетворень та проблем, з якими стикнулися деякі країни, у тому числі й Україна, в процесі переходу до сталого цивілізаційного розвитку призвели до пошуку визначень сутнісних характеристик таких переходів. Стосовно України здається обґрунтованим запровадження терміна "почетвірна трансформація" (Т. Кузьо). Ця чотирикомпонентна формула включає демократизацію, маркетизацію, державно-інституційне і національно-громадянське будівництво. Останні дві позиції органічно пов'язані в контексті побудови національної держави. Процеси демократизації і національне будівництво шляхом консолідації політичної спільноти неминуче супроводжують одне одного. Як бачимо, зараз серйозним гальмом на шляху до консолідованої демократії в Україні є брак національної єдності.

Одним з головних чинників, що гальмує перехід українського суспільства до демократії, є *відсутність повноцінної державності*. На це, зокрема, звертали увагу провідні українські фахівці. З досягненням незалежності Україні довелося не лише перетворювати командну систему в ринкову, а й формувати інституційну інфраструктуру, необхідну для нормального функціонування суспільства. "На відміну від розвинених країн Заходу, сучасна Україна й досі не сформувалася як повноцінна держава-нація зі своїми чітко

¹ Бортніков В.І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту. Автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2008. – 35 с.; Ротар Н.Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду. Автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 39 с.

окресленими національними інтересами, заснованими на національних цінностях, щодо яких склався б консенсус як всередині політичної еліти, так і переважної частини її громадян”, зауважують В. Горбулін і А. Качинський².

На необхідності розбудови сильної української держави в контексті вироблення національної стратегії йшлося й в книзі “Глобальні трансформації і стратегії розвитку”. “Глибоко розділена уздовж багатьох вимірів та параметрів – економічних, політичних, територіальних, етнічних, соціальних, релігійних, – підкреслюється у виданні, – Україна опинилася у замкненому полі: прискорене будівництво національної держави потребувало консолідованої національної ментальності; швидка консолідація національної ментальності виявилася дуже важкою, якщо неможливою без сильної унітарної держави”³.

На суперечності, які не вдалося подолати будівникам української держави на початку ХХ століття, вказував ще В’ячеслав Липинський у відомій праці “Хам і Яфет”, коли аналізував причини падіння уряду гетьмана Павла Скоропадського у 1918 році. Сутність його роздумів можна висловити народною мудрістю, яка стверджує, що не можна ставити воза попереду коня. “Нація – це перш за все єдність духова, культурно-історична. Значить, для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території в одній власній державі. Нація – єдність духова – родиться завжди від держави – єдності територіально-політичної – а не навпаки. <...> Територіальна, красава свідомість, а не свідомість племінно-культурно-віроісповідно-національна лягла в основу всіх держав цілого світа”, наголошував вчений⁴.

Історичний досвід свідчить про існування різних моделей переходу від авторитаризму до демократії: класична лінійна модель (Велика Британія, Швеція); циклічна модель (країни Латинської Америки, Азії, Африки); діалектична модель (Іспанія, Португалія, Греція). Що стосується України, то тут йдеться лише про “транзитний” варіант демократизації⁵.

² Горбулін В.П., Качинський А.Б. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від “суспільства ризику” до громадянського суспільства // Стратег. панорама. – 2005. – № 2. – С. 19.

³ Гончаренко О.М. Национальные интересы Украины и альтернативы стратегии безопасности развития // О. Г. Белорус, Д. Г. Лукьяненко и др. Глобальные трансформации и стратегии развития. Моногр. – К.: Орияна, 2000. – С. 142.

⁴ Липинський В. Хам і Яфет // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 65 – 66.

⁵ Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Кол. авт.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. За заг. ред. А. Колодій. – К.: Ай Бі, 2002. – С. 83.

Процес демократичного переходу включає два основних етапи – лібералізацію і демократизацію*. Головним здобутком лібералізації є ліквідація певних обмежень і заборон у громадському житті, згорання політичних репресій, надання опозиції певної свободи дій та ін. Свідченням початку лібералізації Адам Пшеворський вважав створення незалежних громадських організацій, які “не знають репресій”. На його думку, лібералізація – це результат взаємодії між розколами авторитарного режиму і незалежною організацією громадянського суспільства⁶.

Класики демократичного транзиту Філіпп К. Шміттер і Гільермо О’Доннел вказували на три основні стадії переходу до демократії, які так само передбачали послідовні етапи лібералізації та демократизації, додаючи до них стадію так званої “ресоціалізації”⁷.

За Д. А. Растоу, демократичний перехід складається із трьох фаз:

1) “*підготовча стадія*”, на якій сам динамічний процес демократизації визначений “затяжною й непевною політичною боротьбою”. Ця боротьба є наслідком формування нової еліти, “яка спонукає пригноблену й перед тим позбавлену проводирів групу до цілеспрямованих зусиль”;

2) “*стадія вирішування*”, на якій політичними лідерами приймається пакт або пакти, що включають вироблення та свідоме сприйняття демократичних правил – “визнати існування розмаїття в єдності й задля цієї мети інституціоналізувати деякі вирішальні аспекти демократичної процедури”;

3) “*стадія при звичання*”, коли відбувається закріплення цінностей демократії, а також політичних процедур та процесів.

У рамках існуючих аналітичних моделей переходу до демократії модель Денкворта А. Растоу як єдину основну умову назвав *національну єдність*. Це дуже суттєве зауваження, оскільки, як свідчить досвід, саме відсутність національної єдності в Україні стала серйозним гальмом на шляху суспільно-політичної трансформації. Важливим моментом у здійсненні процесу демократизації, на думку Д. А. Растоу, є досягнення компромісу. Послідовність етапів при переході до демократії, на думку вченого, така: “від національної

* Проте слід зауважити, що демократизація не завжди починається з лібералізації: виключення складає Греція (1974), Аргентина (1982), Румунія (1989).

⁶ Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 609, 610.

⁷ Малаканова О.А. Демократизация // Полит. процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов. – М.: Изд. дом “ИНФРА-М”; Изд-во “Весь Мир”, 2001. – С. 262 – 263.

едності як основи через боротьбу, компроміс і призвичаєння до демократії”⁸. Оскільки йдеться про виникнення нових соціальних груп і формування нових звичаїв, “життя одного покоління – це, напевне, мінімальний час переходу до демократії”⁹.

У контексті вивчення проблем українського демократичного транзиту здається важливим висновок Антоніни Колодій про те, що прийняття Конституції України у 1996 році свідчило про “закінчення підготовчої фази (курсив. – В. Б.) демократизації та про вступ суспільства у стадію прийняття рішень (створення нових інститутів, активного реформування економічної і політичної систем)”¹⁰. Як ми бачимо, авторка певною мірою приймає методологію переходу України до демократії Д. А. Растоу, згідно з якою Україна зараз знаходиться на “стадії вирішення”. Щодо змісту попереднього етапу, то його сутність відповідає етапу “лібералізації” суспільних відносин (за схемою демократичного транзиту Ф. К. Шміттєра і Г. О’Доннела). Терміни ж закінчення теперішньої фази переходу до демократії в Україні (“демократизація”) залишається відкритим питанням.

Порівнюючи Латинську Америку і Південну Європу із посткомуністичною Європою, відомі фахівці з проблем “переходу” Хуан Х. Лінц і Альфред Степан відзначають в останній додаткові перешкоди трансформаційним процесам, яких не мали перші: обмеженість суверенітету: зовнішній гегемон перешкоджає демократичним перетворенням; одночасність і взаємна суперечливість демократизації і маркетизації; вплив тоталітарної спадщини: Лінц і Степан висловлюють переконання, що тільки Польщі вдалося уникнути тоталітаризму; громадянське суспільство послаблювалося державою, і/або держава зв’язувала громадянське суспільство і втручалася в його справи; православ’я не стало рушійною силою у діяльності опозиції через його історичну залежність від держави (на відміну від католицизму і протестантизму); негативне ставлення до політичних партій – через це їм тяжко розробляти і пропагувати альтернативні погляди; брак традиції верховенства права і політичної культури; відсутність дієздатної держави; служба старої

⁸ Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 596 – 600, 603.

⁹ Там само. – С. 591.

¹⁰ Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: Моногр. – Л.: Черв. калина, 2002. – С. 14.

бюрократії новій державі і відсутність зміни еліт; відсутність чіткого розмежування між державою і комуністичною партією; “інформаторська спадщина”, що стала причиною суспільної недовіри і відсутності єдності у суспільстві; брак регулятивних структур¹¹.

Очевидно, що більшість, якщо не всі, з перелічених пунктів стосуються й України. Тим самим підтверджується наявність спорідненості процесів, які відбуваються в Україні та інших країнах посткомуністичної трансформації.

Корисним для розуміння сутності та визначення специфіки переходу України до демократії є підхід, запропонований Люсіном У. Паєм. Відомий західний вчений запровадив у науковий обіг перелік особливостей політичного процесу в країнах “незахідного” типу, який в сукупності визначає його характер. Він став дуже популярним і отримав назву “синдром із сімнадцяти пунктів”. По суті – це певна модель для групи країн, що знаходяться в процесі суспільної трансформації, політичному процесу яких властиві певні закономірності та характерні риси. Побудова таких моделей допомагає з більшою достовірністю проводити порівняльний аналіз як між окремими країнами, так і групами країн.

1. В незахідних суспільствах сфера політики не відокремлена чітко від сфер суспільних і особистих відносин.

2. Політичні партії схильні претендувати на висловлення світогляду і представляють спосіб життя (зазвичай політичні партії відбивають інтереси деякої соціальної групи або ж особисті інтереси вливогого лідера).

3. Політичний процес характеризується переважанням клік.

На думку Л. У. Пая, це відбувається внаслідок того, що соціальна структура незахідних суспільств характеризується функціональною роздрібненістю; індивідууми і групи не мають чітко визначених обов’язків і ролей і, таким чином, не представляють специфічних інтересів, які відрізняли б їх від інших об’єднань. Модель особистих взаємовідносин стає найбільш стійким інструментом, що використовується для осмислення політичного процесу і діяльності в його рамках.

4. Характер політичних орієнтацій передбачає, що керівництву політичних угруповань належить значна свобода у визначенні стратегії і тактики.

¹¹ Кузьо Т. Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект // Укр. сусп-во на шляху перетворень: зах. інтерпретація / Пер. з англ. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С. 47–48.

5. Опозиційні партії та еліти, що прагнуть дістатися влади, часто виступають як революційні рухи.

6. Політичний процес характеризується відсутністю інтеграції серед учасників, що є наслідком відсутності у суспільстві єдиної комунікаційної системи.

7. Політичний процес вирізняється значними масштабами рекрутування нових елементів для виконання політичних ролей.

8. Для політичного процесу є типовими значні відмінності в політичних орієнтаціях поколінь.

9. Незахідні суспільства вирізняються невиразним консенсусом щодо законних цілей і засобів політичної дії.

10. Інтенсивність і широта політичної дискусії слабо пов'язані з прийняттям політичних рішень.

11. Відмінною рисою політичного процесу є висока ступінь поєднання і взаємозаміни ролей.

12. У політичному процесі незначною є роль організованих груп інтересів, які відіграють функціонально-спеціалізовані ролі.

13. Національне керівництво вимушене апелювати до недиференційованої спільноти.

14. Неструктурований характер незахідного політичного процесу спонукає лідерів дотримуватися більш певних поглядів у зовнішній, а не внутрішній політиці.

15. Емоційні і символічні аспекти політики усувають на другий план пошуки рішень конкретних питань і загальних проблем.

16. Велику роль грають харизматичні лідери.

17. Політичний процес здійснюється в основному без участі політичних "брокерів"¹².

Якщо уважно проаналізувати перелічені позиції, то бачимо, що більшість з них, а саме: 1, 3, 5, 6, 8, 9, 11, 14, 15, 16 – є притаманними для України, інші – лише частково. Це ще раз характеризує стан нашого суспільства як перехідний і свідчить про наявність елементів як "західного", так "незахідного" політичного процесу у структурному полі демократичної трансформації. Оскільки це узагальнена характеристика протікання політичного процесу, то, напевно, марно шукати ознак усіх сімнадцяти пунктів у кожній країні.

Сутність процесу політичного реформування в Україні у період кінця XX – початку XXI ст. може бути охарактеризований, слідом за американським вченим Томасом Карозерсом (за деякими

¹² Пай Л. Незападный политический процесс // Полит. наука. Полит. развитие и модернизация: Совр. исслед.: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. – М., 2003. – № 2. – С. 66 – 86.

корективами), як еволюційний – від “режиму домінуючої влади” (*dominant-power politics*) до режиму “безплідного плюралізму” (*feckless pluralism*)*. Поряд із політичною свободою, проведенням регулярних виборів у країнах з таким режимом відбувається чергування у влади справді різних політичних угруповань. Однак попри позитивні зміни, демократія залишається крихкою та проблематичною через те, що демократичні інституції не призводять до справді позитивних змін у житті людей. Політична участь, хоча й достатньо широка під час виборів, “не простягається далеко за межі голосування. Політичні еліти всіх головних партій або угруповань сприймаються масовою свідомістю як корумповані, неефективні та егоїстичні, глибоко байдужі до долі країни. Чергуючи біля влади, вони лише спекулюють на її проблемах, не вирішуючи жодної з них”¹³.

Режим домінуючої влади в Україні почав формуватися у другій половині 90-х років і завершеного вигляду набув на початку 2000-х. Намагання закріпити його викликало відповідну реакцію опозиції та громадськості, що вилилась у відомі акції громадянської непокори 2003 року і помаранчеву революцію 2004 року. Після президентських виборів 2004 року відбулися певні демократичні зміни, які призупинили процес сповзання України до авторитаризму, однак нова влада внаслідок багатьох об’єктивних та суб’єктивних причин не спромоглася забезпечити належний рівень інституційної стабільності суспільства та послідовності у демократичному реформуванні. Внутрішні суперечності призвели до розколу серед переможців, чим і скористалися їхні політичні супротивники, зайнявши ключові позиції в структурах виконавчої та законодавчої влади. Однак і вони були нездатні забезпечити демократичний поступ України. Намагання провладних політичних угруповань заволодіти лівовою часткою владних повноважень в умовах незавершеності політичної реформи та правового вакууму призве-

* Автор погоджується з головними тезами критики А. Колодій теоретичної схеми американського дослідника, зокрема, неправомірністю віднесення ним України до так званої “сірої зони” поряд з явними світовими аутсайдерами процесів демократичного реформування [Колодій А. Від “Сірої зони” до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні // Агора. Україна – нові персп. Вип. 1. – К.: Стило, 2005.– С. 19–20]. Однак семантика метафори “безплідний плюралізм”, здається дуже влучною по відношенню до українських реалій.

¹³ Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // Полит. наука. Политическое развитие и модернизация: Совр. исслед.: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. – М., 2003. – № 2. – С. 50–53.

ло навесні 2007 року до політичної кризи, вихід з якої вбачався у площині політичних компромісів та дострокових парламентських виборах.

Визначальним чинником історичного процесу становлення сучасної держави став фактор розведення приватного й публічного. На справедливе зауваження західного вченого Мартина Ван Кревельда саме панування приватного інтересу: вождів, імператорів, феодалів, церкви, міст тощо – було на заваді створенню держави-корпорації у сучасному вигляді*¹⁴. В Україні ж процес державотворення після отримання незалежності спотворюється боротьбою за приватизацію не лише окремих підприємств, сфер виробництва, а й цілих регіонів. Тобто фактично йде зворотній процес роздержавлення, що *формує відповідні моделі поведінки*. Тому видаються обґрунтованими твердження, що в Україні панують не раціонально-легітимні норми суспільних відносин, а відносини неопатримоніального типу. Патримоніальний (лат. *patrimonialis*) – спадковий, родовий*¹⁵. Політичні відносини відбуваються на фоні збереження вертикальних зв'язків підпорядкування, на відміну від горизонтальних, побудованих на принципах рівності та взаємоповаги. Їх рушієм є симпатії та антипатії, почуття особистої відданості до політичних лідерів, лояльність до “своїх” та вороже ставлення до “чужих” та ін.

Шлях до консолідованої демократії автору бачиться у посла-

¹⁴ На зауваження вченого, держава, відокремлена від її членів і від її правителів, є корпорацією, так само, як університети, профспілки або церква. Як кожна корпорація, вона має власних директорів, службовців та ін. “Головне – держава є корпорацією у тому сенсі, що вона виступає юридичною особою (persona), з чого випливає, що вона має права й обов'язки, а також може займатися різними видами діяльності, як нібито вона є живою істотою...” [Кревельд М. В. Расцвет и упадок государства; пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, 2006. – С. 11–12].

¹⁵ За спостереженнями вітчизняного дослідника Олександра Фісуна, в Україні, як і в більшості пострадянських країн, склалася саме така система суспільних відносин. Для політичних режимів такого типу притаманні такі риси: 1) політичний центр відділений і незалежний від периферії, концентрує політичні, економічні й символічні ресурси влади, одночасно закриваючи доступ всім іншим групам та прошаркам суспільства до цих ресурсів і позицій контролю за ними; 2) держава управляється як приватне володіння (патримоніум) правлячих груп – носіїв державної влади, що приватизують різні суспільні функції та інститути, роблячи їх джерелом власних приватних доходів; 3) етнічні, кланові, регіональні і сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних і економічних відносинах, визначаючи способи і принципи їхнього функціонування [Фісун О. Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація // Агора. Україна – нові перси. Вип. 1. – К.: Стилос, 2005. – С. 27].

бленні (впорядкуванні) вертикальних зв’язків суспільної взаємодії, розширенні поля громадської ініціативи та творчості, реформі політичної системи, змістом якої має бути гармонійне поєднання системи призначень із центру (професіоналів високого класу) і формування місцевих органів влади та управління населенням. Процес переходу України до демократії загалом “вписується” в модель демократичного транзиту країн СНД і посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи, за винятком середньоазійських республік. Специфіку українського переходу визначають умови “почетверної трансформації”, існування у політичному процесі елементів як “західного”, так і “незахідного” типів.

Отже, прийняття Конституції України у 1996 р. свідчило про закінчення підготовчої фази переходу до демократії (сутність якої визначалася лібералізацією суспільних відносин), та про вступ суспільства у стадію “демократизації” (створення нових демократичних інститутів, активного реформування економічної і політичної систем). Водночас, перехід до демократії ускладнюється впливом суб’єктивного чинника, а саме: процеси демократизації не впорядковані, не спираються на цілеспрямовану державну стратегію і є скоріше результатами політичної кон’юнктури або вимушеними поступками влади на тиск української громади “знизу”.

Література:

1. Бортніков В. І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту. Автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2008. – 35 с.

2. Ротар Н. Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду. Автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 39 с.

3. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від “суспільства ризику” до громадянського суспільства // Стратег. панорама. – 2005. – № 2. – С. 13 – 26.

4. Гончаренко О. М. Национальные интересы Украины и альтернативы стратегии безопасности развития // О. Г. Белорус, Д. Г. Лукьяненко и др. Глобальные трансформации и стратегии развития. Моногр. – К.: Ориана, 2000. – С. 142 – 155.

5. Липинський В. Хам і Яфет // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 63 – 76.

6. Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Кол.

авт.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. За заг. ред. А. Колодій. – К.: Ай Бі, 2002. – 684 с.

7. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 605 – 648.

8. Малаканова О.А. Демократизация // Полит. процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов. – М.: Изд. дом “ИНФРА-М”; Изд-во “Весь Мир”, 2001. – С. 257 – 276.

9. Растоу Д.А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 583 – 604.

10. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: Моногр. – Л.: Черв. калина, 2002. – 276 с.

11. Кузьо Т. Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект // Укр. сусп-во на шляху перетворень: зах. інтерпретація / Пер. з англ. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С. 45 – 63.

12. Пай Л. Незападный политический процесс // Полит. наука. Полит. развитие и модернизация: Совр. исслед.: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. – М., 2003. – № 2. – С. 66 – 86.

13. Колодій А. Від “Сірої зони” до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні // Агора. Україна – нові персп. Вип. 1. – К.: Стилос, 2005. – С. 9 – 23.

14. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // Полит. наука. Политическое развитие и модернизация: Совр. исслед.: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. – М., 2003. – № 2. – С. 42 – 65.

15. Кревельд М. В. Расцвет и упадок государства; пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 544 с.

16. Фісун О. Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація // Агора. Україна – нові персп. Вип. 1. – К.: Стилос, 2005. – С. 24 – 33.

Олександр Старіш

НАЦІОНАЛІЗМ І ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПОСТТОТАЛІТАРНІ СИНДРОМИ УКРАЇНИ

Демократизація соціально-політичних процесів призвела до того, що в державах перехідного типу постійно мусуються й протиставляються такі поняття, як націоналізм і демократія. У роботі досліджено витоки демократичної моделі управління й особливості національної ідеї в посткомуністичних державах на прикладі України.

Such notions as nationalism and democracy are constantly discussed and opposed in the countries of transition as a result of democratization. Sources of democratic model of government and peculiarities of national idea in post communist countries with Ukraine as an example have been analyzed.

Тотальне впровадження системи засобів масової комунікації (ЗМК) та інформаційно-комунікаційних технологій практично в усі сфери буття призвели до радикальної трансформації середовища існування цивілізації¹. І якщо в країнах розвинених демократій цей процес носив поступально-послідовний характер, тобто суспільна думка формувалася спадкоємним чином, то в посттоталітарних країнах цей процес носив революційний характер, який був викликаний колосальним інформаційним тиском на мінісеміосфери² країн посткомуністичного режиму, народи якого пережили два загальнонаціональних інформаційних шоки:

1. Після приходу більшовиків до влади, починаючи з 1917 року – у форматі єдиного Союзу, коли етноконфесійні проблеми й будь-яке інакомислення вирішувалися силовими методами з метою розірвати генетичний історичний зв'язок з попередніми поколіннями.

2. Після падіння інформаційної “залізної завіси” 1991 року – у форматі незалежних держав, коли етноконфесійні проблеми штучно роздувалися, а під альтернативною точкою зору допускалися

¹ Драп'ятей Є. М., Старіш О. Г. Інформаційна політика як основа системи державного управління (до постановки проблеми), (в друк.), 2008.

² Старіш А. Г. Філософія інформації. – Симферополь: Таврія, 2004.

вседозволеність, коли зневажалися залишки історичної пам'яті періоду тоталітарного режиму.

У свою чергу, неспроможність комуністичної ідеології “від кожного по здібностям – кожному по потребах”, яка відкрилася в 1990-х роках для основної маси радянських людей, спричинила певні досягнення не тільки в царині демократії, але й відродження національних ідей. Багато як вітчизняних, так і закордонних дослідників вбачають у цьому суперечності, оскільки розглядають націоналізм як явище по суті своїй чи не як прямопротилежне демократії. У цьому контексті, наприклад, Ф. Фукуяма заговорив про “кінець історії”, тому що розпад комуністичної системи залишив ліберальну демократію без альтернативи, тобто коли нібито наступив постісторичний рівень розвитку цивілізації, який не несе ідеологічної загрози для ліберальної демократії³.

При цьому в самих країнах розвинених демократій продовжує домінувати оцінка націоналізму й демократії як явищ ворожих, коли домінування одного з них можливе тільки за рахунок іншого. Однак і у Ф. Фукуями ця оцінка не тільки неоднозначна, але часом – відверто суперечлива: “Націоналізм суперечить ліберальній демократії⁴”, “Націоналізм не суперечить демократії⁵”, “Демократія має потребу в націоналізмі⁶”.

При цьому націоналізм ідентифікується такими визначеннями, як “відсталій” та “іраціональний”, а демократія – “цивілізований” і “прогресивний”. Фактично вихідне положення робіт Ф. Фукуями зводиться до того, що іраціональність націоналізму не може бути альтернативою демократії, і, як наслідок, робиться висновок про те, що історія закінчилася. Однак, наприклад, Ш. Авінері стверджує, що не ліберальна демократія, а саме націоналізм з'явився реальною альтернативою комуністичної ідеології і, як наслідок, – історія триває⁷.

Імовірно, відсутність саме дуалістичного підходу до розуміння термінів “націоналізм” і “демократія” і, як наслідок, співвідношення “націоналізм – демократія” обмежує результати аналізу й прогностичні моделі розвитку суспільних процесів у державах

³ Fukuyama Fr. The End of History? The National Interest, 16 Summer, 1989.

⁴ Fukuyama Fr. The End of History and the Last Man. – New-York: Free Press, 1992, P. 37.

⁵ Там само – С. 215.

⁶ Там само. – С. 272.

⁷ Avineri Sh. The Return to History: The Breakup of the Soviet Union. – Brookings Review 10, Spring 1992.

перехідного типу на прикладі посткомуністичних країн⁸. Потреба дуалістичного підходу при дослідженні зазначеного співвідношення викликана й тим, що, мабуть, націоналізм є лише елементом того, що традиційно йменується ліберальною демократією. Адже ідея націоналізму навіть теоретично неможлива без ідеї демократії, тому що демократія ніколи не існувала без націоналізму, і колапс комуністичної системи продемонстрував обґрунтованість такого підходу. У той же час нездатність політичних теорій країн розвинених демократій забезпечити об’єктивний аналіз розвитку посткомуністичних держав багато в чому пояснюється саме однобічним підходом до оцінки націоналізму і його співвідношення з демократією.

Імовірно, така однобічність західних вчень викликана орієнтацією на економічний детермінізм, коли соціальні процеси розглядаються винятково крізь призму процесів економічних. Адже саме на цих підставах прийнято вважати, що нації і націоналізм виникають у результаті:

- по-перше, індустріалізації;
- по-друге, маніпуляцій суспільною свідомістю, коли “демократія” ототожнюється з позитивом, у той час як “націоналізм” – з негативом;
- по-третє, самого процесу демократизації.

При цьому такий підхід допускає використання термінів “демократія” і “націоналізм” як оцінних, але не описових категорій. Однак якісні категорії неоднозначно сполучаються з теоретичним підходом і, як наслідок, дослідження “націоналізму” в категоріях “добре” або “погано” не дає об’єктивного результату. При цьому необхідно враховувати, що людський фактор часто зводить нанівець спроби систематизації процесу й, відповідно, із цієї причини миминуча споконвічна диференціація:

- з одного боку – термін “демократія” часто вважається аналогом терміна “ліберальна демократія”, у той час як останній містить у собі дві, нехай і взаємозалежні, ідеї. Лібералізм і демократія – поняття, сумісність яких на сьогодні не настільки очевидна, тому що між ними існує розходження, що змушує неоднозначно ставитися до націоналізму;

- з іншого боку – необґрунтовано ігнорувати важливість розходжень між демократіями, що народжуються, і усталеними де-

⁸ Старіш О. Г. Теорія відкритих систем як парадигма процесів глобального розвитку. – Сімферополь: Універсум, 2003.

мократіями, характерними для держав із протяжними традиціями суверенності.

Зміст терміна “демократія” включає набір стандартних категорій: громадянство й кордони, однак критерії громадянства й кордонів державних утворень неможливо вивести з логічних побудов у форматі демократичної моделі. Неможливо, тому що практично завжди ці кордони проходять не тільки по географічній карті, але й у душах і душах людей. Відповідно, процес демократизації припускає врегулювання цих питань незалежно від того, чи володіє модель якими-небудь внутрішніми ресурсами для їхнього логічного дозволу. Природно, що демократичний принцип самовизначення й демократичні процедури голосування можуть сприяти їхньому дозволу, але сама логіка демократії не дає специфічних критеріїв для впливу на електоральну поведінку громадян, або для визначення того, які саме народи й території повинні бути включені в політику держави, на території якої вони в цей момент проживають. Не дозволяє логіка демократії пояснити й того, чому дана група громадян або дана територія повинна або не повинна увійти до складу (або вийти зі складу) якоїсь більшої політичної одиниці.

Оскільки ідеї демократії досить універсальні, логічно було б поширити принцип влади народу повсюдно, але це, у свою чергу, припускає, що повсюдно повинні пройти демократичні перетворення й що саме цих перетворень повсюдно бажають народи. Історія показує, що такі припущення не витримують перевірки реальністю: демократія завжди виникала в окремих співтовариствах. І, як вважає Г. Нодія: “Подобається нам це чи ні, націоналізм є та історична чинність, що дозволила об’єднати політичні організми в демократичні моделі правління”⁹. Звідси цілком природно випливає, що термін “нація” – термін політико-політологічний, який поєднує у собі свідому угоду різних етносів, формалізовану у вигляді держави.

Однак дослідження історії націоналізму показали, що такі об’єктивні й загальні критерії в реальному житті недосяжні¹⁰. Недосяжні, тому що формування нації завжди супроводжувалося соціальними потрясіннями: у природі просто не існує національних

⁹ Нодія Г. Национальный компонент демократии // http://www.geocities.com/abkhazia_dream/public/20.htm.

¹⁰ Див., наприклад:

– Gellner E. Nations and Nationalism. – Ithaca: Cornell University Press, 1983;

– Kohn H. The Idea of Nationalism: A Study in Its Origin and Background. – New-York: Macmillan, 1944.

кордонів, визначених природним розвитком цивілізації. Відповідно, незважаючи на жорсткі технології реалізації, саме націоналізм виявився “мартенівською піччю” демократичних – у змісті політичного самовизначення – співтовариств.

Але у будь-яких націях неминуче перебувають етнічні групи, формальних лідерів яких не влаштовує їхній політичний ранг і, як наслідок, експлуатація національних принципів може потрясати основи демократії й призводити до насильства. Через відсутність універсальних критеріїв приналежності до нації виникають конфлікти, урегулювання яких практично не можливо на основі раціональних рішень: географічні сусіди практично завжди мають взаємні територіальні домагання, типовими засобами вирішення яких є війна. Відповідно, багато націй вимушено розглядають етнічні меншості як потенційних зрадників, які, у свою чергу, бачать в етнічно більших утвореннях потенційних гнобителів.

Сучасні нації і, як наслідок, сучасні демократичні режими являють собою штучні конструкції. Демократії, що зародилися на більш ранньому історичному етапі, були прямо пов’язані із класичними містами-державами, коли демократія була персоніфікованою: модель діяла на географічно невеликій території, де громадяни спілкувалися безпосередньо. Однак наростання в геометричній прогресії впливу на індивідуальну та суспільну думку системи засобів масових комунікацій призвело до того, що сучасні демократичні моделі вийшли за межі персоніфікованих у форматі держави особистісних кордонів. Таке положення змусило громадян розвивати в собі почуття співтовариства, сформованого не на особистісних відчуттях, але на оцінках і уявленнях, а процес побудови демократії був пов’язаним із формуванням нації з попередніх їм етносів. Відповідно, судження Е. Гелнера: “Націоналізм породжує нації¹¹”, має на увазі також, що демократичні перетворення є однією з умов формування нації.

Із системології відомо, що для трансформації довільної системи необхідна поява відповідного механізму запуску процесу. Особливо велика роль такого механізму в соціальних системах, коли, зібравшись у великій кількості, юрба втрачає самоконтроль і потенційно являє собою сліпу руйнівну силу і, як наслідок, легко піддається довільному інформаційному впливу. Практично всі значимі “історичні події, включаючи революції й геноцид, були проявом

¹¹ Gellner E. Nations and Nationalism. – Ithaca: Cornell University Press, 1983. – P. 55.

масової істерії через різні спускові механізми¹²», а каталізатором таких процесів – система ЗМК. Саме з цієї причини в демократіях, що зароджуються, чи не завжди прагнення до незалежності й прагнення до демократії збігаються, тому що кінцевою метою обох прагнень є самовизначення: ми, нації, будемо самі визначати власну долю, дотримуючись тільки тих правил, які самі собі встановлюємо. Отже в демократіях, які зароджуються, саме націоналізм є спусковим механізмом початку процесу демократизації.

Однак якщо для лібералізму свобода індивіда є основною політичною цінністю, то націоналізм віддає пріоритет колективним інтересам. Відповідно, ліберальна критика націоналізму укладається в твердженні, що нації – феномен віртуальний, існуючий тільки в уяві, тоді як персоніфікований індивід – існує реально. Із чого випливає уявлення про те, що індивід – носій політичних прав – раціональний, у той час як нація – ірраціональна. І саме через неможливість сформулювати однозначні й прийнятні для всіх критерії нації, нації прийнято відносити до понять ірраціональним. І хоча ліберальна демократія багато чим зобов'язана прогресу наукової раціональності, ані демократичний, ані ліберальний принципи не засновані на раціональному фундаменті, тому що й той і іншій можна описати в термінах «ірраціональності». Відповідно, щоб бути «реальною», нація повинна бути «раціональною». Але звідси природно виникає питання про співвідношення понять «нація» і «людська особистість».

Поняття «нація» і «людська особистість» пов'язані безпосередньо, що становить основу розбіжностей між сучасним націоналізмом і етнічною орієнтованістю попередніх історичних періодів. Якщо сутність етнічної орієнтованості зводиться до того, що поняття «родина» поширюється до макрорівня, коли суспільство розглядається як велика родина, яка походить від загальних предків, то нація починає створювати уявлення про себе як про єдину цілісну особистість із яскраво вираженим характером. У вираженні національної самосвідомості індивіда існують два аспекти:

– по-перше, нація розглядається як співтовариство людей, організованих навколо ідеї про самовизначення, яке визнає тільки ті закони, які воно виробило саме, і намагається відкинути закони, які нав'язані ззовні;

– по-друге, нація, як і індивід, припускає, що існують певні закони взаємодії й взаємного визнання прав: нація може усвідомити себе тільки в контексті історії цивілізації. Але ж подібна думка зда-

¹² Прангишвили И. В. Энтропийный и другие системные закономерности и проблемы управления сложными системами. – М.: Наука, 2003. – С. 121.

валася немислимою навіть для самої передової етнічної свідомості, як, наприклад, у стародавніх греків. Ідея належності до нації як елемента системи більш високого рівня – тобто цивілізації й ідея про те, що цивілізація – це “родина націй”, протягом довгого часу була наріжним каменем ліберального націоналізму.

Ще однією загальною рисою лібералізму й націоналізму може служити те, що обидва ці поняття розглядаються як засіб диференціації суспільства. Індивідуалізм, який розглядає особистості як атоми єдиної речовини, асоціюється з лібералізмом, у той час як націоналізм розділяє цивілізацію. Тим не менш, історичні факти свідчать про те, що і лібералізм, і націоналізм виявилися найефективнішими інтеграційними силами цивілізації.

Незважаючи на те, що на емоційному рівні ліберальний індивідуалізм є дезінтегруючою ідеологією, саме суспільствам, які сповідують лібералізм, вдалося досягти стабільного цивільного миру, у той час як ідеології єднання практично завжди приводили до соціальних катаклізмів з найважчими для суспільства наслідками. Всі спроби об’єднати світ на основі якихось універсальних ідеологій, таких, наприклад, як християнство або комунізм, призводили тільки до наростання міжнародної ворожнечі. І “хоча моря крові були пролиті в ім’я дотримання “національних інтересів”, єдиною організацією, яка включає в себе всі нації світу, стала Організація Об’єднаних Націй (а не світова Церква або Комуністичний Інтернаціонал), і ця організація заснована на принципах ізотимічного націоналізму (“повага до національної незалежності”, “непорушність національних кордонів” і т. д.)¹³”.

Сьогодні принципи націоналізму одержали у світі більш широке поширення, ніж принципи лібералізму: Західна Європа – батьківщина націоналізму – далеко обійшла всі інші частини світу в розробці нових схем міжнародних об’єднань. І досягнення найвищого рівня об’єднання національних держав відбулося не через заперечення націоналізму, але, навпаки, усіяло сприяючи зміцненню толерантних складових даної ідеології. “Націоналізм не тільки скріплює історію XIX і XX століть, показуючи, що вона є частиною триваючої кризи. Він також поєднав історію Азії, Африки й островів Тихого океану з європейською історією, зробивши їх частиною всесвітньої історії¹⁴”.

¹³ Нодия Г. Национальный компонент демократии // http://www.geocities.com/abkhazia_dream/public/20.htm.

¹⁴ Kamenka E., Plamenatz J., eds. Nationalism: The Nature and Evolution of the Idea. – London: Edward Arnold, 1973, С. 3.

Природно, що каменем спотикання тут є саме дуалізм націоналізму, який полягає в тому, що націоналізм, з одного боку – це політологічна категорія, з іншого – етнічна. Саме з дуалізмом націоналізму пов'язане уявлення про те, що ніби існує два види націоналізму, котрі часто диференціюють як націоналізм “гарний” і націоналізм “поганий”¹⁵. І хоча сьогодні цілком очевидно, що це всього лише дві сторони однієї медалі, у державах перехідного типу ще знаходяться політики, які експлуатують цю тему під час виборчих кампаній. Таке ставлення до націоналізму не тільки не сприяє формуванню нації, але формує відцентрові сили, які можуть приводити або до регіональної поляризації суспільства, або до етнічної нетерпимості.

Однак такий прояв націоналізму виникає не через завищену етнічну самооцінку, але, ймовірно, через відсутність виходу емоцій на політичному рівні: коли у різних етносів одного суспільства немає підстав для прояву гордості за свою державу, вони починають пишатися або спадкоємною належністю до певної раси, або своєю мовою, або культурною ідентичністю. Тобто націоналізм фактично створює реальні умови для формування демократичних інститутів, але якщо в країнах розвинених демократій інститути народного правління формувалися протягом тривалого часу – поступово трансформуючи індивідуальну й масову свідомість, то в державах перехідного типу цей процес носить різко виражений характер, про що свідчить досвід практично всіх країн перехідного типу¹⁶.

У цих країнах популістські й колективістські теорії чи то соціалізму, чи етнічного націоналізму, займають практично весь національний інформаційний простір, необтяжений політичною культурою. Таким чином, складності й суперечності національної політики неминуче тягнуть цілу низку політичних провалів, що, у свою чергу, піднімає “небачені хвилі фрустрації”¹⁷, які переводять національну ідею у формат етноконфесійних напруг. Реальність таких напруг викликана тим, що, якщо в країнах розвинених демократій перехід від традиційного суспільства до демократичної моделі відбувався поступово, чим і забезпечувалася історична спадкоємність суспільства, то в посттоталітарних країнах відбувається перехід від комунізму, який не має нічого загального із традицій-

¹⁵ Smith D. *The Ethnic Origins of Nations*. – Oxford: Basil Blackwell, 1986.

¹⁶ Старіш О. Г. *Теорія відкритих систем як парадигма процесів глобального розвитку*. – Сімферополь: Універсум, 2003. – С. 110.

¹⁷ Нодия Г. Национальный компонент демократии // http://www.geocities.com/abkhazia_dream/public/20.htm.

ним суспільством. Відповідно, колапс комуністичної ідеології припускає не стільки рух уперед, скільки віртуальне повернення до того історичного етапу, на якому була перервана демократизація суспільства, коли процес формування нації супроводжується прагненням відновлення держави на основі історичної пам'яті. Однак у цьому контексті існує як мінімум дві серйозні проблеми:

– по-перше, у сучасному форматі – нинішніх державних кордонах ці держави на момент формування комуністичної системи не існували. Цей чинник дозволяє політичним лідерам завдяки чи не монопольному володінню системою ЗМК мусувати проблеми територіальних домагань;

– по-друге, нації цих держав вже більше не ізольовані від іншого світу інформаційною завісою, і, як наслідок, прагнення позбутися від комунізму неминуче приводить до прагнення возз'єднатися із зовнішнім світом, який значно трансформувалася за період існування комуністичної системи. Відповідно, прагнення посткомуністичних націй відновити формат державної ідентичності й прагнення возз'єднатися із зовнішнім світом, неминуче призводять до кризи колективної самоідентифікації нації.

Таким чином, націоналізм одночасно виконує й деструктивну для комунізму, і конструктивну – для повернення націй, що реставруються, у русло цивілізації – функції.

Однак для посттоталітарних країн існує в певному сенсі унікальна ситуація, пов'язана з тим, що в неросійських – в етнічному форматі – регіонах комунізм розглядався не стільки як політична, скільки як національно ворожа сила, і, як наслідок, перемога над комуністичною ідеологією сприймалася як перемога над поневолювачем. І, незважаючи на те, що російський народ не менш за інших постраждав від комуністичної ідеології, русофобія усе ще у високому ступені домінує в умах пострадянських народів. Саме із цієї причини націоналізм виступив як провідна сила в боротьбі проти комунізму й, як наслідок, основою демократизації пострадянських держав.

Однак у самій Росії значення націоналізму в посткомуністичному розвитку виявилось найбільш складним. Оскільки Росія до жовтневого перевороту 1917 р. була імперією, то в період тотального домінування комуністичної ідеології ця традиція фактично злилася з роллю Росії як лідера комуністичного світу. Тобто й поширення комуністичної ідеології, і поширення російського впливу сприймалися як той самий процес і, як наслідок, у Росії посткомуністична криза ідентичності виявилася особливо хворобливою.

Але й сьогодні імперська ментальність усе ще домінує в думках як практично всієї системи управління, так і переважної більшості росіян і, як наслідок, регулярно проявляються управлінські домагання до тих або інших “братніх республік”.

Проте справа тут зовсім не в націоналізмі, але в загальній слабості демократії в посткомуністичних країнах, яка викликана тим, що:

– по-перше, будівельниками демократичної моделі розвитку суспільства виступили ті ж самі кадри, які ще вчора “будували принципово прямопротилежне суспільство¹⁸”;

– по-друге, природний страх “нових” будівельників нової моделі відповісти за період правління у комуністичні часи¹⁹.

Цілком очевидно, що система управління держав посттоталітарного типу вимагає сильної вертикалі влади, що:

– з одного боку – викликає обґрунтовані побоювання можливості повернення до авторитарного режиму управління, що, власне, і можна спостерігати в ряді посткомуністичних держав;

– з іншого боку – відсутність жорсткої вертикалі влади може призвести до розпаду держави, що, у свою чергу, змушує систему управління посилювати політику, яка проводиться²⁰.

А оскільки націоналізм як ідеологія в таких умовах працює найкраще, цілком природно, що авторитарні тенденції носять відверто національне забарвлення. Особливо яскраво ці тенденції проявляються в державах, утворених після розпаду імперії, де компактно проживають етнічні меншини, коли виникають “хворобливі проблеми конфлікту між нестабільною і не впевненою у собі більшістю, і ще менш стабільною й упевненою меншістю²¹”. І вкрай негативну роль у цих процесах відіграють збанкрутілі політики, які заради повернення до влади використовують інформаційні технології, побудовані на маніпуляціях національною ідеєю. І причина

¹⁸ Козубский В. А. Стариш А. Г. Посткоммунистическое общество и современные информационные технологии // Матер. пятой межд. конф. “КРЫМ 98” “Библиотеки и ассоциации в изменяющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества”, Т. 1. – Судак, 1998. – С. 100.

¹⁹ Стариш О. Г. Особливості політичного процесу в Україні як державі перехідного типу (Нація як інформаційне середовище). Монографія: Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – С. 529 – 544.

²⁰ Kamenka E., Plamenatz J., eds. Nationalism: The Nature and Evolution of the Idea. – London: Edward Arnold, 1973.

²¹ Нодия Г. Национальный компонент демократии // http://www.geocities.com/abhkazia_dream/public/20.htm.

тут знову ж таки криється не в націоналізмі, а в національній політиці, яку реалізують:

– по-перше, загальнонаціональні і регіональні системи державного управління, чії прагнення не збалансовані загальнонаціональною ідеєю;

– по-друге, різні політичні сили, дії яких призводять до постійного нагнітання пристрастей на підґрунті етнічного націоналізму й, як наслідок, до реальної загрози виникнення вибухонебезпечних конфліктів.

І поки системи управління посткомуністичних країн ведуть боротьбу між фінансово-промисловими кланами за допомогою інформаційних воєн, експлуатуючи національні мотиви, країни розвинених демократій вийшли на новий рівень сполучення економічних інтересів. Рівень, який визначається не ростом внутрішнього валового продукту, але якістю й тривалістю життя кожної людини незалежно від її етноконфесійних коренів.

Таким чином:

1. Націоналізм як явище – це складна динамічна система, яка має цілу низку елементів, які визначають формат і технологію її функціонування.

2. Націоналізм – один із ключових елементів демократії, але природний дуалізм націоналізму при його використанні може призводити як до позитивних, так і негативних наслідків.

3. Комунізм (як властиво і фашизм) у тріаді "нація – націоналізм – інтернаціоналізм" виокремив і використовував виключно моноетнічний елемент – нацизм.

4. Функціонування в Україні політичних сил, які використовують політтехнології, побудовані на етнічному підґрунті, становить неминущу загрозу національній безпеці України. Ця загроза полягає в тому, що створення двопартійної за рахунок підвищення прохідного бар'єру системи, яка буде побудована на етнічному підґрунті, неминуче приведе до розколу України.

Література:

1. Avineri Sh. The Return to History: The Breakup of the Soviet Union. – Brookings Review 10, Spring 1992.

2. Gellner E. Nations and Nationalism. – Ithaca: Cornell University Press, 1983.

3. Драп'ятий Є. М., Старіш О. Г. Інформаційна політика як основа системи державного управління (до постановки проблеми), 2008.

4. Kamenka E., Plamenatz J., eds. Nationalism: The Nature and Evolution of the Idea. – London: Edward Arnold, 1973.

5. Козубский В. А. Стариш А. Г. Посткоммунистическое общество и современные информационные технологии // Матер. пятой межд. конф. “КРЫМ 98” “Библиотеки и ассоциации в изменяющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества”, Т. 1. – Судак, 1998.

6. Kohn H. The Idea of Nationalism: A Study in Its Origin and Background. – New-York: Macmillan, 1944.

7. Нодия Г. Национальный компонент демократии // http://www.geocities.com/abkhazia_dream/public/20.htm.

8. Прангишвили И. В. Энтропийный и другие системные закономерности и проблемы управления сложными системами. – М.: Наука, 2003.

9. Стариш А. Г. Философия информации. – Симферополь: Таврия, 2004.

10. Старіш О. Г. Теорія відкритих систем як парадигма процесів глобального розвитку. – Сімферополь: Універсум, 2003.

11. Старіш О. Г. Політична ідеологія: ретро і перспектива // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Вип. 22. – 2003. – С. 31-35.

12. Старіш О. Г. Особливості політичного процесу в Україні як державі перехідного типу (Нація як інформаційне середовище). Монографія: Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – С. 529–544.

13. Smith D. The Ethnic Origins of Nations. – Oxford: Basil Blackwell, 1986.

14. Fukuyama Fr. The End of History? The National Interest, 16 Summer, 1989.

15. Fukuyama Fr. The End of History and the Last Man. – New-York: Free Press, 1992.

**“ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ
ТА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС
В УКРАЇНІ ПІСЛЯ
«ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»**

Роман Мартинюк

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗМІШАНОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ

У статті аналізуються завдання, суспільні очікування та реальні результати конституційної реформи від 8 грудня 2004 р. Окреслюються напрямки необхідних коректив змішаної форми правління в Україні.

The objectives, social expectations and actual results of constitutional reform of December 8, 2004 have been discussed in the article. The directions of necessary changes to the mixed form of political system in Ukraine have been distinguished.

Завдання та очікувані результати реформи. Головним завданням конституційної реформи 2004 р. було унеможливити узурпацію влади одним з її центрів, і насамперед, Главою держави. У цьому сенсі реформа пропонувала конструкцію влади з огляду на сумний досвід функціонування в Україні президентсько-парламентарної форми правління¹.

Очікувалося, що внесені 8 грудня 2004 р. до Основного Закону України поправки дозволять розв'язати наступні ключові проблеми. Запроваджена реформою система стримувань і противаг мала вибудувати принципово новий формат взаємин між Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України, який, у свою чергу, приведе в дію механізм відповідальності влади перед суспільством. Тривалий час відсутність конструктивних конституційних засад взаємодії і взаємовідповідальності парламентської більшості та Уряду, разом із фактичним одностороннім підпорядкуванням останнього Президентові України, та відсутність у представницькому органі більшості, яка б формувала Уряд, були постійним джерелом конфліктів між органом законодавчої влади та Кабінетом Міністрів України. Право парламентської більшості (коаліції політичних сил

¹ Підсумки і проблеми діяльності влади за нової Конституції, пріоритети подальшого розвитку конституційного процесу // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 42.

у парламенті), створені за результатами виборів, формувати уряд є конституційним механізмом їхньої постійної взаємозалежності (взаємодії і взаємовідповідальності). Відтак, передбачалося, що спрямування діяльності Кабінету Міністрів України залежатиме від змісту політики сил, що утворюватимуть більшість. Парламентська більшість, яка б утворювала Уряд, мала гарантувати законодавче забезпечення його діяльності. Іншим наслідком переходу до режиму парламентаризму мала стати децентралізація механізму прийняття рішень, яка б придала політичному процесові більшої прозорості та відкритості, зробила б його зрозумілим для суспільства: виборці голосують за партії, партії формують більшість у Парламенті, більшість формує Уряд. Ця схема дозволила б чітко визначити, які партії при владі, які – в опозиції. У кінцевому підсумку це передбачало появу суб'єкта відповідальності за соціально-економічну ситуацію у країні. Таким суб'єктом мали ставати партії та блоки, які формують більшість у Парламенті та Уряд. Механізмом політичної відповідальності партійних сил, що утворили парламентську більшість і Уряд, мали бути чергові вибори. На виборах виборці мали б продовжити кредит довіри чи відмовити в ньому політичним силам, з урядовою діяльністю яких пов'язувалися б здобутки чи втрати в соціально-економічній сфері.

Конструкція реформованої системи стримувань і противаг мала створити запобіжники від авторитарних тенденцій, головним ініціатором яких в умовах напівпрезидентської республіки був Глава держави. Парламентарно-президентська форма правління, зокрема, мала запобігти можливості Президента України підпорядкувати собі виконавчу вертикаль, за результати діяльності якої він формально не відповідав. Важливим чинником запобігання авторитаризму мало стати розширення повноважень самої Верховної Ради України, яка, відповідно до канонів парламентаризму, мала відігравати роль основної інституційної гарантії демократичного державного режиму.

Загалом нова організація механізму влади мала сприяти підвищенню ефективності влади, забезпечити її більшу відповідальність, зробити прозорою і контрольованою суспільством через персоніфікацію суб'єктів формування влади та застосування механізму їх відповідальності за результати діяльності влади перед суспільством. Реформована конструкція влади мала надати більш реального характеру реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами через створення безпосереднього зв'язку між результатами їх волевиявлення на виборах і механіз-

мом формування Уряду та політикою, яку здійснюватиме Кабінет Міністрів України.

Результати реформи. Процес формування та діяльності влади в нових конституційних умовах виявив низку серйозних проблем, що перешкождали реалізації очікувань, пов'язаних із реформою. Головними причинами виникнення таких проблем стали: недостатня чіткість або визначеність окремих формулювань Конституції України; проблематичність статусу певних органів державної влади, яка виникла внаслідок внесення відповідних змін до Конституції України; концептуальні вади окремих конституційних конструкцій, що спричинили суперечність чи неузгодженість нових конституційних положень із положеннями первинної редакції Конституції України, які реформа залишила в силі.

Ініціатори конституційної реформи в обговоренні її змісту спиралися переважно на абстрактно-теоретичні аргументи й недостатньо враховували конкретні недоліки первинної організації влади як відправні моменти в конструюванні нових конституційних інститутів. При розробці інституційних змін не отримав належного застосування прогностичний аналіз наслідків функціонування нової системи організації влади.

Відомо, що конструкція системи влади у змішаних формах правління відрізняється від конструкцій системи влади у парламентарних і президентських республіках більшим рівнем складності. Реальне функціонування механізму влади тут (у змішаних формах) передбачає використання значного числа процедурних форм взаємодії владних структур із метою реалізації їхніх, часто сумісних, повноважень. Ці процедури охоплюють найрізноманітніші питання організації і здійснення влади, зокрема, порядку подання і затвердження кандидатур на державні посади, їх зміщення з посади (наприклад, формування уряду, дострокового припинення повноважень уряду (відставки окремих міністрів), організації законодавчого процесу на заключній стадії, дострокового припинення повноважень парламенту, введення в дію указів глави держави і т. д.

Значення цих конституційних процедур могло б набути до певної міри формального характеру за умови поєднання низки факторів: наявності усталеної партійної системи з малим числом впливових центристських партій; дією принципу партійної дисципліни, який забезпечував би тісне співробітництво парламентської більшості й утвореного нею уряду і забезпечував би функціональну цілісність усього державного механізму; високого рівня політичної та правової культури державних посадовців, відтак, готов-

ності владних структур до конструктивного співробітництва тощо. Унікальне поєднання цих чинників має місце в деяких високорозвинених державах, на зразок Великобританії. В Україні ж вони всі відсутні. Тому в умовах вітчизняних державно-політичних реалій формальне визначення відповідних процедур у конституційному тексті набуває особливого значення. А втім, саме ці процедури, завдяки яким функціонують змішані форми правління, у цілому залишилися поза увагою розробників чинної редакції Основного Закону України.

Запроваджена реформою конструкція влади концептуально відповідає парламентарно-президентській республіці: унеможлививши надмірну концентрацію повноважень у особі Глави держави, реформа зосередила основний обсяг владних важелів у руках партійно-політичних сил, що складають коаліційну більшість у представницькому органі. Висловлюючись максимально узагальнено, ця форма організації механізму влади стала більш децентралізованою, але менш стабільною і функціональною. Однією з найсуттєвіших переваг нової моделі організації влади є те, що за відповідних обставин (стабільності розстановки партійно-політичних сил у представницькому органі) вона дозволяє забезпечити чітку, прозору ідентифікацію виборцями політичної сили, що несе відповідальність за результати державної політики (отже, за стан справ у країні), – і відтак, можливість свідомого обрання між різними політичними партіями під час виборів.

Попри згадані позитивні риси, іншою визначальною рисою сучасної організації державної влади в Україні є та, що вона обумовлює ситуацію, яка найбільш адекватно могла б бути описана як комплексний “конфлікт повноважень”. У ситуації так званого протистояння, за якої Глава держави і парламентська більшість представлені супротивними політичними силами, здійснення цілісної і послідовної державної політики стає вкрай важкоздійсненним, оскільки жодна зі сторін не може ефективно реалізувати свою передвиборчу програму. За таких умов найпринциповіші рішення приймаються у формі політичного компромісу, який є засобом розв’язання глибокого політичного конфлікту. Однак з огляду на те, що у процесі досягнення такого компромісу (як і виконання його умов) кожен учасник дбає про власні корпоративні інтереси, результат досягнутої згоди залишається переважно далеким від оптимального.

Прийняті нашівидкоруч в умовах “помаранчевої революції” конституційні поправки загрожують системною дестабілізацією меха-

нізму влади. Конституційний текст виявився насиченим концептуальними вадами, неузгодженостями, суперечностями і правовими прогалинами; наявні в ньому неоднозначні формулювання щодо визначення конституційно-правового статусу органів влади стали причиною багатьох небезпечних політичних конфліктів. Інші серйозні конфлікти допоки носять гіпотетичний характер і мають виникнути за відповідного збігу політичних обставин. Загалом конструкція влади, приведена в дію конституційними поправками, характеризується розбалансованістю², а її окремі елементи функціонують у режимі конфронтації. Сказане насамперед стосується інституту президента і виконавчої влади: саме взаємини між Главою держави та Урядом визначатимуть міру ефективності запровадженої реформою змішаної форми правління в Україні³.

Уже перший нетривалий досвід функціонування запровадженої конституційною реформою системи стримувань і противаг засвідчив, що в ситуації протистояння парламентської більшості й утвореного нею Уряду, з одного боку, і Глави держави, з іншого, ціла низка передбачених Основним Законом України механізмів не діє, а узгоджене функціонування механізму влади стає неможливим. Цей досвід також показав, що в ситуації політичної конфронтації між гілками влади конституційна система стримувань і противаг перетворюється на відверто деструктивну систему протистояння, а регулятивна функція Основного Закону у вирішенні політичних конфліктів стає недостатньою і потребує спеціальних політичних домовленостей як єдинореальних цивілізованих інструментів розв'язання проблем у відносинах між гілками влади⁴. Унівесал національної єдності від 3 серпня 2006 р. та спільна заява Президента України, Голови Верховної Ради України і Прем'єр-міністра України щодо невідкладних заходів, спрямованих на розв'язання політичної кризи шляхом проведення позачергових виборів до Верховної Ради України від 27 травня 2007 р., стали красномовними прикладами таких домовленостей.

Поправки до Основного Закону України не вирішили низки важливих проблем в організації механізму влади або вирішили їх невдало (чи не зовсім вдало). Ще одним принципово важливим за-

² Князевич Р. Конституційно-правові підстави для прийняття нової Конституції України // *Право України*. – 2007. – № 6. – С. 9.

³ Авер'янов В. Закон про Кабінет Міністрів України: результати доктринального тлумачення // *Право України*. – 2007. – № 6. – С. 3.

⁴ Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи. Аналітична доповідь // *Національна безпека і оборона*. – 2007. – № 1. – С. 24.

вданням реформи державної влади, яке конституційні поправки в цілому обійшли увагою, залишається створення механізму взаємодії всіх гілок державної влади з метою забезпечення ефективності діяльності державної влади загалом.

Неефективність наявної змішаної форми правління в Україні значною мірою посилюється домінуванням чинника суперництва партійно-політичних сил, представлених у структурі механізму влади, над чинником співробітництва у здійсненні державної політики⁵.

Конституційна реформа від 8 грудня 2004 р. надала політичним партіям статусу визначальних суб'єктів державно-політичного життя країни. Однак з огляду на нерозвиненість самого інституту політичних партій, “правління партій” обернулося не посиленням комунікації державної влади із соціальними групами, а використанням повноважень органів державної влади в корпоративних інтересах політичних угруповань.

Як наслідок, функціонування реформованого механізму влади швидко засвідчило, що його очікуване вдосконалення обернулося загальною неефективністю, безпрецедентною конфліктністю у взаєминах вищих органів влади та цілковитою нефункціональністю окремих конституційно передбачених інститутів. Основний Закон України виявив значну кількість правових прогалин, неоднозначних за змістом формулювань, неузгодженостей, суперечностей та просто концептуальних вад, які унеможливили створення ефективної, відповідальної, підконтрольної суспільству системи влади і дали простір діям, які викликають критику з позиції правової і політичної культури та моралі. Більше того, суспільство стало свідком того, як певні партійно-політичні сили, цілком усвідомлюючи значущість цієї глибинної проблеми, цинічно намагалися використати існуючі проблеми в організації механізму влади у власних інтересах.

Приведення в дію нової системи стримувань і противаг виявило факт небажання, а іноді й неспроможності вищих органів влади України дотримуватись конституційних положень, насамперед тих, що регламентували механізми здійснення їхніх спільних повноважень. Зокрема, неузгодженість у питаннях статусу та механізмів реалізації повноважень вищих органів державної влади викликана тим, що Конституція України не дає відповіді на питання, яким чином мають узгоджувати у своїх діях політичні позиції Президент України, з одного боку, та коаліція депутатських фракцій і Уряд,

⁵ Наслідки змін до Конституції України, доцільність і сценарій подальшого реформування: погляди експертів // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 49.

з іншого. Загалом система стримувань і противаг, сконструйована Конституцією України в редакції від 8 грудня 2004 р., не вирішила проблеми дисбалансу владних повноважень (фактично вона замінила надмірно ослаблений Уряд на надмірно ослабленого Главу держави), але виявляє іншу серйозну деструктивну рису – вона насичена ризиками потенційних політичних конфліктів. Парламент, як ключова владна ланка у структурі політичної системи країни (у певній мірі й утворюваний коаліційною більшістю Уряд) став зосередженням цих конфліктів.

Особливістю сучасної форми правління в Україні є те, що ціла низка елементів організації механізму влади як у рамках окремих владних інститутів, так і у відносинах між ними може функціонувати лише за умови досягнення політичних компромісів між партійними силами, які пронизують у цій формі правління всі рівні й сегменти механізму влади. Не є випадковим те, що вже 3 серпня 2006 р. основними політичними силами був підписаний Універсал національної єдності, який став спробою забезпечити функціональність нової системи організації влади засобом досягнення і формального закріплення політичної домовленості (угоди). Одне з положень Універсалу безпосередньо вказувало на те, що метою його укладення є, зокрема, “створення збалансованої системи “стримувань і противаг” між Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України”. Універсал був концептуально ефективним способом подолання політичної кризи і через те, що він був укладений усіма основними політичними силами, представленими у структурах влади. Універсал підписали Президент України, Прем’єр-міністр України та лідери всіх парламентських фракцій. Очікувалося, що Універсал, у якому відбивалися домовленості, вироблені в результаті проведеного Загальнонаціонального круглого столу, стане програмною основою для “широкої коаліції”. Однак Універсал був політичним документом, а не нормативним актом, а тому не носив імперативного характеру для суб’єктів, що його підписували. Універсал у цьому відношенні був, по суті, декларацією намірів, здійснення яких залежало виключно від доброї волі його учасників. Відсутність у середовищі вітчизняної політичної еліти традицій відповідального ставлення до політичних домовленостей такого рівня стало додатковим чинником до тих, що суттєво знизили його (Універсалу) вагу та відкрили можливість для продовження конфліктів. Сумна доля Універсалу засвідчила, що питання погодження політичних позицій між вищими органами державної влади України в умовах змішаної парламентарно-президентської

форми правління, запроваджені конституційною реформою 8 грудня 2004 р., визначальною мірою залежить від політичної волі цих владних інститутів, що за нинішніх умов є маловірогідним, а тому не гарантує суспільству забезпечення проведення системою влади цілісної і відповідальної політики.

З огляду на відсутність розвиненої партійної системи із сильними центристськими партіями, здатними забезпечити ефективність існуючої системи стримувань і противаг, у поєднанні з концептуальними вадами останньої, парламентарно-президентська форма правління в Україні виявилася приреченою породжувати постійні і затяжні конфлікти. Способи розв'язання цих конфліктів у взаєминах між вищими органами державної влади виявили відсутність у них узгодженого бачення стратегії розвитку Української держави та неспроможність, а часто й небажання досягати державно-необхідних компромісів. Окремим фактором, який знижує функціональну ефективність сучасної змішаної форми правління в Україні, є не лише невміння й небажання головних суб'єктів конституційного процесу досягати компромісів, а ще більше – неспроможність виконувати досягнуті домовленості.

Ознаки кризи влади виразилися не лише в ігноруванні коаліцією більшості у Верховній Раді України п'ятого скликання та утворенням нею Урядом "Універсалу національної єдності", але й у конфліктах навколо квот міністрів, що призначаються Парламентом за поданням Глави держави, у ситуації з подоланням вето Президента України, застосованого до неконституційного Закону "Про Кабінет Міністрів України" у грудні 2006 р., формуванні більшості засобом залучення депутатів з опозиційних фракцій, що у квітні 2007 р. обернулося виданням Указу Президента України про достроковий розпуск Верховної Ради України, у неспроможності Конституційного Суду України у 2006-2007 рр. упродовж дев'яти місяців прийняти жодного рішення (дати висновку) тощо.

Узагальнюючи аналіз характеристик змішаної форми правління в сучасній Україні, важливо, проте, наголосити, що однозначно-негативна оцінка запроваджених конституційною реформою від 8 грудня 2004 р. змін у організації системи влади була б некоректною. Конституційна реформа створює передумови до вирішення низки принципово важливих на цьому етапі розвитку політичної системи України завдяки державотворенню. Чи не найважливішим ефектом реформи є той, що вона інституційно-нормативно гарантувала розвиток конкурентних основ державної політики. Враховуючи всі застереження, усе ж виправдано вважати, що в цілому

реформа забезпечує більш збалансований поділ влади. Вона запроваджує парламентарно-президентську форму правління через посилення установчих та кадрових функцій представницького органу, обмежує відповідні прерогативи Глави держави, закріплює парламентський спосіб формування Уряду, створює більш відповідні режимові парламентаризму умови досягнення функціональної самостійності і збалансованого положення в системі стримувань і противаг Кабінету Міністрів України. Реформа суттєво обмежує установчі повноваження Глави держави на користь представницького органу, зокрема, в урядовій сфері та можливості Президента України визначати зміст діяльності Кабінету Міністрів України. Організаційно забезпечуючи необхідне посилення позицій Уряду в структурі механізму влади, реформа запобігає можливості розвитку авторитарних тенденцій, зніщених Главою держави, які були характерною рисою напівпрезидентської форми правління, що існувала в Україні до 1 січня 2006 р.

Хоча реформа не створює цілісного механізму влади, не пропонує інструментів розв'язання гіпотетичних конфліктів між органами влади (частина з них уже стала реальністю) і в умовах співіснування різних партійно-політичних сил, представлених у особі Глави держави та парламентської більшості, ставить під сумнів можливість здійснення узгодженої й системної державної політики, вона достатньо децентралізує механізм прийняття рішень. Конструкція розподілу повноважень в існуючій системі влади позбавляє будь-який її вищий орган монополії на владний ресурс. І в цьому – головна перевага наявної форми правління перед тією, що їй передувала.

Література:

1. Авер'янов В. Закон про Кабінет Міністрів України: результати доктринального тлумачення // *Право України*. – 2007. – № 6. – С. 3.
2. Князевич Р. Конституційно-правові підстави для прийняття нової Конституції України // *Право України*. – 2007. – № 6. – С. 9.
3. Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи. Аналітична доповідь // *Національна безпека і оборона*. – 2007. – № 1. – С. 24.
4. Наслідки змін до Конституції України, доцільність і сценарій подальшого реформування: погляди експертів // *Національна безпека і оборона*. – 2007. – № 1. – С. 49.
5. Підсумки і проблеми діяльності влади за нової Конституції, пріоритети подальшого розвитку конституційного процесу // *Національна безпека і оборона*. – 2007. – № 1. – С. 42.

Кирило Гольцман

“БАГАТОЛИКА” ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

У статті здійснюється аналіз впливу ідеології правлячих українських еліт на репрезентацію сучасних політичних процесів в Україні. Обґрунтовується теза про те, що ідеологічне викривлення цих процесів відбувається на декількох рівнях: політично заангажованої репрезентації, абстрактної ідеології та “онаученої” ідеології. Останній рівень детально аналізується на прикладі теорії демократичного транзиту та концепції “революції середнього класу”. Аргументується точка зору про те, що теорії демократичного транзиту в застосуванні до аналізу “помаранчевої революції” та демократичних процесів в Україні позначаються впливом ліберальних, євроцентристських та позитивістських смислових схем, що суттєво відбивається на об’єктивності. Робиться висновок про те, що ідеологічні репрезентації цих процесів приховують посилення авторитарних тенденцій, пропаганди та реалізації зовнішньополітичного курсу, що відповідає своєкорисливим інтересам частини українських еліт. Разом із цим очевидною стає криза формальної демократії та подальша периферизація українського суспільства.

The article provides analysis of how the ideology of ruling Ukrainian elites influences representation of contemporary political processes in Ukraine. The point is defended that ideological distortion of these processes occurs at several levels: politically engaged representations, abstract ideologies and ‘scientific’ ideologies. The last level is being analyzed on the basis of democratic transition theories and ‘middle class revolution’ concept. It is argued that democratic transition theories in the application to the democratic processes in Ukraine are marked by essential impact of liberal, Eurocentric and positivist ideologies, which have negative effect on objective cognition. The critique of ideological distortions serves the author a starting point for the thorough analysis of “Orange revolution” consequences and the contemporary situation of Ukrainian political regime. The conclusion is made that ideological representation of these processes conceals the considerable strengthening of authoritarian trends, propaganda

and realization of foreign policy which go in line with unilateral elite interests. The crisis of formal democracy and further peripherization of Ukrainian society have become evident.

Об'єктивне висвітлення сучасних політичних процесів в Україні постійно стикається із значними обмеженнями, що пов'язані із домінуванням заангажованих, ідеологічних та псевдонаукових уявлень. В цих умовах репрезентація політичних явищ стає заручницею приватних або корпоративних інтересів, незважаючи на те, сублімовані вони чи ні. Таким чином, без повноцінного аналізу ідеологічних перекирчувань політичних реалій в Україні практично неможливо приступати до їх плідного дослідження. В цьому зв'язку важливе значення має теоретичне дослідження ідеології як цілісної системи суспільно обумовлених змістів, символів, ідей, теорій, дискурсів, уявлень, що є умовою легітимації і відтворення соціальних відносин та оформлення цілеспрямованої діяльності агентів соціального процесу.

В цьому дослідженні ми спираємося на плідну традицію досліджень ідеологічних явищ у суспільстві, що диференціюється за проблемними напрямками. Так, в аналізі ідеологічних викривлень в рамках теорій з претензій на науковість, ми спираємося на дослідження співвідношення між ідеологією та наукою, проведені такими дослідниками, як Д. Лукач, Л. Альтюссер, А. Грамші, П. Бурд'є, Д. Кук тощо¹. Д. Лукачем, наприклад, було показано, що ідеологічне викривлення може бути присутнім у рамках теоретичних утворень. Воно, за словами Лукача, проявляється в структурній неможливості методології забезпечити аналіз суспільства в його тотальності (цілісності), що відбивається на об'єктивності пізнання². Ця тенденція була теж підмічена відомим дослідником західних суспільних наук Ч.Р. Мілсом, який вказував, що методологія суспільних наук все більше звужується до розгляду питань, які стосуються не сутнісних суспільних проблем, а кон'юнктурних обставин³. Осо-

¹ Див.: Лукач Г. История и классовое сознание. – М.: Логос-Альтера, 2003. – 416 с.; Грамши А. Избранные произведения: Т. 1. – М.: 1957. – 541 с.; Бурдье П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера. – М.: Праксис, 2003. – 269 с.; Бурдье П. Социология политики: Пер. с фр./Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко./ — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.; Альтюссер Л. За Маркса. – М.: Праксис, 2006. – 392 с.

² Див., наприклад: Лукач Г. История и классовое сознание. – М.: Логос-Альтера, 2003. – 416 с.

³ Миллс Ч. Р. Социологическое воображение//Пер. с англ. О. А. Оберемко. Под общей редакцией и с предисловием Г. С. Батыгина. – М.: Издательский Дом

бливо плідною вбачається критика позитивізму в суспільних науках як “онаученої” ідеології, проведена Т.В. Адорно та сучасними продовжувачами традицій Франкфуртської школи, зокрема Д. Кук. Т.В. Адорно розглядав позитивізм як сучасну “наукову” ідеологію, сутність якої в тому, що вона здатна легітимізувати певні соціальні відносини шляхом їх символічного подвоєння⁴. Як зазначає з цього приводу Д. Кук, “наразі одне лише спостереження, опису або зображення наявних умов часто вважається достатнім для їх санкціонування. Те, що існує, виправдовує саме себе; воно стало власною ідеологією, саморекламою, що є майже таким саме ефективним в сенсі легітимуючого ефекту, як і ідеології минулого з нормативним забарвленням... Те, що існує, розглядається морально правильним просто через те, що воно існує...”⁵.

Дещо в іншому напрямку рухається Л. Альтюссер, коли концептуалізує відмінність між ідеологією та наукою. Для Альтюссера основною особливістю ідеології є її донауковий підхід до репрезентації реальності. Навіть тоді, коли ідеологія послуговується “онаученим” концептуальним апаратом, вона не здатна раціоналізувати свої генетичні положення та смислові схеми⁶. Про це явище влучно сказав П. Рікер: “навіть стаючи систематичною, вона набуває системності в такий спосіб, що нічого не може сказати сама про себе. Вона не здатна описати власний спосіб мислення”⁷. Доречність аналізу концептуальних схем та теорій саме як ідеологічних феноменів ми будемо намагатися показати на прикладі теорії демократичного транзиту, зокрема її застосування до аналізу “по-ранчевої революції” та демократичних процесів в Україні.

Сподіваємося довести, що теорія демократичного транзиту характеризується багатьма ознаками ідеологічного викривлення, що пов’язані тісним зв’язком із евроцентризмом, лібералізмом та позитивізмом. Аналіз механіки ідеологічного викривлення “по-ранчевої революції” та сучасних демократичних процесів, проведений таким чином, дозволить виявити усю сукупність ідеологічних інстанцій, змістів та політичних інтересів, що її генерують.

Nota Bene, 2001. – 264 с.

⁴ Див., наприклад: Adorno T. W. Messages in a Bottle// Mapping Ideology. Ed. by S. Zizek. – London: Verso, 1994. – P. 34-46.

⁵ Cook D. Critical stratagems in Adorno and Habermas: Theory of ideology and ideology of theory//Historical Materialism. – P. 69.

⁶ Див., наприклад: Альтюссер Л. За Маркса. – М.: Праксис, 2006. – 392 с.

⁷ Рікер П. Ідеологія та утопія// Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 140.

Типи ідеологічного перекручення сучасної української політики

Доречно було б окреслити приблизну типологію ідеологічного перекручення українських політичних реалій, яка існує в рамках цього гібридного “епістемакратичного” поля, де політика видає себе за науку, а те, що називає себе наукою, фактично повністю перетворюється в політику. Ця типологія може дозволити нам вийти на різноманітні втілення ідеології українських та світових еліт, що відтворюються на різних рівнях залежно від цілей та засобів їх реалізації.

В цілому можна виокремити три типи ідеологічного викривлення сучасних політичних процесів в Україні залежно від безпосереднього ідеологічного змісту тих чи інших репрезентацій та формальних особливостей їх виробництва і відтворення. Зазначимо, що ми приділяємо увагу лише тим ідеологічним перекрученням, які мають панівний статус у системі продукування політичних змістів.

Перший тип можна охарактеризувати як *політично заангажовану* репрезентацію “помаранчевої революції” та сучасних політичних процесів на Україні⁸. Основними “представниками” цього типу ідеологічної містифікації виступають панівні політичні групи, зокрема ідеологічно активні (публічні) політики, їх технічна та експертна “підтримка” в обличчі рекрутованих політологів та ті, кого за аналогією з “органічною інтелігенцією” А. Грамші можна було б назвати “політичною органічною інтелігенцією”⁹.

Інтенсивність ідеологічного викривлення певного явища або події залежить від їх важливості в сенсі легітимізуючої функції. Тому цілком зрозуміло, що найбільша ідеологічна ідіосинкразія до подій, які прийнято називати “демократичною революцією”, саме у тих політичних сил, що використовують її як символіку та засіб легітимації своєї влади (на зразок “природного права”), внутрішньої та зовнішньої політики. Яким же чином символізм “демократичної революції” відображається в пануючому дискурсі влади? Перш за все в монопольному присвоєнні титулу “демократичний” (наприклад, “демократична коаліція”, “демократичні сили”) та штучно-

⁸ Політична заангажованість, як на це вказують, наприклад, Т. Іглтон та Ф. Джеймсон, притаманна будь-якій дискурсивній практиці (тобто практиці створення концептуальної картини реальності), але в цьому випадку мається на увазі “політична заангажованість” в сенсі адаптації дискурсу до потреб реальної боротьби за владу.

⁹ Грамши А. Избранные произведения: Т. 1. – М.: 1957. – 541 с.

му занесенні представників інших домінуючих політичних сил до розряду “демократично неповноцінних”. Окрім цього, помітним успіхом серед “демократичних” ідеологів користуються опозиції “моральності-аморальності”, “законності – кримінальності”, “патріотичності-зрадництва”, які покликані символізувати повний розрив “демократичних” сил зі всім, що пов’язано з авторитарним режимом (“кучмізмом”).

Звичайно, що це “особливе” існує в межах “загального” ідеологічного поля, в рамках якого “демократичний” політичний клас знаходить інструменти інтерпретації окремих подій та процесів. Для “демократичних сил” з огляду на їх панівне становище в рамках соціальної структури та залежність від західного імперіалізму (перш за все економічну та політичну) таким полем виступає простір, що окреслюється ідеологіями лібералізму, євроцентризму та націоналізму. Причому поєднання цих ідеологій в дискурсі “демократичних сил” не є результатом дедукції з якогось універсального закону, а конкретно-історичним вираженням складного положення української “демократичної” еліти в рамках міжнародної системи імперіалізму та тих внутрішньо- та зовнішньополітичних стратегій, які з нього випливають.

Кожна окрема ідеологія в цій схемі у той чи інший спосіб задіяна в процесі відтворення умов панування “демократичних еліт”. Лібералізм, наприклад, у своїх загальних рисах використовується для легітимації формальної демократії та невтручання громадян у політику, але також для формування негативного ставлення до будь-якої політики, що проголошується ліберальним дискурсом як авторитарна¹⁰. Євроцентризм є ідеологією одночасно як панування, так і підкорення. “Демократичні еліти”, використовуючи дискурс приєднання до “багатої Європи” та західної цивілізації, тим самим видають своє залежне становище в рамках глобальної системи капіталізму, але ж цей дискурс також дає їм змогу притягнути на свій бік велику кількість громадян¹¹. З цих прикладів стає зрозуміло,

¹⁰ Більшість центральних українських телеканалів давно засвоїли цю ліберальну догму, бо ніщо так не єднає їх із західними “колегами”, як ідеологічно заангажований характер висвітлення політичних процесів у таких “антиліберальних” країнах, як Венесуела, Росія, Болівія тощо.

¹¹ Серед праць, присвячених проблемам євроцентризму, варто відзначити такі: Amin S. Eurocentrism. – New York: Monthly Review Press, 1989. – XIII, 152 p.; Joseph G. G., Reddy V., and Searle-Chatterjee M. Eurocentrism in the social sciences// Race Class, 1990. – Vol. 3, № 1. – P. 1-26; Blaut J.M.: The Colonizer’s Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History. – Guilford Press, 1993. – 246 p.; Chakrabarty D. Provincializing Europe: Postcolonial Thought

що дискурс “демократичних сил” не можна автоматично звести до жодної детермінанти відтворення суспільства окремо.

Окрім цього, робимо інший висновок: політично заангажована репрезентація, хоча і є продуктом певних класів та політичних груп, впливає на масову свідомість як панівна ідеологія. Це, зокрема, свідчить про те, що її засвоєння як певної системи цінностей та поглядів не детерміновано соціальним становищем окремого індивіда. Користуючись розрізненням Н. Пулантцаса, можна сказати, що це той випадок, коли панівна ідеологія не збігається з класовою¹². Почасти зазначений феномен пояснюється тим, що ідеологія існує в універсумі дискурсу, що є результатом соціальної боротьби, а не в межах окремої свідомості, яка його лише сприймає¹³.

Другий тип ідеологічного перекручення політичних процесів в Україні можна охарактеризувати як “абстрактно ідеологічний”. Він є перехідним. На відміну від першого, в ньому немає відкритого вираження політичних уподобань та артикуляції всієї сукупності панівного дискурсу. Цей дискурс відривається від реальної політичної боротьби та говорить на мові чистої ідеології. Його мова романтична та, на перший погляд, незаангажована, але їй бракує емпіричної конкретності для того, щоб перетворитися в наукову. Цей тип ідеологічного перекручення має місце в численних деклараціях, “стратегіях” національного розвитку, програмах політичних партій, публічних виступах державних діячів тощо, тобто там, де місце прямого вираження політичних інтересів заступає універсальна ідеологія або світогляд. Звичайно, часто-густо одне накладається на інше, стираючи специфіку другого типу. Окрім цього, треба зазначити, що на цьому етапі концептуалізація ще не відіграє значної ролі, тому другий тип не може стати автономним та самодостатнім.

Третій тип ідеологічного викривлення можна охарактеризувати як псевдонаукову концептуалізацію реальних політичних процесів. У рамках такої концептуалізації, говорячи словами П. Бурд’є, використовується стратегія “хибного розриву”, її основні поняття та теоретичні схеми, нормативні судження мають своїм витоком певну ідеологічну систему або методологію, яка структурно не від-

and Historical Difference. – Princeton, Princeton University Press, 2000. – 320 p.

¹² Див.: Poulantzas N. Political power and social classes. – London, Verso Books. – 368 p.

¹³ Див., наприклад: Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка. – Ленинград: Прибой, 1930. – 157 с.

повідает потребі об’єктивного дослідження предмету¹⁴. Через свою теоретичність та використання певних методичних інструментів аналізу емпіричних даних, даний тип важко віднести до ідеології у чистому виді, але, як і ідеологію, такі концептуалізації характеризують нездатність відтворити себе у власній теорії¹⁵.

Три наведені типи виокремлюються за своїми сутнісними ознаками, що, однак, не означає, що їх структурна заданість заважає їх взаємному впливу. Це потрібно правильно розуміти: так, елементи першого типу можуть змішуватися з третім, але при цьому не втрачати свою специфіку, бути гетерогенними щодо нього. Так, можна навести приклад транзитологічного тексту (автор – Т. Кузіо), в якому аналіз становлення української “демократичної” опозиції супроводжується повторенням риторики її представників на адресу “кучмізму” та кандидата в Президенти В.Ф. Януковича. Так, наприклад, на основі експлуатації “демократично опозиційною” тези про кримінальне минуле В.Ф. Януковича, корумпованість та аморальність режиму робиться висновок про те, що “опозиція” боролася із кримінальною владою, корупцією та несправедливістю. Що характерно, такі висновки проштовхуються під видом “позитивного” описання подій, яке, однак, не може існувати автономно від того змісту, що передає¹⁶.

“Онаучена” ідеологія або як концептуалізуються “демократичні революції” та “демократичні процеси”

Зараз детальніше розглянемо третій тип ідеологічного переключення, як найбільш поширений у середовищі інституціоналізованих суспільних дисциплін. Домінуючою теорією, у рамках якої проводиться концептуалізація демократичних процесів на Україні та “посткомуністичному” просторі в цілому, є так звана транзитологія¹⁷. Історична генеза транзитології вказує на те, що ця теорія

¹⁴ Див., наприклад: Бурдьє П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера. – М.: Праксис, 2003. – 269 с. Під “хибним розривом” П. Бурдьє розуміє стратегію приховування ідеологічного походження певних понять, слів, ідей шляхом їх включення в якусь абстрактну концептуальну схему.

¹⁵ Альтюссер Л. За Маркса. – М.: Праксис, 2006. – 392 с.

¹⁶ Див.: Kuzio T. Ukraine’s Orange Revolution. The Opposition’s Road to Success // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16. – № 2. – P. 124.

¹⁷ “Транзитологічні” дослідження “демократичних процесів” та “переходів” в країнах колишнього СРСР та ЦСЄ є численними. Ось тільки декілька найбільш характерних для цього підходу прикладів: Ekiert G., Kubik J., and Vachudova M. A. Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?// East European Politics & Societies. – 2007. – Vol. 21. – № 1. – P. 7-30.; Way L. A. and Levitsky S. Linkage, Leverage, and the Post-Communist Divide// East European Politics and Societies. – 2007. – Vol. – 21, №1. – P. 48 – 66.; Coricelli F. Democracy in the Post-

має багато родимок ліберальної ідеології та технократизму, який оцінює все з точки зору прагматики та політичної доцільності. Так, наприклад, у рамках транзитології, як правило, демократія розглядається окремо від ціннісного значення соціальної справедливості, що з нею історично пов'язувалися. Це найбільш притаманне процедуралістській концепції демократії, один із засновників якої Й. Шумпетер стверджував, що "...роль народу зводиться до обрання уряду..."¹⁸. В рамках такого обмеженого бачення демократії, що є загальним місцем сучасної політології, неможливо звітувати про те, чому для багатьох країн третього світу демократизація в поєднанні із зростаючою поляризацією суспільства означала продовження експлуатації та залежності. Не будемо забувати, що в рамках західної політології існують такі концептуальні утворення, як теорія справедливості Дж. Роулза, яка належить до традиції класичного лібералізму та намагається включити модель дистрибутивної справедливості в рамки ліберальної демократії. Але подібні теорії (можна пригадати ще теорію економічної демократії Р. Даля), як правило, залишаються за рамками "політики сприяння демократизації", на тлі якої розвивалася транзитології, через те, що їх важко операціоналізувати та включити в логіку, де поняття "демократія" стає маніпулятивним інструментом для досягнення політичних цілей.

Ліберальна ідеологія особливо проглядається в тому, що транзитологія, як правило, запозичує прогресистську модель історичного розвитку, в якому демократичні перетворення спочатку призводять до консолідації режиму, а потім до посиленого соціального та економічного розвитку. В такому баченні також легко простежуються ознаки євроцентризму, що концептуалізує історичний розвиток суспільств третього світу як повторення етапів, що пройшов Захід на шляху до своєї сучасної величі. При цьому ігноруються структурні особливості світової системи капіталізму, в рамках якої ці суспільства приречені на нерівномірний розвиток. У ліберально-ідеалістичному трактуванні демократичного транзиту, якого дотримується, наприклад, Л. Даймонд, демократичні процедури та практики визначаються як цінності самі по собі, а соціально-еко-

Communist World: Unfinished Business// East European Politics & Societies. – 2007. – Vol. 21, №. 1. – P. 82-90.; Pop-Eleches G. Between Historical Legacies and the Promise of Western Integration: Democratic Conditionality after Communism// East European Politics & Societies. – 2007. – Vol. 21. – No. 1. – P. 142-161.

¹⁸ Шумпетер А. Й. Капіталізм, Соціалізм, Демократія. – К.: Основи, 1995. – С. 334

номічний розвиток суспільства залежить від дотримання цих норм та поступового покращення демократичних механізмів¹⁹.

Розглядаючи ідеологічні особливості транзитології, було б неправильно говорити, що в її рамках панують лише телеологічні концепції демократичного розвитку, де детермінізм та еволюціонізм примушує дослідників заплющувати очі на реальні суперечності та кризи, з якими стикаються формальні демократії. Безумовно, транзитологи цікавляться структурними чинниками, які сприяють або перешкоджають ефективній демократизації; деякі з них навіть намагаються синтезувати різноманітні підходи та розробити інтегральну теорію демократичних транзитів²⁰. Але, як правило, ідеологічна упередженість у цих випадках стає ще яскравіше вираженою.

Так, наприклад, в поясненні “складного” характеру демократичних перетворень часто-густо використовується поняття “політичної культури”, вперше запроваджене Г. Алмондом та С. Вербою²¹. “Політична культура” у теоретиків демократичного транзиту виступає щось на зразок юнгівського архитепу, сформованого в колективному несвідомому західної цивілізації. Насправді, це одне з утілень культурного нарцисизму західних еліт. Інші цивілізації мають наслідувати західну секулярну систему цінностей, яка нібито ґрунтується на повазі до прав людини, гуманізмі та інших пихатих авторепрезентаціях, які, однак, є нічим іншим, як ідеологічним перекрученням.

Як ми бачимо, транзитологія виконує очевидні ідеологічні функції легітимації формальної демократії, а вона наразі є найпридатнішим політичним режимом для забезпечення відтворення нерівності між центром і периферією капіталістичної системи та підтримання системи політичного сюзеренітету над державами третього світу. Розглянемо детальніше, як ця “онаучена ідеологія” залюблюється в аналізі сучасних політичних процесів на Україні.

Одним із найвагоміших напрямків в аналізі “демократичних процесів” на пострадянському просторі і, зокрема, Україні є той, в рамках якого режими, що склалися тут після розвалу СРСР, харак-

¹⁹ Див.: Diamond L. Debt for democracy//Hoover Digest. – 2001. – Vol. 1. – P.12-23.

²⁰ Див., наприклад, Мельвиль А.Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам// Политис. – 1998. – № 2. – С. 6-39.

²¹ Див., наприклад: Almond G. A. and Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – 392 p.

теризуються як гібридні форми, в яких демократія поглинається авторитаризмом. Одні з родоначальників теорії демократичного транзиту Г. О'Доннел та Ф. Шміттер для концептуалізації політичних режимів, перехідних від авторитаризму до демократії, використовували поняття *dictablanda* (“м'яка диктатура”) та *democradura* (“жорстка демократія”)²². При цьому вони наголошували на тому, що ці форми режиму є тимчасовими та мають тенденцію до подальшої демократизації. Подібним чином відомий американський автор Ф. Закарія використовує поняття “нелиберальної” демократії для пояснення гіпотетичного відхилення більшості незахідних демократій від ідеальної моделі ліберальної демократії²³. Цей напрямок у загальних рисах зберігається і М.МакФолом, коли він описує ситуацію із демократією на пострадянському просторі: “розвинуті диктатури укріпилися по всій Центральній Азії, а після президентських виборів 1994 – і в Білорусі. Напівавторитарні режими та часткові демократії розповсюдилися по інших пострадянських державах, включаючи Росію. До кінця 90-х подальші демократичні перемоги в регіоні здавалися неймовірними”²⁴.

Так чи інакше, концептуалізація політичних режимів на пострадянському просторі в термінах напівавторитарності або гібридності мала на меті як делегітимацію цих режимів, так і приховування фактичної недієздатності теорій демократичного транзиту. При цьому цілісний аналіз впливу ринкових та неоліберальних трансформацій на пострадянські суспільства та дослідження “дефектології” демократії в рамках периферійного капіталізму в цілому, фактично підмінялися ідеологічною дедукцією параметрів політичного режиму з ідеї ліберальної демократії (не аналізуючи реальну специфіку її функціонування) та ефемерних закономірностей історичного розвитку демократичних суспільств. Також, звичайно, не обійшлося без євроцентристських висновків про брак політичної культури, необхідність швидкої інтеграції в євроатлантичні інститути та розриву із радянським минулим, яке не дає змоги прорватися в “істинну” ліберальну демократію.

Найбільші проблеми з теорією “переходів від посткомунізму” виникають тоді, коли транзитологи намагаються концептуалізува-

²² Див.: Шміттер Ф. Угрозы и дилеммы демократии // Пределы власти. – 1994. – № 1.

²³ Закарія Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. – М.: Ладомир, 2004. – 325 с.

²⁴ McFaul M. Transitions from postcommunism // Journal of Democracy. – 2005. – Vol 16, № 3. – P.5.

ти та узагальнити характерні риси цих переходів. Тоді, як у випадку із М. Мак-Фолом, виходить, що в Україні та Грузії вони (переходи) якраз і стали можливими через існування ліберальної відкритості “авторитарних” режимів та стратегічної сили опозиційних еліт, що їх “реалізували”. Подивимося на те, які чинники висуває М. Мак-Фол як необхідні передумови успішних “демократичних революцій”. Всього їх сім: 1) існування напівавторитарного режиму; 2) непопулярний чинник (при владі); 3) об’єднана та організована опозиція; 4) здатність впевнити суспільство в тому, що вибори були сфальсифіковані; 5) достатньо незалежні ЗМІ для інформування населення; 6) здатність мобілізувати людей на боротьбу проти режиму; 7) суперечності у владній еліті²⁵.

Як бачимо, ці чинники вказують на те, що “демократичні сили” фактично повинні мати серйозні ресурси впливу на громадську думку та власні організовані структури, тобто належати до політичної та економічної еліти. Це дає їм змогу користуватися ліберальними особливостями наявного політичного режиму. Однак, впадає в очі, що постульована “напівавторитарність” режиму є лише риторичною завісою для приховування того факту, що кожний формально-демократичний режим у рамках капіталізму характеризується істотною недемократичністю та авторитарністю, а ті умови, що надали можливість “демократичним силам”, наприклад в Україні, здійснити переворот, вже свідчать про суттєву “м’якість” режиму. В цьому сенсі невизначеність з формулюваннями, коли за однакової сутності один режим вважається демократичним та ліберальним, а інший авторитарним або гібридним, є насправді свідченням того, що західна теорія демократичних транзитів – це швидше маніпулятивний дискурс, аніж повноцінне наукове знання. Отже, коли маніпуляція поняттями заступає місце науки, висновки про “демократичність” опозиційних сил можуть робитися лише на основі тієї ідеології, яку вони сповідують, а не реальних інтересів цих сил та структурних умов політики. Опозиційні сили вважаються “демократичними” через те, що вони наближені до західних політичних та економічних еліт, сповідують західні культурні цінності і світогляд та здатні включити українську державу в поле стратегічних інтересів глобального імперіалізму.

Повертаючись до статті М. Мак-Фола, слід також додати, що він явно пересмикує, коли не включає тиск та допомогу “міжнародної спільноти” в число вирішальних умов успіху “демократич-

²⁵ McFaul, 2005 M. McFaul, Transitions from postcommunism. Journal of Democracy. – 2005. – Vol 16. – № 3. – P. 5-19.

них революцій”. Дж. Шарп, один із тактиків їх проведення, більш чесніший, коли у своїй книзі “Від диктатури до демократії” вказує, що тиск “міжнародної спільноти” та “суспільної думки” є важливим у стримуванні намагань чинних еліт зупинити “демократичні революції” силою²⁶. Але те, що він та теоретики “демократичних революцій” називають “тиском” або “впливом” “міжнародної спільноти”, насправді є евфемізмом від цілеспрямованого втручання задля включення пострадянських суспільств у свою економічну та зовнішньополітичну орбіту.

В Україні під час “помаранчевої революції” існування цього “впливу” було очевидним. У фінансуванні діяльності “демократичних сил” активну роль відіграли західні квазіурядові, урядові та неурядові організації. Серед них найбільш помітними були Міжнародний Республіканський Інститут (IRI), Національний Внесок в Демократію (NED), які через своїх активістів та місцеві неурядові організації просувають модель поліархії (“демократії еліт”) у тих країнах, чия політика не відповідає зовнішнім інтересам США. Також активне фінансування та консультативну допомогу здійснювали Фонд Відродження (Дж. Сорос), німецькі Фонди Фрідріха Еберта і Конрада Аденауера. Як вказує Дж. Сассман, “мільйони доларів пролилися на українські вибори із USAID через “Польсько-українську спільну ініціативу”, що керується приватною організацією, Дім Свободи (Freedom House)”²⁷.

Уся ця фінансова допомога і співробітництво, звичайно, представляються апологетами “глобалізації” як нормальний розвиток міжнародного громадянського суспільства, хоча насправді зрозуміло, що, незважаючи на свою формальну автономність від західних держав, ці фонди є політичними інструментами просування неоліберального порядку в країні третього світу. Чи не виглядає цинічним, коли деякі політологи кажуть про західну допомогу, що “...вона лише “вирівнює” (і те, частково) умови для політичної конкуренції, дозволяє опозиційним структурам отримати деяку ступінь автономії для своїх дій”²⁸? Не викликає сумніву, що такі “узагальнення” не мають жодного відношення до чесної науки.

Окрім транзитології можна виокремити ще один популярний підхід до концептуалізації “помаранчевої революції” та демо-

²⁶ Шарп Д. От диктатуры к демократии. – Е.: Ультракультура, 2005. – С. 161-162.

²⁷ Sussman G. The Myths of ‘Democracy Assistance’: U.S. Political Intervention in Post-Soviet Eastern Europe // *Monthly Review*. – 2006. – Vol. 58, № 7. – P. 45-78.

²⁸ Макаренко Б. И. Цветные революции” в контексте демократического транзита// “Мир перемен”. – 2005. – № 3.

кратичних процесів в Україні. Узагальнюючи його основні риси, можна сказати, що він зображує події 2004 року як буржуазно-демократичну революцію середнього класу проти кланової економіки, штучних бар’єрів для розвитку приватної ініціативи, малого та середнього бізнесу. Такий висновок робиться з того, що буцімто “середній клас” був основною рушійною силою “демократичної революції”. Не викликає сумнівів, що в цьому формулюванні здійснюється підміна понять, коли мобілізовані (“середній клас”) вважаються провідною силою. Насправді, як свідчить посилення неоліберальної політики в Україні, подальша монополізація та периферизація її економіки після приходу до влади “демократичних сил”, “середній клас” зазнає тяжкого удару. Використання “демократичними” силами абстрактної ідеології свободи для будь-якої приватної ініціативи, проголошення повного усунення корупційних, адміністративних припонів з боку держави, не означає, що тим самим якимось чином змінилася сутність периферійної капіталістичної еліти, залежної від інтеграції в глобальну систему капіталізму, що по своїй суті суперечить можливості розвитку внутрішнього ринку та “середнього класу”. Структурні умови відтворення капіталізму в Україні, таким чином, не мають жодного відношення до того, що підтримка “демократичних революцій” була забезпечена прозахідним “середнім класом”, який бачив у ній можливість прискореної інтеграції в європейські та євроатлантичні структури та утворення “свідомої національної еліти”.

Таким чином, спроба концептуалізації “демократичної революції” на Україні теоретиками “транзитології” має ідеологічно упереджений вигляд та такий, що не відповідає принципу об’єктивного дослідження соціальної реальності. Незважаючи на всі обмеження неовеберіанської теорії неопатрімоніалізму, яку розробляє А. Фісун у своєму аналізі “політичної економії” “демократичної революції”, вона хоча б дозволяє вийти за рамки ідеалістичного дискурсу транзитології та концептуалізувати “помаранчеву революцію” в термінах протистояння еліт, що мають доступ до владних ресурсів (“кучмісти”) та тих, хто ними був обділений (“демократичні сили”)²⁹. Тим не менш, і цей підхід характеризується суттєвими обмеженнями через те, що в ньому не враховується міжнародний контекст і більш загальна тенденція розвитку глобального та українського капіталізму.

²⁹ Фисун А. Политическая экономия “цветных” революций: неопатримониальная интерпретация // “Прогнозис”. – 2006. – Т. 3. – № 7.

Підбиваючи підсумки, треба сказати, що ідеологічне перекручення політичних процесів в Україні набуває нечуваного розмаху, а політично заангажоване зображення таких складних явищ, як “помаранчева революція”, еволюція політичного режиму, реалізація зовнішньої політики заступає місце раціонального обговорення хоча б на рівні здорового глузду. В умовах затвердження дискурсу “демократичних” еліт як панівного, посилюється ретрансляція ідеологій українського націоналізму, євроцентризму та лібералізму через інститути держави та їх інтеріоризація (засвоєння) населенням України. Такі елементи владного дискурсу, як “європейський вибір”, корисність “залучення іноземних інвестицій”, “західні цінності”, “демократичність”, стають загальними місцями аргументації внутрішньої та зовнішньої політики та не підлягають подальшій рефлексії. Під впливом ідеології українського націоналізму та національної безпеки раціоналізується політика приєднання до євроатлантичних структур. Разом з цим панівний дискурс набуває “псевдонаукової” концептуалізації в теоріях демократичного транзиту, що надає йому видимість обґрунтованості та доцільності. Таким чином, оформлюється цілісна система ідеологічного перекручення суспільно-політичних процесів в Україні, яка відповідає певному внутрішньополітичному та міжнародному розкладу сил. У цій ситуації об’єктивний аналіз політичних процесів в Україні можливий лише за рахунок критики невідповідності між ідеологією та реальністю з метою демістифікації першої.

Література:

1. Альтюссер Л. За Маркса. – М.: Праксис, 2006. – 392 с.
2. Бурдьє П. Поле науки // Социология под вопросом. Социальные науки в постструктуралистской перспективе. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М.: Праксис; Институт экспериментальной социологии, 2005. – 304 с.
3. Бурдьє П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера. – М.: Праксис, 2003. – 269 с.
4. Бурдьє П. Социология политики: Пер. с фр./Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
5. Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка. – Ленинград: Прибой, 1930. – 157 с.
6. Грамши А. Избранные произведения: Т. 1. – М.: 1957. – 541 с.
7. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. – М.: Ладомир, 2004. – 325 с.

8. Лукач Г. История и классовое сознание. – М.: Логос-Альтера, 2003. – 416 с.
9. Макаренко Б. И. Цветные революции” в контексте демократического транзита// “Мир перемен”. – 2005. – № 3.
10. Мельвиль А.Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам// Полис. – 1998. – № 2. – С. 6-39.
11. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение//Пер. с англ. О. А. Оберемко. Под общей редакцией и с предисловием Г. С. Батыгина. – М.: Издательский Дом Nota Bene, 2001. – 264 с.
12. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: РОССПЭН, 1999. – 348 с.
13. Рікер П. Идеологія та утопія// Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2005. – 386 с.
14. Слотердайк П. Критика цинического разума. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2001. – 541 с.
15. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование/Пер. с английского А.Г. Георгиева. – М.: “Прогресс-Традиция”, 2004. – 264 с.
16. Фисун А. Политическая экономия “цветных” революций: неопатримониальная интерпретация // “Прогноз”. – 2006. – Т. 3. – № 7.
17. Чарських І. Ю. Зовнішньополітичні чинники антидемократичних тенденцій у формуванні масової свідомості // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Матеріали II Міжнародної наукової конференції 24-26 травня 2002 р. – К.: Ай Бі, 2003. – С. 593-605.
18. Шарп Д. От диктатуры к демократии. – Е.: Ультракультура, 2005. – 221 с.
19. Шмиттер Ф. Угрозы и дилеммы демократии // Пределы власти. – 1994. – № 1.
20. Шумпетер А. Й. Капіталізм, Соціалізм, Демократія. – К.: Основи, 1995. – 504 с.
21. Adorno T. W. Messages in a Bottle// Mapping Ideology. Ed. by S. Zizek. – London: Verso, 1994. – P. 34-46.
22. Amin S. Eurocentrism. – New York: Monthly Review Press, 1989. – xiii, 152 p
23. Almond G. A. and Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – 392 p.
24. Blaut J.M.: The Colonizer’s Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History. – Guilford Press, 1993. – 246 p
25. Boron A. State, Capitalism, and Democracy in Latin America. – Boulder and London: Lynne Rienner Publishers, 1995. – 452 p.
26. Clement C. I. Organic Intellectuals and the Discourse on Democracy: Academia, Foreign Policy Makers, and Third World Intervention // New Political Science. – 2003. – Vol. 25. – №3. – P. 351-364.

27. Cook D. Critical stratagems in Adorno and Habermas: Theory of ideology and ideology of theory//Historical Materialism. – P. 67-87.
28. Coricelli F. Democracy in the Post-Communist World: Unfinished Business// East European Politics & Societies. – 2007. – Vol. 21. – №. 1. – P. 82-90.
29. Diamond L. Debt for democracy//Hoover Digest. – 2001. – Vol. 1. – P.12-23
30. Ekiert G., Kubik J., and Vachudova M. A. Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?// East European Politics & Societies. – 2007. – Vol. 21. – №. 1. – P. 7-30.
31. Kuzio T. Ukraine's Orange Revolution. The Opposition's Road to Success // Journal of Democracy. – 2005. – Vol.16. – №2. – P. 117-130.
32. McFaul M. Transitions from postcommunism//Journal of Democracy. – 2005. – Vol 16. – № 3. – P.5-19.
33. Pop-Eleches G. Between Historical Legacies and the Promise of Western Integration: Democratic Conditionality after Communism// East European Politics & Societies. – 2007. – Vol. 21, No. 1. – P. 142-161
34. Sussman G. The Myths of 'Democracy Assistance': U.S. Political Intervention in Post-Soviet Eastern Europe // Monthly Review. – 2006. – Vol. 58. – № 7. – P. 45-78
35. Way L. A. and Levitsky S. Linkage, Leverage, and the Post-Communist Divide// East European Politics and Societies. – 2007. – Vol. 21. – №1. – P. 48 – 66.

Ігор Доцяк

ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядається взаємозв'язок політичних та економічних перетворень у процесі демократизації суспільної системи України. Аналізується взаємодія політичної та економічної сфер через соціальні чинники та характеристики. Обґрунтовується думка про неефективність соціальних перетворень “після помаранчевого” періоду в плані закладення економічних та соціальних передумов демократичної політичної системи в Україні.

The connection of political and economic transformations in the process of democratization of the public system of Ukraine is examined in the article. The cooperation of political and economic spheres through social factors and characteristics has been analysed. The idea about inefficiency of social transformations of “after-orange” period from the point of view of economic and social prerequisites of the democratic political system in Ukraine is grounded.

Трансформація політичної системи суспільства передбачає глибинні, сутнісні та всеохоплюючі зміни соціальної, політичної, культурної та економічної сфер, які зумовлені насамперед потребами самої системи, ніж зовнішніми чинниками. Зміни, які відбуваються, реалізуються в усіх суспільних сферах та передбачають їх взаємозв'язок та взаємозалежність. Предметом нашого дослідження є аналіз взаємозалежності політичної та економічної сфери в контексті суспільних трансформацій сучасної України. Утвердження демократичної політичної системи неможливе без відповідних економічних передумов. У той же час політичні рішення визначають ефективність функціонування економічної системи та зміни соціальної структури. У політичній науці широко досліджувався вплив рівня економічного розвитку на виникнення демократії. У 50-х роках американські вчені Д.Лернер та С.Ліпсет сформулювали гіпотезу, згідно з якою успішний економічний ріст

приводить до плюралізму та обумовлює виникнення демократичного політичного режиму¹.

Р.Даль пов'язував розвиток демократії з рівнем доходів населення, використовуючи такий інтегральний показник, як величину валового внутрішнього продукту на душу населення. На його думку, шанси поліархії зростають, коли ВВП на душу населення перевищує 700 – 800 доларів США, і є майже мінімальними при рівні менше 200 доларів².

Дещо пізніше С.Ліпсет, К.Сер та Д.Торрес дійшли висновку, що шанси для демократії зростають в країнах з рівнем економічного розвитку до 2346 доларів США ВВП на душу населення, в межах 2346-5000 доларів вони значно знижуються, а після 5000 проходить стабілізація відносин між демократією та економікою³.

Звичайно, макроекономічні показники є досить умовними, оскільки не відображають всього комплексу соціальних, культурних та політико-правових передумов, необхідних для становлення демократії. Більше того, в трансформаційних процесах простежується зростання ролі політичних чинників. Справедливим є зауваження російського вченого В.Коновалова про те, що саме на першій, переломній фазі трансформації необхідні багатократні зусилля в політичній сфері, а саме прояв політичної волі, рішучості. У цьому сенсі можна поставити під сумнів тезу, згідно з якою основна проблема постсоціалістичних країн є по суті проблема економічна. Це, швидше, проблема політична, цільовизначальної властивості. Якою мірою визначення політичних цілей може завести країни в економічну безвихідь, в такій же мірі ухвалені на політичному рівні рішення, здатні вивести її звідти⁴.

У вітчизняній політичній науці взаємозв'язок політики та економіки в умовах трансформації розглядається недостатньо.

Аналізуються здебільшого політичні процеси у відособленні від економічних та соціальних чинників, увага зосереджується на аналізі економічних інтересів політичних суб'єктів та економічних

¹ Ліпсет С.М., Сен К.-Р., Торрес Д.Ч. Сравнительный анализ социальных условий необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. 1993. – №3. – С.15

² Даль Р. Введение в экономическую демократию. – М., 1991. – С. 25

³ Ліпсет С.М., Сен К.-Р., Торрес Д.Ч. Сравнительный анализ социальных условий необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. 1993. – №3. – С.16.

⁴ Коновалов В.Н. Экономика и политика. Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1995. – С.183.

складових передвиборчих програм учасників виборчих перегонів різних рівнів. Окремо можна виділити нещодавні дослідження М. Михальченка, Хоанг Хай Банга, Т. Сириці, в яких розглядається пріоритетність щодо політики та економіки і заперечується наявність домінант у такій взаємодії.

На нашу думку, потребує удосконалення методологія дослідження взаємозв'язку політики та економіки на сучасному етапі трансформації України. Ця проблема є актуальною, оскільки система перехідного періоду пов'язана із цілісними змінами, які стосуються всіх сфер суспільних відносин. Демократичний транзит передбачає формування нових політичних, соціальних та економічних відносин. Утвердження прозорих та справедливих виборів, багатопартійності, свободи слова може розглядатись як передумова утвердження демократії та ринкової економіки. Але відсутність ефективних економічних перетворень в плані дерегуляції системи господарських відносин, подолання монополізму, зменшення податкового тиску, гарантування права власності і т. д. нівелює політичну складову і тим самим затрудняє, якщо не унеможливує, формування демократичної політичної системи. Економічні передумови, з одного боку та політичні рішення – з іншого, визначають характер та динаміку соціальної структури суспільства. Вона, в свою чергу, виступає основою як економічних, так і політичних перетворень. Соціальна складова є базовою як при проведенні економічних реформ і забезпеченні ефективності системи суспільного виробництва, так і при політичних перетвореннях. Без відповідної соціальної основи неможливі ні економічні, ні політичні реформи. Таким чином, аналіз взаємозалежності політики й економіки можливий через призму соціальних характеристик суспільства.

За своєю суттю соціальна структура та соціальні взаємовідносини реалізуються через лігатури (Р. Дарендорф) чи соціальний капітал (Ф. Фукуяма). Звичайно, не менш важливою є культурна сфера, що визначає морально – етичні основи функціонування суспільства та його ціннісні пріоритети, проте це вимагає окремого, більш глибокого дослідження швидше у царині соціальної філософії.

Особлива роль політики полягає в тому, що вона реалізується через вольові відносини, є надзвичайно динамічною і значною мірою залежить від суб'єктності політичних акторів. Політичні рішення швидкі і мінливі, а соціальна та економічні сфери змінюються повільно, бо розвиваються за об'єктивними законами.

Політичний погляд на зміни економічних основ трансформації українського суспільства можливий лише через аналіз соціальних

складових, що реалізуються в цих сферах. Тому наше дослідження має на меті знайти відповідь на запитання: яким чином політичні рішення української влади після Помаранчевої революції вплинули на розвиток економічної сфери та соціальні взаємовідносини? Чи сприяли ці рішення формуванню економічної та соціальної бази демократії?

На загал в економічній політиці держави, не залежно від персонального складу уряду та формату правлячої коаліції у Верховній Раді України, можна виділити такі тенденції:

– посилення податкового та регулятивного тиску на всі види економічної діяльності. До цього часу не прийнятий Податковий кодекс, який сприяв би прозорості та упорядкованості у сплаті податків, не зроблено суттєвих кроків щодо дерегуляції системи економічної діяльності. Як наслідок, зростає корумпованість як контролюючих органів, так і влади в цілому;

– продовжується практика непрозорої приватизації, що здійснюється в інтересах окремих фінансово – політичних груп всупереч загальнонаціональним. Приватизаційні виплати знижуються, кошти розбазарюються, інвестиційні зобов'язання не виконуються;

– діяльність великих державних підприємств чи підприємств з переважаючою часткою державної власності (“Нафтогаз”, “Укрнафта”, “Енергоатом”, енергогенеруючі компанії та ін.) ведеться в інтересах окремих фінансово-промислових груп. Причому зміна уряду супроводжується зміною менеджменту та перерозподілом контролю за підприємствами між “дружніми” фінансово-промисловими структурами;

– запроваджуються схеми, які дають можливість перекачувати значну частку державного бюджету на користь наближених фінансово-промислових груп: повернення ПДВ, постачання енергоносіїв, тендерні закупівлі, розподіл земель несільськогосподарського призначення. В них задіяні і провладні, і опозиційні політичні сили.

– діяльність виконавчої влади обмежується збільшенням соціальних виплат, поширенням пільг чи механічним підвищенням зарплат замість того, щоб створювати рівні умови для самореалізації та соціального просування економічно активного населення та забезпечувати ефективний перерозподіл доходів на користь малозабезпечених. Політичні рішення української влади сприяють збереженню та посиленню соціальної диференціації: встановлення єдиної ставки прибуткового податку на рівні 15%, запровадження нульової ставки оподаткування спадщини, відсутність податку на нерухомість та дивіденди.

Визначені тенденції призводять до деформації системи соціально-економічних відносин і до утвердження кланово-бюрократичного чи конкурентно-олігархічного політичного режиму. Основними рисами такого режиму, на нашу думку, є:

– практика зрошування бізнесу і влади. Політичні партії використовують бізнес для фінансування своїх виборчих кампаній, обіцяючи відшкодувати борги у випадку приходу до влади. Фінансово – промислові структури купують цілі партії чи блоки, часто навіть прагнучи диверсифікувати свої ризики. Вкладення у політику стали найпопулярнішими інвестиціями, які дають можливість отримати депутатський статус, соціальний престиж, економічні преференції чи захист від відповідальності за різноманітні порушення чи навіть злочини. Відсутній інститут політичної відповідальності влади різних рівнів;

– високий рівень тінізації економіки (на рівні 45- 50%). Про масштаби тінізації можна судити на простому прикладі: у 2007 році за митними деклараціями ввезено мобільних телефонів на 30 млн. доларів, хоча ринок відзвітував, що продано на 500 млн. Тінізація охоплює не лише економіку, але і всі сфери суспільного життя. Проходить розподіл і перерозподіл величезних грошових ресурсів, що живлять корупційні схеми в освіті, охороні здоров'я, культурі;

– посиленням майнової та соціальної диференціації населення. З одного боку десяток мільярдерів, з іншого – мільйони, що живуть за межею бідності. Децильний коефіцієнт (співвідношення рівня доходів між 10% найбагатших і 10 % найбідніших сімей) в Україні становить 25 разів при 3-9 в розвинутих країнах. За останні 5 років зарплата народного депутата України зросла в 100 разів⁵. Бюрократія діє у власних інтересах і отримує так звану політичну ренту – прибуток від влади. Чим більший обсяг владних повноважень – тим більша величина політичної ренти;

– низьким рівнем довіри до політичних інститутів. Населення адаптувалось до економічних негараздів і виживає власними силами, не сподіваючись на політичну владу і не довіряючи їй. Зростає трудова еміграція, підприємці пристосовуються до тіньових схем ведення господарської діяльності. Висока економічна активність населення супроводжується низькою суспільно-політичною активністю. Посилення індивідуалізму населення в боротьбі за виживання є однією з причин відсутності незалежних та дієвих профспілок та об'єднань підприємців, які могли б ефективно від-

⁵ Львова І. Багаті не діляться з бідними // Експрес. – 8-15 червня. – 2006р. – С. 4.

стоювати свої права. Для більшості громадян політична активність зводиться тільки до участі у виборах.

Проте дострокові вибори до Верховної ради України 2007 р. показали зниження й електоральної активності громадян: взяло участь в голосуванні близько 60% громадян в порівнянні з 77,19% на повторному голосуванні у виборах Президента України 26.12. 2004 року та 66,59 % на виборах Верховної ради України 26.03.2006 р.⁶

Правовий нігілізм та низька політична культура державних чиновників різних рівнів, неефективна та корумпована судова система, заангажованість правоохоронних органів роблять неможливим подолання корупції, яка набула в державі загрозливо-потворних масштабів.

Економічні основи суспільних трансформацій дозволяють класифікувати Україну за образом визначенням О.Гаврилишина як “державу, захоплену олігархами”⁷. Жменька переможців у перехідних суспільствах – так звані олігархи – отримали дуже багато, а ті, хто програв, є дуже численними, і отримали від перетворень мало, якщо взагалі щось отримали. Відбувається захоплення держави економічними олігархами, що зумовлює посилення автократичних процесів. Проте і в економічному плані панування олігархів не є ефективним. Вони лише спочатку підтримують реформи, але потім починають їх блокувати, бо це веде до зменшення отримуваної ними ренти.

Відомий дослідник посткомуністичних перетворень М.Олсон відзначає, що антиринкова політика породжує велику тіньову економіку та корупцію у держав⁸. Проте наявна система не може забезпечити два основні моменти, що виступають основою ефективного економічного розвитку:

– захисту майнових та контрактних прав економічних суб’єктів;

– довгострокові горизонти планування, що є головною умовою щодо залучення інвестицій.

Захоплення держави економічними олігархами та формування кланово-олігархічного режиму в Україні унеможливило економіч-

⁶ www.cvk.gov.ua

⁷ Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень. – Переклад з англ. А.Іщенко. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – С.293.

⁸ Олсон, Менкур Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур /Пер. з англ. А.Іщенко. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – С. 132.

ний прогрес, нівелює соціальний та політичний поступ.

Комплексність процесу перетворень передбачає вирішення завдань економічного соціального та політичного характеру. О. Гаврилишин об'єднує їх на основі здійснення таких заходів:

– скасування найкричущих випадків незаконної приватизації та усунення олігархів від влади;

– обмеження влади олігархів запровадженням антимонопольного законодавства;

– стимулювання розвитку сектору малого та середнього бізнесу заходами забезпечення відкритої конкуренції, вільного доступу на ринок і чесного та рівного для всіх правового середовища, формування політичної протизваги великим економічним утворенням⁹.

Проте дані заходи мають в основному економічний характер, хоча передбачають прийняття цілого комплексу політичних та соціальних рішень і можуть викликати значний суспільний резонанс. Без зміни ролі громадянського суспільства та формування дієвої контреліти неможливі ніякі суттєві зміни в плані трансформаційних зрушень українського суспільства. Загальносвітові тенденції економічного розвитку та посилення процесів інтеграції України в європейський політичний та економічний простір неминуче зумовить обмеження олігархічної влади. З іншого боку, зміна стандартів життя, формування соціально активного середнього класу неминуче пов'язана з утвердженням гарантій прав власності та контрактів, обмеження бюрократичного диктату та правового нігілізму.

Діяльність української влади після Помаранчевої революції не тільки не реалізувала високі соціальні очікування громадян, але й посилила соціальну диференціацію, сприяла утвердженню правового нігілізму та соціальної аномії. Не відбулось розширення соціальної та економічної бази демократії, корупція охопила всі сфери суспільних відносин та реально загрожує національній безпеці. Сформувався кланово-бюрократичний політичний режим, що діє всупереч загальнонаціональним економічним та політичним інтересам, використовуючи євроінтеграційну та демократичну риторику.

Утвердження наявних політичних практик не створює умов для ефективного соціально-економічного розвитку, призводить до загострення соціальної напруженості та політичної нестабільності. І в першу чергу від рівня суспільної активності громадян України,

⁹ Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень. – Переклад з англ. А.Іщенко. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – С.303.

які показали свої потенційні можливості в час Помаранчевої революції, залежить майбутній розвиток політичних трансформацій в Україні.

Література:

1. Липсет С.М., Сен К.-Р., Торрес Д.Ч. Сравнительный анализ социальных условий необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. 1993. – №3. – С.12- 28.
2. Даль Р. Введение в экономическую демократию. – М. – 1991.
3. Коновалов В.Н. Экономика и политика. Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1995. – 196 с.
4. Львова І. Багаті не діляться з бідними // Експрес. – 8-15 червня. – 2006 р.
5. www.cvk.gov.ua
6. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень. – Переклад з англ. А.Іщенка. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 384 с.
7. Олсон, Менкур Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур /Пер. з англ. А.Іщенка. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 174 с.

Ольга Піддубчак

АКТУАЛЬНІСТЬ СТВОРЕННЯ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ МОЛОДОГО ПОЛІТИКА В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ ДО ПРОПОРЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто актуальність створення та напрямки формування позитивного іміджу молодого політика в умовах переходу України до парламентських виборів за пропорційною системою. Під молодим політиком мається на увазі особа, якій на момент обрання до Верховної Ради України у VI скликанні виповнилося не більше, ніж 35 років. На основі аналізу українського законодавства та наукових джерел запропоновано авторський підхід до напрямків формування позитивного іміджу молодого політика.

The necessity and ways of formation of positive image of the young politician under conditions of transition to the proportional system of the parliamentary election of 2007 year have been discussed in the article. A person who is under 35 and was elected to the Parliament of Ukraine in 2007 is meant by the term “young politician”. The author suggests her own proposals how to improve the image of a young politician in Ukraine.

Постановка проблеми. Метою дослідження є актуальність створення та напрямки формування позитивного іміджу молодого політика в умовах переходу України до парламентських виборів за пропорційною системою. Під молодим політиком мається на увазі особа, якій на момент обрання до Верховної Ради України (далі – ВРУ) VI скликання виповнилося не більше, ніж 35 років¹. Молодий політик, як одиниця умовного виміру в політичному об’єднанні будь-якого вектору, є принциповою складовою сучасних політичних реформувальних українського суспільства. Така одиниця

¹ Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 05 лютого 1993 р., № 2998-ХІІ (у редакції 19 жовтня 2006 р. (271-16 зі змінами і доповненнями), Відомості Верховної Ради (ВВР), 1993. – № 16. – С. 1.

є основою позитивного двостороннього опосередкованого зв'язку між лідерами політичних партій та їх електоратом. В цьому випадку, при наявності таких відносин через призму існування певної кількості молодих політиків у складі політичної партії чи блоку, політична ідея стає найбільш зрозумілою та прозорою для українського виборця та для демократичного суспільства в цілому.

Актуальність дослідження. У період з 2006 до 2007 року вперше в історії України двічі відбулися парламентські вибори за “суто пропорційною” системою (у 2006 р. чергові, а у 2007 р. – позачергові)². Автор статті ставить головне завдання дослідження, а саме – як молодим політикам швидко здобути ефективний політичний досвід, навчитися формувати стратегію і тактику партій або політичних блоків та ставити амбітну мету – уособлювати ці партії або блоки в очах виборців. Важливість цього напрямку полягає в тому, що політичний досвід, отриманий за найменш стислі строки у перехідний для держави період, вміння об'єктивно орієнтуватися в сучасному соціально-політичному просторі дають можливість молодому політику стати реально дієвою фігурою із новими незаангажованими демократичними ідеями, яка повноцінно виконує відповідне політичне навантаження, а не є кількісним баластом у партійному русі. Таким чином, молодий політик, що досяг необхідного рівня “озброєності”, стає позитивною складовою політичної команди, тому що саме на цьому етапі включаються всі “плюси” колективної праці.

Опис методології та стану дослідження проблеми. Методи дослідження: функціональний метод використовувався для аналізу взаємозв'язку між політичними явищами в реальній дійсності; біхевіористський метод застосовувався для вивчення різноманітної поведінки (з точки зору політики) окремих особистостей і груп; системний метод дав можливість розглядати імідж політичного лідера як цілісне суспільне явище; критично-діалектичний метод орієнтував на критичний аналіз, вияв суперечностей та соціально-політичних змін. Використані емпіричні методи дослідження для безпосереднього спостереження й осмислення політичних подій.

У результаті переходу України до пропорційної системи виборів до ВРУ та проведення позачергових виборів до Парламенту у 2007 р. політичні сили були представлені так: Партія регіонів – 175 мандатів, Блок Юлії Тимошенко – 156, Наша Україна “Народна Са-

² Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 р., № 1665-15 (у редакції від 7 липня 2005 р. (2777-15) зі змінами і доповненнями), Відомості Верховної Ради України, 2004 р., № 27-28.

мооборона" – 72, Комуністична партія України – 27, Блок Литвина – 20.

Як свідчить статистичний аналіз, ВРУ VI скликання представлена більш, ніж 3/4 народних депутатів (а саме – 343), що раніше вже були парламентаріями, при чому 229 з них (або більш, як 66 %) – у V скликанні, молоді політики ВРУ VI скликання представлені так: БЮТ – 12, 8 %, Партія регіонів – 12,06 %, НУНС – 9,72 %, комуністи – 25,00 %, Блок Литвина – 5,00 %, загалом молодь у Парламенті VI скликання становить 12 % від загальної кількості парламентаріїв (таблиця 1).

Молоді політики Верховної Ради України VI скликання

Таблиця 1.

Назва Фракції	Чисельність фракції (осіб)	Кількість народних депутатів до 30 років (осіб)			Кількість народних депутатів від 30 до 35 років (осіб)			Загалом (осіб) (гр. 5 + гр. 7)	Відсоткове відношення до загальної кількості фракції (%) (гр. 9/гр. 2 * 100)
		чоловіки	жінки	Загалом	чоловіки	жінки	Загалом		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
БЮТ	156	3	1	4	15	1	16	20	12,8 %
Партія регіонів	174	3	2	5	14	2	15	21	12,06
НУНС	72	0	1	1	6	0	6	7	9,72
Комуністична партія України	28	3	0	3	1	0	4	7	25,00
Блок Литвина	20	0	0	0	1	0	1	1	5,00
Загалом	450	9	4	13	38	3	41	54	12,00

Проаналізувавши автобіографічні дані персонального складу депутатського корпусу ВРУ VI скликання, можна дійти висновку, що склад депутатських фракцій значною мірою є наслідком зміни

розстановки політичних сил в Україні та особливостей формування передвиборчих списків деяких політичних партій.

Кандидат філософських наук М. Розумний у 2006 р. запропонував три відносно чітко окреслені групи депутатів, що склали переважну частину фракцій ВРУ V скликання³. Підставою для подібного розподілу він вважав місце тих чи інших депутатів у функціонуванні відповідної партії чи блоку, мета, з якою вони увійшли або були включені до відповідного списку, тощо. Пропонується розглянути четверту та п'яту додаткові групи Парламенту VI скликання.

До *першої групи* депутатів М. Розумний відніс партійну еліту, тобто професійних політиків, що формують стратегію і тактику партій та уособлюють ці партії або блоки в очах виборців. Як правило, ці депутати мають значний досвід роботи у ВРУ та місцевих радах як депутати попередніх скликань, у вищих ланках державної виконавчої та судової влади, у керівництві обласних державних адміністрацій тощо. У своїй більшості зазначені особи безпосередньо не пов'язані з підприємницькою діяльністю.

Пропонується аналіз складу трьох найбільших блоків Парламенту VI скликання. У 2007 р. найбільше професійних політиків (понад половина) присутні у фракції НУНС. Цей блок утворений з кількох відносно потужних та відомих партій, на чолі яких перебувають відомі та знакові політики.

Що стосується Партії регіонів, то присутність у прохідній частині її передвиборчого списку та у парламентській фракції невеликої кількості (близько 50 осіб) депутатів, які можуть бути віднесені до першої групи, є переважно наслідком регіонального характеру цієї політичної сили, а також наявності у середині Партії регіонів кількох груп впливу, що прагнули привести до ВРУ власних прибічників, які не завжди є відомими постатями.

Незначна присутність відомих політиків характерна і для Блоку Юлії Тимошенко, що насамперед є наслідком тоталітарності та жорсткої партійної дисципліни всередині блоку.

Другу групу у запропонованій класифікації становлять депутати, що тісно пов'язані або до отримання депутатських мандатів у цьому та попередньому скликаннях безпосередньо очолювали фінансово-промислові групи, великі виробничі підприємства, фінансові установи, компанії сектору послуг тощо.

У 2007 р. *найбільша* кількість представників цієї групи традиційно знаходиться в межах списку Партії регіонів, до того ж по-

³ Розумний М. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія. – К.: НІСД, 2006. – С. 40-44.

рівняно з ВРУ попередніх скликань їхня чисельність у фракції ПР суттєво збільшилася і становить понад 80 осіб. Одним із чинників такої кількості “промислового” лобі є прагнення лідерів неформальних груп у складі Партії регіонів посилити свої позиції у фракції включенням до списку досвідчених керівників, які могли б справляти потужний вплив у процесі прийняття загальнофракційних рішень.

Доволі низькою є присутність великих підприємців у прохідній частині списку НУНС, що може пояснюватися як наявністю значної кількості депутатів першої групи, так і загрозою руйнування антиолігархічного образу НУНС, сформованого Помаранчевою революцією.

Значну цікавість у даному контексті викликають списки Блоку Юлії Тимошенко, де наявна значна порівняно з попередніми складами ВРУ кількість керівників та представників великих приватних та державних підприємств і компаній, що не завжди є сумісним з риторикою керівництва зазначених політичних сил. Так, у прохідній частині списку БЮТ їх кількість становить понад 60. Не без того, що за рішенням про включення цих осіб до списків БЮТ могло стояти прагнення фінансово та організаційно підтримати партію, надати їм більшої політичної ваги тощо.

Третю відносно чітко окреслену *групу* депутатів, на думку М. Розумного, становлять особи, безпосередньо залучені до партійної роботи на центральному та регіональному рівнях, у тому числі як помічники-консультанти народних депутатів попередніх скликань. У 2007 р. найбільша кількість цих осіб наявна у списку БЮТ – близько 25 % складу нинішньої фракції. Це може свідчити про бажання лідера Блоку бачити у ньому якомога більше її безумовних прихильників, що полегшило б керування фракцією.

На думку автора статті, можна відокремити ще дві групи:

Четверта група – творча інтелігенція – популярні співаки, актори, журналісти, що додають рейтингості тій чи іншій політичній силі під час чергових виборів. Наприклад, у 2006 р. у НУНС це була співачка Руслана Лижичко, а в 2007 р. – співак В’ячеслав Вакарчук.

П’ята група – так звані “темні конячки”. До цієї групи можна віднести осіб, що до моменту обрання не мали ніякого стоунку до партійної роботи, чи очолювали великі фінансово-промислові групи, або займалися творчою діяльністю тощо.

Проаналізувавши зазначену вище класифікацію, стає зрозумілим, що пропорційна система виборів закладає певні передумови

для жорсткої ієрархічної системи як всередині окремої фракції, так і в ВРУ в цілому на відміну від змішаної системи. Таким чином, виникає питання, як молодим політикам набратися певного політичного досвіду та піднятися до представників так званої першої групи, які формують стратегію і тактику партій та уособлюють ці партії або блоки в очах виборців.

За результатами аналізу Тимчасового Регламенту Верховної Ради України⁴ та Закону “Про статус народного депутата України”⁵ можна дійти висновку, що до цього часу не існує чітких формальних і неформальних “корпоративних правил гри”. Таким чином, молодий політик, що тільки потрапив до “касти обраних”, на свій ризик повинен приймати певні особисті рішення, щоб не загубитися серед своїх товаришів по фракції або колег по комітеті⁶, в який, в залежності від рішення Першої групи, молодий політик може потрапити.

Тому, з перших кроків свого перебування на посаді народного депутата України молодий політик повинен постійно думати про створення власного потужного позитивного іміджу як для колег по фракції, по Парламенту, так і для виборців. При цьому він повинен чітко розуміти, що існує два варіанти результату успішності його політичної кар’єри: він або залишиться у складі фракції, завдяки закладеним певним політичним зв’язкам та своєї необхідності керівникам своєї політичної партії, або просто не потрапить у прохідну частину списку блоку чи партії, що буде формуватися на наступні вибори до Верховної Ради України. Є третій варіант політичної активності молодого політика – створення власної політичної сили для участі у наступних парламентських виборах. В зв’язку з цим ще на початку своєї політичної кар’єри потрібні чіткі орієнтири, в якому напрямку просуватися.

Для формування іміджу молодого політика з перших кроків своєї політичної кар’єри молодий політик повинен активно використовувати можливості, що закладені у законі “Про статус народного депутата України”.

Відповідно до Закону “Про статус народного депутата України”, народний депутат України має право проявляти свою політич-

⁴ Регламент Верховної Ради України: Офіц. Вид. – К.: Парламентське вид-во, 2006.

⁵ Закон України “Про статус народного депутата України” (у ред. Від 22 березня 2001 р.) // Офіційний вісник України. – 17.08.2001. – №31.

⁶ Закон України “Про комітети Верховної Ради України”. К.: Парламентське видавництво, 2006.

ну активність шляхом участі у засіданнях Верховної Ради України⁷ (іншими словами, шукає можливості на Пленарних засіданнях висловлювати свою власну думку або позицію фракції чи своєї політичної партії щодо законодавчої та політичної діяльності) та участі у роботі депутатських фракцій (груп) (представляє інтереси свого профільного комітету на засіданнях своєї фракції, тому колеги по комітету позитивно оцінять виступ народного депутата на підтримку того чи іншого профільного законопроекту), участі у роботі над законопроектами та іншими актами Верховної Ради України (іншими словами, визначає власний напрямок законопроектної роботи та шукає однодумців, що будуть лобювати цей професійний напрямок як всередині фракції та комітету, так і в інших фракціях Парламенту), участі у парламентських слуханнях (готує виступи та направляє до профільного Комітету, що готує парламентські слухання, матеріали, що надійшли від виборців) та ін.

Згідно зі статтею 30 Регламенту Верховної Ради України народний депутат України може проявляти активність під час процедури повного та процедури скороченого обговорення питань. Наприклад, доповідь народного депутата – ініціатора внесення пропозиції або іншого суб’єкта права законодавчої ініціативи чи його представника, запитання доповідачеві і відповіді на них (по 1 хвилині), співдоповідь визначеного головним комітетом чи тимчасовою спеціальною комісією співдоповідача (не менше 5 хвилин), запитання співдоповідачеві і відповіді на них (по 1 хвилині), виступ представників депутатських фракцій, народних депутатів (по 3 хвилини), уточнення та оголошення головуючим на пленарному засіданні пропозицій, які надійшли щодо обговорюваного питання і будуть ставитися на голосування (1 хвилина) та ін.⁸

Тривалість кожного з етапів повного обговорення встановлюється на основі тлумачення норми, викладеної в ч. 2 ст.32 Тимчасового Регламенту Верховної Ради України. У п’ятницю першого і третього тижня місяця з 13 до 14 години відводиться час для виступів народних депутатів “з різних питань”⁹.

Відомо, що слово “парламент” походить від французького *parlare*, що означає “говорити”. Отже, дебати, обговорення, диску-

⁷ Закон України “Про статус народного депутата України” (у ред. Від 22 березня 2001 р.) // Офіційний вісник України. – 17.08.2001. – №31. – С. 7.

⁸ Регламент Верховної Ради України: Офіц. Вид. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – С. 29-31.

⁹ Регламент Верховної Ради України: Офіц. Вид. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – С. 24.

сії – це ті особливості, які виділяють Парламент у системі органів державної влади. Обговорення рішень, що передують їх ухваленню, є обов'язковим елементом парламентської процедури та надає можливість молодим політикам позиціонувати свій імідж для виборців. Активна участь у цьому процесі депутата є запорукою висловлення і відстоювання інтересів виборців, умовою створення атмосфери діалогу та консенсусу в політикумі, навіть ширше – в усьому суспільстві.

Велике значення для ухвалення питань порядку денного має належна аргументація при їх прийнятті. Для вирішення актуальних суспільно-політичних проблем депутатаві необхідна відповідна підготовка та вміння розкрити й аргументовано довести свою думку до колег і виборців. Разом з тим слід враховувати, що час виступу обмежений законодавчо, оскільки права усіх депутатів на виступ мають бути рівнозначні. Саме тому народний депутат повинен уміти в стислий проміжок часу роз'яснити власну позицію і спробувати переконати у її доцільності колег по депутатському корпусу.

Українське законодавство встановлює зобов'язальні вимоги щодо часу виступів народних депутатів України. Згідно зі ст. 36 Регламенту Верховної Ради України, промовець повинен виступати тільки з того питання, з якого йому надано слово¹⁰, та дотримуватися тривалості часу, наданого для виступу.

При цьому законодавчі приписи не дають відповіді на запитання про те, від імені кого народний депутат виступає – з власної ініціативи, з ініціативи фракції чи від імені своїх виборців. Це – дискреційне право народного обранця. Він може порушити у виступі ті питання, які хвилюють його особисто або ті, які обговорювалися на засіданні фракції і з приводу яких фракція доручила йому представляти певну позицію. Крім того, він може озвучити наболілі проблеми і запити виборців, котрих турбує невирішення чи невдале вирішення певної суспільної або державної проблеми¹¹.

Виступ з мотивів голосування визначає позицію щодо голосування “за”, “проти”, чи “утримався”.

Депутат може виступити на пленарному засіданні з того самого питання чи пропозицій, які ставляться на голосування, як правило, не більше двох разів. Про відступ від цього правила ВРУ без об-

¹⁰ Регламент Верховної Ради України: Офіц. Вид. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – С. 35.

¹¹ Законотворчість. Особливості та проблеми правового регулювання діяльності народного депутата у Верховній Раді України. – К.: “Заповіт”, 2007. – С. 70.

говорення приймає процедурне рішення. Запитання доповідачам і співдоповідачам ставляться депутатами письмово або усно та формулюються коротко і чітко. Народний депутат, який поставив запитання, може уточнити чи доповнити його. Час, відведений для запитань, не обмежує кількості питань (одне і більше).

Відповідь на запитання повинна бути точною і лаконічною. Це означає, що депутати, які ставлять запитання, мають право отримати вичерпну відповідь. Відповідь має бути якомога більш стислою, щоб надати можливість більшій кількості депутатів поставити питання. Разом з тим, законодавство не обмежує право депутатів на питання додатковими вимогами щодо змісту. Очевидно, що запитання і відповіді повинні стосуватися порушеної на пленарному засіданні теми обговорення і не виходити за її рамки у змістовій частині.

Слід також мати на увазі, що депутатам, які беруть участь в обговоренні, запитання не ставляться, за винятком уточнюючих запитань головуючого на пленарному засіданні.

Регламент також має окреме застереження щодо виду виступів, які виголошуються з трибуни ВРУ. Це свідчить про особливий публічний інтерес до цих питань, підвищені вимоги до них та особливий публічно-правовий характер виголошуваного виступу. Так, доповідь, співдоповідь, виступ при повному обговоренні питання, заява, звернення, повідомлення, декларація, резолюція, інформація на вимогу Верховної Ради, а також обґрунтування відповіді на депутатський запит виголошуються з трибуни¹².

Таким чином, знаючи про те, що імідж – це об’єктивний чинник, який відіграє істотну роль в оцінці будь-якого соціального явища чи процесу¹³, та мислене уявлення про певний об’єкт, яке цілеспрямовано формується чи утворюється стихійних¹⁴, молодий політик повинен розуміти, що імідж повинен бути результатом свідомої роботи. Особливо це стосується ситуацій, де імідж є частиною професійного успіху. Враховуючи те, що свої перші кроки потрібно робити досить обережно, молодий політик у формуванні свого іміджу може на початку скористатися “формальними правилами гри”.

Формування свого іміджу можна розпочати із добре підготовлених виступів, що виражають думку професіонала на засіданнях

¹² Регламент Верховної Ради України: Офіц. Вид. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – С. 31.

¹³ Паблік рилейшнз. Связи с общественностью в сфере бизнеса / Авт. кол.: Э. Уткин и др. – М.: Экмос, 1999. – 52 с.

¹⁴ Почепцов Г.Г. Профессия: имиджмейкер. – 2-е изд., испр. и доп. – К.: ИМСО МО Украины, НФВ “Студцентр”, 1998. –256 с.

Комітету, членом якого є народний депутат, потім свої навички є сенс “відпрацьовувати” на засіданнях фракції, додавши певне політичне забарвлення, а потім переходити до участі у засіданнях Парламенту, чітко знаючи, на який час він, як народний депутат, має право. Для додання певної політичної ваги, для того, щоб до думки молодого обранця прислухалися, необхідно входити до таких угруповань в Парламенті, як, наприклад, робочі групи з тих чи інших питань, земляцтва, парламентський та інші клуби, депутатські групи ВРУ з міжпарламентських зв’язків із зарубіжними країнами, тимчасові слідчі та тимчасові спеціальні комісії. Одним словом, формувати якомога більше вертикальних та горизонтальних зв’язків. Але не можна створювати собі імідж так званого професіонала, не залучаючи міс-медіа. Тому що тільки від цього залежить, яке уявлення про політика сформує виборець. “Про людину повинні говорити інші люди”. І це відповідає уявленню спеціалістів, які трактують імідж як зовнішній образ певного об’єкту¹⁵.

Мас-медіа мають дві суттєві можливості впливу на формування іміджу об’єкта: відбір новин та зміна їх важливості. Як результат, інформація може бути прихованою, або може бути змінено її статус. Це здійснюється шляхом зміщення акценту на іншу подію, акцентування на негативі або, навпаки, висвітлення подій у спосіб, який має більш сприятливий характер. Так, засоби масової комунікації виконують роль оцінювача, що вирішує, які повідомлення пропускати до споживача, а які ні. В цілому мас-медіа будують свою картинку дійсності, масштаби та сутність якої не збігаються з реальними вимірами¹⁶. Таким чином, у свій спосіб інтерпретуючи дійсність, засоби масової комунікації спричинили створення медіареальності, яка, в свою чергу, впливає на формування масової свідомості – уявлення, оцінки дійсності, смаків.

Висновки. Автор дослідження на підставі власного досвіду та аналізу законодавчої бази, що забезпечує правову діяльність ВРУ, вважає, що у середині Парламенту до цього часу не існує чітких формальних і неформальних “корпоративних правил гри”. Таким чином, молодий політик, що тільки потрапив до “касти обраних”, на свій ризик повинен приймати певні особисті рішення, щоб не загубитися серед своїх товаришів по фракції або колег по комітету.

¹⁵ Почепцов Г.Г. Профессия: имиджмейкер. – 2-е изд., испр. и доп. – К.: ИМСО МО Украины, НФВ “Студцентр”, 1998. – 256 с.

¹⁶ Почепцов Г.Г. Паблік рилейшнз: навч. посіб. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 506 с.

Таким чином, з перших кроків свого перебування на посаді народного депутата України молодий політик повинен постійно думати про створення власного потужного позитивного іміджу як для колег по фракції, по Парламенту, так і для виборців. При цьому він повинен чітко розуміти, що існує декілька варіантів результату успішності його політичної кар’єри: він або залишиться у складі фракції завдяки закладеним певним політичним зв’язкам та своїй необхідності в так званій *Першій групі*, або просто не потрапить у прохідну частину списку блоку чи партії, що буде формуватися на наступні вибори до Верховної Ради України. Удосконалення зовнішніх “кроків” робить політика в очах виборця зрозумілим та адекватним процесам суспільства. Такі елементи характеризують політика як послідовну особу, що в цілому дає можливість об’єктивно оцінювати політичну партію, яку представляє конкретна людина. Дії, які прозорі, зрозумілі, не мають підтексту, електорат сприймає і реагує у прогнозованому напрямку. Як практичне застосування проаналізованої теми можна запропонувати відвідання молодим політиком так званих Social Events (мається на увазі соціально-значущі події в Україні та за кордоном, участь в яких яскраво відображає особистість народного депутата та дає можливість сформуванню образу політика, що насправді думає про культуру та меценатство не тільки під час виборів, але й у своєму повсякденному житті)¹⁷.

Література:

1. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 05 лютого 1993 р., № 2998-ХІІ (у редакції 19 жовтня 2006 р. (271-16 зі змінами і доповненнями), Відомості Верховної Ради (ВВР), 1993, N 16.

2. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 р., № 1665-15 (у редакції від 7 липня 2005 р. (2777-15) зі змінами і доповненнями), Відомості Верховної Ради України, 2004 р., № 27-28.

3. Розумний М. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія. – К.: НІСД, 2006.-576 с.

4. Регламент Верховної Ради України: Офіц. Вид. – К.: Парламентське вид-во, 2006

5. Закон України “Про статус народного депутата України” (у ред. Від 22 березня 2001 р.) // Офіційний вісник України. – 17.08.2001. – №31.

¹⁷ Пиар “белый” и “черный”: Технология скрытого управления людьми/ В.П. Шейнов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2007. – 672 с.

6. Закон України “Про комітети Верховної Ради України”. – К.: Парламентське видавництво, 2006.

7. Законотворчість. Особливості та проблеми правового регулювання діяльності народного депутата у Верховній Раді України. – К.: “Заповіт”, 2007. – 160 с.

8. Паблік рилейшнз. Связи с общественностью в сфере бизнеса / Авт. кол.: Э. Уткин и др. – М.: Экмос, 1999. – 352 с.

9. Почепцов Г.Г. Профессия: имиджмейкер. – 2-е изд., испр. и доп. – К.: ИМСО МО Украины, НФВ “Студцентр”, 1998. – 256 с.

10. Королько В.Г. Паблік рилейшнз: Наукові основи, методика, практика: Підручник. – 2-е вид., доп. – К.: Скарби, 2001. – 400 с.

11. Почепцов Г.Г. Паблік рилейшнз: навч. посіб. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 506 с.

12. Пиар “белый” и “черный”: Технология скрытого управления людьми/ В.П. Шейнов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2007. – 672 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антоніна Колодій, доктор філософських наук, професор. Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Сергій Шуляк, кандидат політичних наук, доцент. Академія митної служби України.

Геннадій Коржов, кандидат соціологічних наук, доцент. Донецький національний технічний університет.

Геннадій Шипунов, кандидат політичних наук, доцент. Львівський національний університет ім. І. Франка.

Мирослава Лендєл, кандидат історичних наук, докторант кафедри політології Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Юрій Мацієвський, кандидат політичних наук, доцент. Національний університет «Острозька академія».

Наталія Степанова, кандидат історичних наук, доцент. Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова.

Роман Мартинюк, кандидат політичних наук, в. о. доцента. Національний університет «Острозька академія».

Андрій Рибак, кандидат політичних наук, ст. викладач. Національний університет «Острозька академія».

Олександр Радченко, кандидат наук з державного управління, доцент. Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Ігор Доцяк, кандидат політичних наук, доцент. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.

Валерій Бортніков, кандидат історичних наук, доцент. Волинський національний університет ім. Лесі Українки.

Олександр Старіш, доктор політичних наук, в.о. професора. Кримський інститут бізнесу.

Віктор Пасісниченко, кандидат філософських наук, доцент. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна.

Влодзімеж Панков, доктор. Інститут філософії і соціології Польської академії наук.

Едуард Ключенко, кандидат соціологічних наук, доцент. Кіровоградський державний педагогічний університет ім.В.Винниченка.

Валерій Рубцов, кандидат технічних наук, академік Української муніципальної академії. Інститут місцевої демократії.

Юрій Калюх, доктор технічних наук, професор. Державний науково-дослідний інститут будівельних конструкцій. Інститут прикладного та системного аналізу НАН та Міносвіти України, провідний науковий співробітник.

Сергій Адамович, кандидат історичних наук, доцент. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.

Віра Ярошенко, кандидат політичних наук, доцент. Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Ольга Піддубчак, помічник-консультант народного депутата України Оробець Л.Ю. Верховна Рада України, комітет з питань науки та освіти.

Кирило Гольцман, аспірант кафедри політології. Донецький національний університет.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія “Політичні науки”

“Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007 рр.”.

Відповідальний за випуск Юрій Мацієвський

Упорядник Андрій Рибак

Технічний редактор Роман Свинарчук

Комп'ютерна верстка Наталії Крушинської

Художнє оформлення обкладинки Станіслава Тимчука

Коректор Любов Черуха

Формат 42х30/4.

Папір офсетний. Друк різнографія.

Ум. друк. арк. 29,25. Гарнітура “TimesNewRoman”

Наклад 150 прим.

Україна, 35800, Рівненська обл.,
м.Острог, вул. Семінарська, 2

Видано в Національному університеті “Острозька академія”